

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ABBASİ DÖNEMİNDE ZENCİ HAREKETİ
(255-270/869-883)
YÜKSEK LİSANS TEZİ

110362

HAZIRLAYAN
Abdullah SAGIR

T.C. YÜKSEK LİSANS ENSTİTÜSÜ
DOKÜMANASYON MERKEZİ

T 110362

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mustafa FAYDA

İSTANBUL 2002

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
I- Kaynaklar ve Araştırmalar	1
II- Zenci İsyanı Öncesi Abbasîlerin Durumu	3
a- Merkezî İdarenin Siyasî Durumu	3
b- İktisadî Durum	12

BİRİNCİ BÖLÜM

ZENCİLERİN GENEL DURUMU VE ALİ b. MUHAMMED

I- ZENCİ KELİMESİ VE KAVRAMI	14
II- ZENCİLERİN SİYASİ, İKTİSADİ VE SOSYO-KÜLTÜREL DURUMLARI	18
III- SAHİBÜ'Z- ZENC ALİ b. MUHAMMED	32
IV- HAREKETE KATILAN GRUPLAR	49

İKİNCİ BÖLÜM

ZENCİ HAREKETİNİN BAŞLAYIP YAYILMASI VE SONA ERMESİ

I. ZENCİ HAREKETİNİN BAŞLAYIP YAYILMASI	59
A- ZENCİLERİN ELE GEÇİRDİKLERİ ŞEHİRLER	62
1- Basra'ya Saldırılması ve Etkisiz Duruma Getirilmesi	62
2- Übülle Şehrinin Ele Geçirilmesi	67
3- Abbadan'ın Alınması	69

	II
4- Ahvaz'ın Ele Geçirilmesi	70
5- Basra'nın Ele Geçirilmesi	72
6- Vasıt'ın Ele Geçirilmesi	87
7- Nu'maniyye'nin Ele Geçirilmesi	90
B- ZENCİLERİN KURDUKLARI İLİŞKİLER	90
1- Zencîler ile Saffarîler Arasındaki İlişkiler	90
2- Zencîlerin Yaptıkları Antlaşmalar	95
3- Zencîler ile Kürtler Arasındaki İlişkiler	97
C- ZENCİ HAREKETİNİN DÖNÜM NOKTASI	99
II- ZENCİ HAREKETİNİN SONA ERMESİ	104
a- Muvaffak'ın Vasıt'a Gitmesi	104
b- el-Menia'nın Düşmesi	104
c- el-Mansura'nın Düşmesi	106
d- Ahvaz'ın Geri Alınması	109
e- el-Muhtare'nin Muhasaraya Alınması	112
f- Zencîlerin Bertaraf Edilmeleri için Alınan Tedbirler	115
1- Zencîlere Genel Affın Çıkarılması	115
2- el-Muvaffakiyye Şehrinin Kurulması	117
3- Zencîlere Ekonomik Ambargonun Konulması	118
g- el-Muhtare'ye Girilmesi	123
h- el-Muhtare'nin Düşmesi	128
SONUÇ	145
BİBLİYOGRAFYA	148

ÖNSÖZ

Tarih geçmişte meydana gelen olayları sebep ve sonuçlarıyla birlikte kaydeden bir bilimdir. Tarihle ilgilenen ve mazide vuku bulan olayların sebep ve sonuçlarını ortaya çıkaran tarihçilere düşen görev ise bu olaylara neden olan şartları ortaya koymaktır. Zira sonuçlar sebepsiz olmamaktadır. Öyleyse hoş olmayan olayların meydana gelmesi istenmiyorsa, bunlara sebep olanları ortadan kaldırılarak ortak ve bir bütün olarak hareket edilmelidir. Eğer ortak ve bir bütün hareket edilmezse herkes meydana gelecek olaylardan ister müsebbip olsun ister olmasın etkilenecektir. Çünkü tarihte meydana gelen olaylardan sadece bunlara sebep olanlar etkilenmemiş, diğerleri de etkilenmişlerdir. Nasıl ki bunlar bazı sebeplerden dolayı geçmişte meydana gelmişse, bugün de şartların ve sebeplerin oluşmasıyla birlikte benzer vakaların meydana gelmemesi için hiçbir engel yoktur. Dolayısıyla insanlar, ister sebep olsunlar ister olmasınlar meydana gelecek olaylardan direkt veya dolaylı olarak etkilenmemek için bir garantileri olmayacaktır. Araştırma konumuz olan Zenci hareketleri de sebepsiz meydana gelmemiştir. Dolayısıyla bu olaydan sadece müsebbipleri etkilenmemişler, aynı zamanda Abbasî idaresinde yaşayan bütün halk katmanları da etkilenmişlerdir.

Biz bu çalışmamızı giriş ile iki bölümden oluşturduk, Giriş'te kaynakları ve araştırmaları ile Zencî isyanı Abbasîlerin genel durumunu irdledik. Birinci Bölüm'de Zencî kelimesinin kökü, kavramı ve alimlerin bununla ilgili görüşlerini, Zencîlerin hem ana vatanlarındaki hem de Abbasî toplumundaki siyasî, iktisadî, sosyo-kültürel durumlarını, Ali b. Muhammed'in nesebini, yetişmesini ve hayatını, bu harekette yer alan grupları inceledik.

İkinci Bölüm'de ise hareketin başlamasını, yayılmasını, Zencîlerin ele geçirdikleri şehirleri, onların diğer kuvvetlerle olan ilişkilerini, hareketin zirveye çıkışını ve sonraki safhalarını, Muvaffak'ın bölgeye gelmesiyle hareketin seyrini ve Muvaffak'ın uyguladığı ve aldığı bazı tedbirler sayesinde hareketin sona erişini ele aldık.

Tezimin hazırlanmasında kaynaklara ulaşmamda ve planın yapılmasında yardım ve desteğini esirgemeyen Muhterem Hocam ve Tez Danışmanım Sayın Prof. Dr. Mustafa FAYDA başta olmak üzere, bana yardımcı olan herkese teşekkür ederim.

Abdullah SAĞIR

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
agm	: adı geçen makale
a.mlf.	: aynı müellif
ay	: aynı yer
b.	: bin veya ibn
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
bt.	: bint
dğr.	: diğrleri
h.	: hicrî
Hız.	: Hazret
İA	: İslam Ansiklopedisi
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
r.a.	: radiyellahu anh
?	: tarihsiz

GİRİŞ

I- Kaynaklar ve Araştırmalar

Abbasîler zamanındaki “Zencî Hareketi”ni araştırırken, yararlandığımız kaynakları genel olarak Tarih, Edebiyat ve Coğrafya olmak üzere üçe ayırabiliriz.

Bu hareketin siyasî, askerî, dinî ve sosyal yönlerini genellikle Tarih kaynaklarından, harekette yer alan Zencîlerin etnik, toplumsal ve kültürel yapılarını da Edebiyat ve Coğrafya eserlerinden tesbit etmeye çalıştık.

Tarih kaynakları içerisinde Taberî'nin (310/922) “*Tarihü'r- rûsûl ve'l- mülûk*”¹ adlı eserinin yeri çok büyük ve önemlidir. Zira Taberî, araştırma konumuz “Zencî Hareketi”ni ya canlı olarak ya da bizzat bu harekette yer alan şahısların ağızlarından nakleder. Dolayısıyla Taberî bizim için canlı ve birinci elden kaynaktır. Ayrıca Taberî, Sahibü'z- Zenc'in taraftarı, tarihçisi, bir zamanlar bu hareketin bir neferi olan ve Şeyleme lakabıyla meşhur Muhammed b. el-Hasan b. el-Fazl'dan nakiller yapmasıyla bize Sahibü'z- Zenc'in lehinde ve aleyhinde yazılan eserleri karşılaştırma imkanı sunmaktadır. Bu münasebetle biz bu hareketi imkanlar dahilinde tarafsız ele alabilmekteyiz. Ama şunu da belirtmeden geçemeyeceğiz : Taberî'nin verdiği malumat çok ayrıntılı ve doyurucu olmasına karşın, onun bu olayı uzun uzadıya anlatması, insanları olayın içinden çıkamaz bir duruma sürüklemektedir. Bu sebeple insan olayı Taberî'den araştırmak istediğinde, kendisinin verdiği yarım ciltlik malumatın çokluğundan çekinerek araştırmasını yarıda bırakabilir. Muhtemelen şu ana kadar Türkiye'de Zencîlerin bu hareketleri üzerinde bir araştırmanın yapılmamasının bir nedeni de budur.

Başka bir kaynağımız İbnü'l- Esir'in (630/1232) “*el-Kamil fi't- tarih*”² adlı eseridir. Kendisi bu olayı Taberî'den nakledip tercihini kullanarak özetlemektedir. Dolayısıyla bu eser insana bir tercih sunarak yol ve yön göstermektedir. Zenc konusunda İbnü'l- Esir'in bir kopyası olan en-Nüveyrî'nin (733/1333) “*Nihayetü'l- ereb*”³ isimli kitabından da yararlandık. En-Nüveyrî bu olayı toplu halde ve

¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihü'r- rûsûl ve'l- mülûk*, (nşr. Muhammed Ebü'l- Fazl İbrahim), I-XI, (Daru Süveydan), Beyrut ts.

² Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't- tarih*, (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, (Daru Sadır), Beyrut 1399/1979.

³ Ahmed b. Abdülvahhab, *Nihayetü'l- ereb fi funûni'l- edeb*, I-XVIII, (Vezaretü's- Sekafe ve'l- irşad), Kahire ts. (1923), XIX-XXVII (nşr. M. Ebü'l- Fazl - Ali Muhammed el-Bicavî - Hüseyin Nassar ve dğr.), Kahire 1395-1405/1975-85.

İbnü'l- Esir'in verdiği bazı yer isimleri konusunda kendisini değil, Taberî'yi esas alarak yaptığı tercih dışında hiç bir değişiklik yapmadan ibaresini olduğu gibi nakletmektedir.

Diğer bir kaynağımız İbn Ebü'l-Hadid'in (656/1258) "*Şerhu Nehci'l- belağa*"⁴ adlı eseridir. O, bu olayı Taberî'den naklederken anlaşılır bir şekilde kısaltmalarda bulunarak özetlemektedir. Bu nedenle Taberî'nin olayı uzun uzadıya anlatmasından kaynaklanan o korku bertaraf edilmektedir. Dolayısıyla biz bu araştırmamızda bu eserden çok yararlandık ve Taberî'den yanlış anladığımız bazı konuları onun sayesinde düzeltme imkanına sahip olduk. Zira İbn Ebü'l-Hadid'in özetlediği bilgiler Taberî'yi daha anlaşılır kılmış ve bazı eklemelerde bulunarak eksik bilgileri tamamlamıştır. O bu yönüyle İbnü'l- Cevzî (597/1199)⁵ , ez-Zehebî (748/1347-48)⁶ ve İbn Haldun (808/1405)⁷ gibi diğer tarihçilerimizden ayrılmaktadır. Zira bunların bu olayı özetleyip nakletmeleri çoğu zaman ya luğaz (bilmece) haline dönüşmüş ya da çok kısa olduklarından yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur.

Edebiyat kitapları içerisinde Cahiz'in (255/869) "*er-Resail*"⁸ , "*el-Beyan*"⁹ ve "*Kitabü'l- Hayevan*"¹⁰ adlı eserleri çok önemlidirler. Zira Cahiz Zencî kölelerin akramı ve çağdaşları olduğundan bulundukları toplumdaki konumlarını, toplumun onlara bakışlarını bizzat müşahade etmesiyle haklarındaki bilgileri birinci elden ve canlı vermektedir. Biz Zencîlerin bu hareketten önceki durumlarını, toplum içerisindeki konumlarını, toplumun onlara bakışlarını, toplumun sosyal ve kültürel yapılarını hep Cahiz'den yararlandık. Ayrıca Mesudî'nin (346/957) edebiyat ve tarih karışımı olan "*Murucü'z Zeheb*"¹¹ , "*Ahbarü'z- Zaman*"¹² ve "*et-Tenbih ve'l- işraf*"¹³ adlı eserlerinden de istifade ettik.

Coğrafya kitaplarından İbnü'l- Fakih'in (290/903) "*Muhtararu Kitabü'l- Buldan*"¹⁴ , İbn

⁴ Ebu Hamid İzzüddin Abdülhamid b. Hibetullah, *Şerhu Nehci'l- belağa*, (nşr. M. Ebü'l- Fazl), I-XX, Kahire 1385-87/1965-67.

⁵ Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi tarihi'l- müluk ve'l- ümem*, (nşr. Muhammed - Mustafa Abdülkadir), I-XVIII, Beyrut 1412/1992.

⁶ Şemseddün Muhammed b. Ahmed, *Tarihü'l- İslam ve vefayâtü'l- meşahir ve'l- alam* (251-260, 261-270, 271-280), (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), 1407-19/1987-99.

⁷ Abdurrahman b. Muhammed, *Kitabü'l- İber ve divanü'l- mübteda ve'l- haber*, I-VII, Beyrut 1399/1979.

⁸ Amr b. Bahr, *er-Resail*, (nşr. Abdüsselam M. Harun), I-IV, Kahire 1964.

⁹ A. mlf., *el-Beyan ve't- tebyin*, (nşr. Abdüsselam M. Harun), I-IV, Kahire 1388/1968, (4. bs.).

¹⁰ A. mlf., *Kitabü'l- hayevan*, (nşr. Abdüsselam M. Harun), I-VII, Beyrut 1388/1969.

¹¹ Ali b. Hüseyin, *Murucü'z- zeheb ve meadinü'l- cevher*, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1384-85/1964-65.

¹² A. mlf., *Ahbarü'z- zaman*, Beyrut 1416/1996.

¹³ A. mlf., *et-Tenbih ve'l- işraf*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut 1981.

¹⁴ Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed, *Muhtasaru Kitabü'l- Buldan*, (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

Havkal'ın (IV/X) "*Kitabü Surati'l- arz*"¹⁵, el-Bekrî'nin (487/1094) "*Kitabü'l- Mesalik ve'l- memalik*"¹⁶, el-İdrisî'nin (560/1165) "*Sıfatü'l- Mağrib ve arzü's- Sudan ve Mısır ve'l- Endelüs*"¹⁷ adlı eserlerinden de faydalandık. Zencîlerin asıl vatanlarındaki etnik, sosyal, siyasal, kültürel ve askerî yapılarını ve savaş metotlarını bu gibi eserler sayesinde tesbit edebildik.

Araştırma eserlere gelince, başta Zencîlerin bu hareketlerini detaylıca veren es-Samir'in "*Savretü'z- Zenc*"¹⁸ adlı eserinden çok yararlandık. Bunun dışında el-Hudarî'nin "*Muhadarat (ed- Devletü'l- Abbasiyye)*"¹⁹, ed-Durî'nin "*Tarihü'l- Iraki'l iktisadî*"²⁰, Dayf'in "*el-Asrû'l- Abbasiyyü's- sani*"²¹, Mez'in "*el-Hadaretü'l- İslamiyye*"²² ve el-Uş'un "*el-Hilafetü'l- Abbasiyye*"²³ adlı araştırma eserlerinden de faydalandık. Ayrıca Zencîlerin Abbasi idaresi altındaki statülerini ortaya koyan Abdul Jabbar Beg'in doyurucu ve verimli "*The Serfs*"²⁴ adlı makalesini unutmamamız gerekmektedir.

II- Zencî İsyanı Öncesi Abbasîlerin Durumu

Zencî isyanını ele almadan önce, Abbasi idaresinin düştüğü siyasî ve iktisadî durumuna kısaca değinmek istiyoruz. Zira bu husus hareketin hızlı yayılışının sebebini bize göstermede yardımcı olacaktır.

a- Merkezî İdarenin Siyasî Durumu

el-Mutasım Alallah (218-227/833-842), Fars gücünü zayıflatmak ve hatta ortadan kaldırmak amacıyla farklı bir ırk ve annesi tarafından dayıları mesabesinde olan Türk kölelerden askerî bir birlik kurmuş ve amacını gerçekleştirmişti. Türk birliklerinin çoğalması sonucu olarak Bağdat'ta hoş gitmeyen bazı olayların ve endişe verici huzursuzlukların meydana gelmesi üzerine Mutasım, kendilerine

¹⁵ Ebü'l- Kasım en-Nasibî, *Kitabü Sureti'l- arz*, (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

¹⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabü'l- Mesalik ve'l- memalik*, (nşr. A. P. van Leeuwen - A. Ferre), I-II, Tunus 1992.

¹⁷ Ebu Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Sıfatü'l- Mağrib ve arzü's- Sudan ve Mısır ve'l- Endelüs*, (nşr. R. Dozy - M. J. de Goeje), Leiden 1968.

¹⁸ Faysal, *Savretü'z- Zenc*, Bağdat 1967.

¹⁹ Muhammed Beg, *Muhadarat Tarihi'l- ümumi'l- İslamiyye (ed-Devletü'l- Abbasiyye)*, (Daru'l- Marife), Beyrut 1353/1934.

²⁰ Abdülaziz, *Tarihü'l- Iraki'l- iktisadî fi'l- karni'r- rabii'l- hicrî*, (Daru'l- Meşrik), Beyrut 1974.

²¹ Şevkî, "*el-Asrû'l- Abbasiyyü's- sani*", Kahire, (2. bs.)

²² Adam, *el-Hadaretü'l- İslamiyye fi'l- karni'r- rabii'l- hicrî*, I-II, Kahire 1377/1957, (3. bs.).

²³ Yusuf, "*Tarihu asri'l- hilafeti'l- Abbasiyye*", (Tasvir)(Daru'l- Fikir), Beyrut 1990.

²⁴ Abdul Jabbar Beg, Muhammed, "*The 'Serfs' of İslamic society under the 'Abbasid regime'*", *İslamic Culture*, XLIX/2, April, Haydarabat 1975, s. 107-118.

barınacakları, eğitim görecekları, serbestçe manevra yapacakları bir yer edinmeyi düşünmüş ve bunun için de Samerra şehrini kurdurmuştu. Şehir tamamlandıktan sonra merkezi idareyi, ailesini, çokluk çocuklarını ve Türk askerlerini oraya taşımıştı.

Mutasım Türk birliklerini korurdu. Onlar da samimi bir şekilde ona bağlı idiler. Dolayısıyla her iki taraf da hallerinden memnun idiler. Ama Mutasım öldükten sonra yavaş yavaş huzursuzluklar görünmeye başladı. Mutasım'ın yerine Mütevekkil (232-247/847-861) geçmişti. O, 235/850 senesinde üç oğlunu birden ve peş peşe geçmek üzere veliaht tayin etti : "İlk sırada Muntasır olarak lakaplanan Muhammed adında oğlu vardı. Ondandır lakabı Mutezz olan Ebu Abdullah b. Kabiha isimli oğlu, bilahere geçmek üzere de Mueyyed olarak lakaplanan diğer oğlu İbrahim tayin edildi". Her birine ikişer sancak verildi²⁵.

Ancak, Mütevekkil, eşi Kabiha'ya olan sevgisinden dolayı oğlu Mutezz'i diğer iki oğlu Muntasır ve Mueyyed'in önüne geçirmek istemişti. Babasının bu niyetini öğrenen ve ona kızan oğlu Muntasır, onu gizlice ortadan kaldırmak için Türk komutanlarını komplolar hazırlamaya teşvik etti. Mütevekkil, Türklerin yönetim üzerindeki nüfuzları yavaş yavaş oluşarak hissedilmeye başladığını görmüş, daha önceki Fars gücünün tehlikeli olduğu gibi bu durumun da ileride tehlikeli olacağını ve idareye sorun çıkaracağını sezmiş ve çare aramaya koyularak Meğribliler ile Eşruseneliler'den birlikler oluşturmaya başlamıştı. Türk komutanlar da durumu fark ederek güçlerini ve nüfuzlarını bırakmak ve kaybetmek niyetinde değillerdi. Onlar da sürekli mesafeli hareket ederek fırsat kolluyorlardı. Hilafet evinden ve hatta bizzat veliaht olan bir şahıstan böyle bir teklifin gelmesi bulunmaz bir fırsattı ve bu fırsat kaçırılmamalı ve hemen uygulanmaya konulmalıydı²⁶.

Muntasır'ın babasının ortadan kaldırılması teklifi üzerine hemen planlar yapılmaya başlandı. Kendisiyle birlikte hareket eden Türk komutanlardan bir kısmı, Dimeşk'te Mütevekkil'i öldürmek için suikast tertip ettiler. Fakat Boğa el-Kebir ve Feth b. Hakan sayesinde bu suikast önlendi. Boğa es-Sağır, Mütevekkil'i öldürmek hususunda Bağır et-Türkî ile birlikte hareket edip onu kılıçla vurarak öldürdüler ve böylece halifelik onun oğlu Muntasır'ın eline geçmiş oldu²⁷.

²⁵ Hasan İbrahim, Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul 1985-86, III, 339-340

²⁶ Hasan İbrahim, *age*, III, 340.

²⁷ Hasan İbrahim, *age*, ay.

Bu olaydan Abbasî devletinde Türk nüfuzunun ne dereceye ulaştığı ve daha sonraki dönemlerde devlet işlerindeki tesirleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır. O kadar ki Abbasî halifeleri otoritelerini tamamıyla kaybetmiş, güç ve idarelerini yitirmiş, hatta bazıları papağana benzeyerek iş yapamaz hale gelmişlerdi. Kısacası halifeler Türklerin ellerinde kukla durumunda olmuşlar. Türkler onları istedikleri şekilde kullanmış ve istedikleri zaman da onları halifelikten hallederek yerlerden sürükleyebilmişlerdi²⁸.

el-Muntasır Billah (247-248/861-862), babası Mütevekkil'i öldürdükten sonra onun yerine geçerek (Şevval 247/ Kanunuevvel 861)de halife olur. İşe başlar başlamaz, babasını öldüren kimsenin Feth b. Hakan olduğunu ve onu öldürterek babasının intikamını aldığını ilan ettirir.

Tüm ülkede Muntasır'ın biat işi tamamlanınca, Türk komutanlar, kendisine kardeşleri Mutezz ve Müeyyed'in veliahtlıktan azledilmesinin faydalı olacağını telkin ettiler; zira onlar bu ikisinin kendilerini cezalandırmasından korkuyorlardı. Zorlama karşısında Mutezz ve Müeyyed, her ikisi de kendi el yazılarıyla veliahtlıktan çekildiklerini bildiren vesikalar gönderdiler.

Muntasır, babasının öldürülmesinden önce Türkleri sevmesine ve onlara yakınlık duymasına rağmen, çok geçmeden onlara düşman oldu ve hakarete başladı. O, Türk komutanlar için "Bunlar halifelerin katilleridir" diyordu. Bunun üzerine onlar Muntasır'ı öldürmek istediler ve bu işi gerçekleştirmek için doktoru İbn Tayfur'u 30.000 dinar karşılığında razı ettiler. İbn Tayfur, ondan zehirli bir neşterle kan alınca, 26 yaşındaki halife öldü²⁹.

Muntasır ölünce, komutanlar bir araya gelerek ondan sonra halifelige kimi getirecekleri hususunu görüştiler. Neticede Ahmet b. Muhammed b. Mutasım'ı (248-252/862-866) getirmeye karar verdiler ve ona biat ettiler. O, Mustein billah olarak lakaplandırıldı. Abbasî hanedanının fertleri, Türk komutanlardan emin değillerdi ve onlara güvenemiyorlardı. Buna karşılık Türk komutanlar da halifelige Abbasî hanedanı içerisinde güvendikleri birini getirmeye çalışıyorlardı. Bunun için onlar, Mütevekkil'in oğullarından birinin halife olmasına rıza göstermiyorlardı. Zira bu takdirde Mütevekkil'in oğlu, babası Mütevekkil'i öldürmelerinin ve kardeşi Muntasır'ı zehirletmelerinin intikamlarını kendilerinden alabilirdi.

²⁸ Mesudî, *et-Tenbih*, 329; Hasan İbrahim, *age*, ay; el-Uş, *Tarih asri'l- Hilafetü'l- Abbasiyye*, 116-117.

²⁹ Mesudî, *et-Tenbih*, 330; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, 342-343; el-Uş, *age*, 117.

Ancak Türk komutanlar, kısa süre sonra, başlarında halife Mutevekkil'in öldürülmesi suikastine katılmış Bağır et-Türkî olmak üzere, bilhassa Müstain'in kendilerini ortadan kaldırmak için uğraşmakta olduğunu duyduktan sonra, Müstain'e düşman kesildiler. Fakat bu durum Türklerin bizzat kendi aralarında bölünmesine sebep oldu. Bir grup, başlarında Vasıf ve Boğa olmak üzere, Bağdat'ta halife ile birlikte oldular. Diğer grup ise, halifeden Samerra'ya dönmesini istediler ve yaptıklarından özür beyan ettiler; ancak halife onların teklifini kabul etmekten kaçındı.

Türk komutanlar Musta'in'in kendilerine karşı düşmanlığını ve Samerra'ya dönmekten uzak durduğunu görünce, onu hal' edip amcasının oğlu Mu'tezz'e biat ettiler. Bu yüzden iki taraf arasında harp çıktı ve bir kaç ay sürdü. Bu savaşlar ülkenin iktisadî durumunu alt üst etti; fiyatlar son derece yükseldi; darlık ve sıkıntı büyük boyutlara ulaştı. Sonunda Musta'in azlini kabul ederek Mu'tezz'e biat etti.

Azledilmiş halife Müsta'in, Vasıt'a götürüldü. Ama Türk komutanlar, onun hayatta kalmasının başlarına bir kötülük getirmesinden korktular. Mu'tezz'e giderek, Müsta'in sağ kaldığı müddetçe hilafetinin istikrar kazanamayacağını ve onu öldürmesi gerektiğini söylediler. Mu'tezz'in annesi Kabiha da oğlunun hayatı için bu kararı destekledi. Müste'in gönderilen bir müfreze birlik tarafından öldürüldü³⁰.

el-Mutezz, Türk komutanlardan korkuyor, onlara güvenemiyor, tehlikelerinden çekiniyordu. İçlerinde halife için en tehlike olanı Boğa es-Sağir idi. Bunlardan birisi de İbn Vasıf'dı. O bir gün Mu'tezz'in huzuruna çıkarak "Askerlerin maaşları verilmiyor ve beytülmalde para bulunmuyor. Yanında oturanlar mallara el koymuşlar" diye şikayette bulundu. Ahmet b. İsrail söze karışarak ona hakaret etti. Laf dalaşması aralarında başlayınca Salih b. Vasıf hiddetten bayıldı. Kapının önünde duran askerleri kılıçlarını çekerek içeriye hücum etmeye başladılar. Bunun üzerine Mu'tezz korkudan hanımların bölümüne kaçtı.

Mu'tasım'ın kurduğu birliklerden biri de Mağrib kökenlilerden oluşan birlikti. Mağrib kökenli askerler Türklerin nüfuzlarını ve yükselişlerini görüyorlar ve bu durum onları rahatsız ediyordu. Bir grup Muhammed b. Raşid ve Nasır b. Said komutalarında birleşerek Samerra'daki Cevsak sarayında bulunan Türklerin üzerine gidip onlarla çatıştılar, onları mağlup ederek oradan çıkardılar ve onlara şöyle

³⁰ Mesudî, *et-Tenbih*, 331; Hasan İbrahim, *age*, III, 344-345; el-Hudarî, *age*, 272-275, 278-279; el-Uş, *age*, 117-118.

dediler : “Siz her gün bir halife’yi öldürüp ötekini hal’ediyorsunuz, hoşunuza gitmeyen vezirleri makamlarından uzaklaştırıyorsunuz ve bazılarını da öldürüyorsunuz. Bunlar kabul edilemez davranışlardır”. Mağribliler Türkleri Cevsak’tan çıkartıp Beytülmalâ el koydular ve aynı zamanda ellerindeki binekleri de aldılar. Türkler tekrar bir araya gelip birliklerini düzene koyarak Mağriblilerle savaştılar. Bu arada ayak takımları ve Şakiriye adındaki birlikler Mağriblilere yardım ettiler. Bunun için Türkler zayıf-güçsüz kalarak mecburen boğun eğdiler. Bu arada Cafer b. Abdülvahid bir olay çıkartmamaları için her bir grubun öteki tarafta bir adam bulundurmaya üzere aralarında bir antlaşma sağladı. Bir süre bu şekilde devam ettiler. Ama Türklerin büyük komutanlarından Bayık Bey hileyle Muhammed b. Raşid’i ve Nasır b. Said’i ele geçirerek öldürdü ve böylece Türkler nüfuzu tekrar ellerine geçirdiler. Askerler Ahmed b. İsrail’i ve diğerlerini yakalayıp tutukladılar. Salih Mu’tezz’in kendisinden Ahmed’i bırakması için ricasını kabul etmeyip dişleri kırılana kadar ona vurdu. Salih sonra Mu’tezz’i hilafetten azlettirdi ve daha sonra da öldürdü³¹.

Muhtedî 255/869 yılında Mü’tezz’in öldürülmesinden sonra halife olmuştu. Mühtedî Mutevekkil’den sonra diğer halifeler gibi Türk komutanların ellerinde oyuncaktan ibaretti. Evet! Bu dönemde Abbâsî halifesi Musa b. Boğa emrindeki askerlerin elinde bir oyuncak olmuştu. Ama Mühtedî, bu zaafiyet içinde onlardan intikam almak için bir kuvvet bulmaya çalıştı. O kendisi ve kendini koruyan askerler için nasıl intikam alacaktı? Onlara tuzak kurmak için ordu komutanlarından biri olan Bayık Bey’i kendi tarafına çekmeye çalıştı ve kendisinden Musa b. Boğa’yı öldürmesini istedi. Bu işi gerçekleştirdiği takdirde Musa’nın yerine başkomutanlığa getirileceğini bildirdi. Bayık Bey, halifeye ve vaadlerine güvenemedi, Musa’ya giderek halifenin mektubunu gösterdi. İki komutan aralarında Bayık Bey’in Muhtedî’ye gitmesini, ona samimi bir şekilde davranır görünerek sonunda, onun öldürülmesini gerçekleştirmesini kararlaştırdılar. Bayık Bey Muhtedî’nin huzurlarına çıkarak askerleriyle emri altındaki adamlarla birlikte kendisine yardım etmeye geldiğini söyledi. Fakat Muhtedî emri yerine getirmeyen Bayık Bey’e kızgındı. O, Bayık Bey’in silahını alarak içeriye girdi ve beklemesini istedi. İçeri girerek ‘Bayık Bey’e ne yapalım’ diye icerdekiyle danıştı. İçerden birisi ‘Sen Mansur’dan daha cesaretlisin ve Ebu Muslim el-Horasanî de bu köleden daha güçlüydü. Ebu Muslim’e yapılı buna yaptır’ dedi. Muhtedî Bayık Bey’in boynu vurdurarak içerden askerlere attı. Bunun üzerine askerler ayaklandılar ve büyük çatışmalardan sonra halifeyi esir alarak hal’ettiler. Onlar bununla yetinmeyip kendisine işkence de yaptılar. Nihayet Muhtedî 256/870 yılı Recep ayında vefat etti³².

³¹ Mesudî, *et-Tenbih*, 332; Hasan İbrahim, *age*, III, 347-348; el-Hudarî, *age*, 282; el-Uş, *age*, 117-118.

³² Mesudî, *et-Tenbih*, 333-334; Hasan İbrahim, *age*, III, 349-351; Şakir, *age*, I, 65-70; el-Uş, *age*, 119.

Mutemid Alallah yukarıdaki olaylar olurken kendisi Cevsak'ta mahkumdu. Askerler onu oradan çıkartarak halifelğe getirip kendisine biat ettiler.

Ali b. Muhammed'in hareketi Muntasir'dan sonra Bahreyn'de başlamıştır. Kendisi Muhtedî zamanında Basra'nın bataklık bölgesinde tekrar ortaya çıkıp Zencîleri etrafında toplayarak teşkilatlandırmıştır. İşte Zencî hareketinin yoğunluğu Mu'temid zamanına denk gelmiştir.

Bütün bunlar Abbasî hilafetinin içine düştüğü durumu ve merkezî otoritenin zaafını göstermektedir. Merkez dışında kalan bölgelerde ise ayaklanmalar ve kopmalar baş göstermeye başlamıştı.

Taşranın durumu merkezî idaredeki duruma bağlı idi. Merkezde Abbasî ailesinin birbirleriyle uğraştığı ve taşrayla ilgilenmeye zaman ayıramadığından eyaletler yavaş yavaş merkezden uzaklaşmaya başladılar. Merkezî idarenin kontrol etmede zorlandığı, her hangi bir saldırıya veya başkaldırıya karşı koruyamadığı veya kuvvet yollayamadığı uzak yerler ve bölgeler ilk olarak hilafetin etkili kontrolünden birer birer ayrılarak bağımsız ve yarı bağımsız hale geldiler. Daha sonra merkezî idarenin kendi içinde sürekli kargaşa, karmaşa, kavga ve çekişme halinde olması sonucu yakın bölgeler de ayaklanarak bağımsız olmak istediler.

Bu durumun bir çok sebebi vardı. Bunlardan ilki, yukarıda söylediğimiz gibi, Abbasî yönetiminin içine düştüğü siyasî, ekonomik, sosyal ve dinî konulardaki zaaf idi. Merkezin zayıflaması sonucu taşra idarecileri kendi başlarına hareket etmeye başlamıştı. Bunlardan ekonomik bakımından kendi başına yeterli ve kuvvetli bir askerî teşkilata sahip olanlar bağımsız olup ayrılmışlardı. Bunlar, bağımsızlık alametleri arasında yer alan Cuma hutbelerinde Abbasî halifesinin adının zikredilmesini terketmişler ve yıllık vergilerin tamamını veya bir kısmını keserek göndermemişlerdi.

Diğer taraftan, Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin hareketleri devam ediyordu. Merkezî idare hem dinî hem de ahlakî bakımdan çöktüğü zaman, halk bu durumdan kurtulmak için Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin etrafında toplanmaya ve hatta ayaklanmaya başlamışlardı. Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin

içerisinden bazıları yönetime karşı çıkarak mücadele etmiş, muvaffak olanlar bağımsız hale gelmiş ve böylece Abbasî yönetimine karşı güçlü birer rakip olmuşlardı.

Ayrıca Abbasî toprakları çok genişti. İdare bu durumu kontrol edemiyordu. Bu yüzden ülke parçalanmaya zorunlu olarak sürüklenmişti. Tabii ki bu durum ilk olarak uç bölgelerde bulunan Yemen ve Kuzey Afrika gibi yerlerde meydana gelmişti.

Abbasîler bu uzak eyaletlerin idaresini komutanlarına veya yakın çevrelerine bırakmışlardı. Bu valiler de başkentte kalarak yerlerine vekillerini gönderiyorlardı. Tabii ki bu vekiller, hem merkezdeki halifeye ve kendisini vekil olarak gönderen asıl valiye vergi ve mal göndermek hem de başta kendisinin ve idaresindeki asker ve polislerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla halktan vergi topluyorlardı. Diğer taraftan bunlar yerlerinde kalmak, başarılı ve şirin görünmek için halifeye ve asıl valiye fazla miktarda mal gönderiyorlardı. Bu da ister istemez halka ağır ve fazla vergi yüklemeyi gerektiren bir durumdu. Dolayısıyla halk büyük bir ızdırap ve zulüm altında kalıyordu. Bu durum halkı idareden nefret ettirmeye, uzaklaştırmaya ve hatta ayaklanmaya sebep oluyordu.

Halk bu durumda iken, vekaleten gönderilen bazı idareciler gittikleri yerlerde bir süre kaldıktan sonra kendi adına halkı yönetmeye başlıyorlar, halkla iyi geçinmeye çalışarak onların güven, itimat ve desteklerini elde ediyorlardı. Konumlarını sağlamlaştırdıktan bir süre sonra merkeze gönderilen vergileri kısma yoluna gidiyorlardı. Bu da merkezî idareyle arasının açılmasına sebep oluyordu. Buraların merkezden uzak olması sebebiyle yeteri derecede güç gönderilemiyordu. Böylece buralar vekil olarak gönderilen yöneticiler tarafından idare edilerek yarı bağımsız veya tam bağımsız oluyorlardı.

Huzursuzlukların bir diğer sebebi de toprak idaresi idi. Halifeler arazileri ikta yöntemiyle vezirlerine, komutanlarına ve yakın çevrelerine veriyorlardı. Bunlar da uzak vilayetlerin valileri gibi kendileri gidip araziye işletmeyerek yerlerine vekillerini gönderiyorlardı. Dolayısıyla onlar da hem halifeleri, hem kendilerini vekil olarak gönderenleri razı etmek, onların gözlerinde başarılı görünmek ve hem de kendileri için mal toplamak amacıyla halka fazla miktarda vergi yüklemek ve halktan fazla mal talep etmek zorundaydılar. Zira arz talep kanunu gereğince vasıtaların çoğalması demek fiyatların yükselmesi demekti. Aynen böyle de idarecilerin çoğalması demek vergilerin arttırılması demekti. Bu da halkı şikayet etmeye ve çoğu zaman da ağır vergiler yüzünden halkın elinde bir şey kalmadığından dolayı arazileri işletmemeye sevk ediyordu. Bu yüzden ekonomik durum kötüleşiyor, gelir azalıyordu. Böylece

rüşvet ve kayırma çoğalıyor ve zulüm artıyordu. Halk da bu kötü durumun altında inim inim inleyerek yönetimden nefret etmeye ve yöneticilere karşı gelmeye başlıyordu.

Esasen merkezdeki Türk komutanların sebep oldukları karışıklık ve kaos yüzünden merkezi idare hareket edemez hale gelmişti. İnceleyeceğimiz “Zencî hareketi”nin başlamasıyla idare sürekli bu hareketle meşgul olmak zorunda kalmış ve taşradaki yarı bağımsız veya tam bağımsız olmak isteyen yöneticilerin üzerine kuvvet göndermez olmuştu. Bütün bu sebeplerden dolayı Abbasî ülkesi yavaş yavaş parçalanmaya başlamış, bazı yerler tam bağımsız ve bazıları da yarı bağımsız olmuşlardı³³.

Zencî hareketinin meydana geldiği sırada Abbasîlerden tam veya yarı bağımsız olan devletleri kısaca görelim :

Saffarîler (254-290/868-903). Zencîlerin hareketi başlamadan önce Abbasîlerin Doğu sınırında yer alan Sicistan’da Haricîler bozgunculuk çıkarmaya başlamışlardı. Burası yarı bağımsız Tahirîlerin devletine tabi idi, Tahirîlerin atadıkları bir vali tarafından yönetiliyordu. Bu vali Haricîlerin çıkardıkları bozgunculuğu ortadan kaldırmak ve huzuru yeniden tesis etmek için Dirhem b. Nasr komutanlığında gönüllü bir birlik hazırladı ve bu birlik içerisinde ismi Yakub b. el-Leys olan genç biri de vardı. Bu genç daha önce kalaycılık yaptığı için kendisine “es-Saffar” deniliyordu. Bu gönüllü birlik Haricîlerin üzerlerine giderek onlara büyük bir darbe indirdi ve onların işlerini hallettikten sonra Sicistan başkentine döndüler. Bu gönüllü birliğin gücü valiyi Sicistan’ı terketmeye zorlayacak kadar yükselerek arttı. Bunun üzerine vali de Sicistan’ı bu gönüllü birliğe ve komutanı Dirhem’e bırakarak terketti. Daha sonra gönüllü birlik içerisinde Yakub’un şöhreti ve yıldızı parlamaya başladı, askerler içerisinde otorite kurdu. Bunun üzerine Dirhem Sicistan’ı ona bıraktı. İşte böylece “Saffarî devleti”nin ortaya çıkışı başlamış oldu.

Yakub b. el-Leys ikinci defa Haricîlerin üzerine yürüdü, Sicistan’daki işleri güç ve kuvvetle düzeltti, Haricîleri buradan uzaklaştırdı ve onları sıkı bir şekilde takip ederek dağıttı. O, gönüllü askerlerine bol miktarda mal dağıtarak onları kendine bağladı. Aynı zamanda Sicistan halkının işlerine el atarak düzene soktu³⁴.

³³ el-Uş, *age*, 131-140.

³⁴ el-Uş, *age*, 131-140.

Yakub b. el-Leys hırslı birisi olduğundan askerlerini kendine tam bağladıktan ve Sicistan işini düzene soktukten sonra komşu bölgelere saldırarak onlarla savaştı. Böylece o bir kaç yeri kendine bağladı. Hintlilere karşı savaş vererek Hindistan'ın kuzey tarafındaki bazı bölgeleri hakimiyeti altına aldı. Daha sonra, Horasan'a doğru ilerledi, Tahirîlerle savaşa tutuştu ve onları 259/873 yılında ortadan kaldırdı. Bu durum Abbasîlerin hoşuna gitmedi. Abbasîler, sınırlarının doğu tarafına Yakub gibi güçlü birisinin hakim olmasını istemediklerinden onun bu hareketini isyan ve baş kaldırma olarak değerlendirdiler. Ama yönetim Zencîlerle meşgul olmasından dolayı onun üzerine kuvvet gönderemedi, sadece kendisini kınadıklarına dair bir duyuru ile karşı çıkabildi. Ama Yakub bu duyuruya önem vermayerek onurunu kurtarmak ve güya Abbasîlerin ihmal ettikleri Zencî sorununu halletmek amacıyla Batı tarafından Bağdat'a doğru ilerlemeye başladı. Bu durumun haberini alan halifenin kardeşi Muvaffak onları daha tehlikeli görerek Zencîlerle savaşmayı bırakarak Bağdat'a geri döndü ve Yakub'a karşı koymak için hazırlıklara başladı. Muvaffak kendisini vaz geçirmek için ileri sürdüğü bütün şartlarını kabul ettiğine dair ona haber gönderdi, fakat onu ikna edemedi. Bu yüzden savaş zorunlu hale gelmişti. Muvaffak ve halife Mu'temid ikisi beraber Deyr Akul denen yerde onu karşıladılar.

Yapılan savaşta ilk önce Yakub başarılı oldu, ama onun askerleri bizzat halifeye karşı savaştıklarını öğrenmeleri üzerine saf değiştirerek karşı tarafa geçti. Bunun üzerine savaşın kaderi değişerek Yakub tüm harp teçhizatlarını savaş alanında bırakarak canını zor kurtardı ve bu nedenle Abbasîler büyük bir tehlikeyi atlattmış oldular³⁵. Bu olaydan sonra Abbasîler bütün ağırlıklarını Zencîler üzerine yoğunlaştırdılar.

Tolunî Devletinin (254-292/868-905) kurucusu Ahmed, Muvaffak'la araları açılınca, Bağdat'a vergi ve haracı göndermeyerek toplanan gelirleri Mısır'a ve halkına harcamıştır. Ahmed Zencîlerle mücadele etmemişse de onların can düşmanı olan Abbasîlere de yardım etmemiştir. Dolayısıyla her iki taraf da bu durumdan olumlu yönde etkilenmişlerdir. Aynı zamanda Mısır'ın Kuzey Batı Afrika üzerinden gelecek kölelerin geçiş yolu üzerinde olması nedeniyle Abbasî ordusuna alınacak paralı askerlerin gelişi Ahmed'in Mısır'a hakim oluşuyla tehlikeye girmiş ve hatta yolu kapanmıştır. Yani onun izni olmadan Avrupa ve Afrika'dan getirilecek köleler buradan geçilmeyecektir. Zira Afrika ile İspanya üzerinden getirilen Avrupa kökenli köleler Mısır'dan geçmek zorundaydılar. Dolayısıyla kölelerden elde edilecek ucuz hizmet kesintiye uğramıştır. Bu durum Abbasîlere ve onlara destek veren arazi sahiplerine

³⁵ el-Uş, *age*, 142-143.

büyük zarar ve sıkıntı vermiş, Abbasîlerin ekonomik durumunu zayıflatmıştır. Bu da dolaylı da olsa Zencîlere yaramıştır.

Taberistan Zeydiyye Devleti (250-287/864-908) Taberîstan'da tam bağımsız olunca ve Zencî hareketi de Basra ve civarında ortaya çıkarak ilk yıllarında başarı sağlayınca, bu devletin kurucusu Hasan, Sahibü'z- Zenc'in iddia ettiği nesebini ağzından öğrenmek amacıyla kendisine bir mektup yazar. Ali ise mektubun tam cevabını vermeyerek "seni ilgilendiren beni de ilgilendirmiştir" diye geçiştirme bir cevap verir³⁶. Bu da Ali ile Taberîstan Zeydiyye devleti arasında bir ilişkinin var olduğunu gösterir. Bu ilişki direkt olmasa da, ama düşmanları aynı olmasından dolayı önemlidir. Düşmanları olan Abbasîler biriyle meşgul olurken, öteki de kendi durumunu güçlendirmeye çalışır ve bu da ikisi açısından olumlu bir taraftır.

Bütün bu devletlerin kuruluşlarından anlaşıldığı gibi Zencî hareketi başladığı zaman Abbasîler hem siyasî, dinî ve askerî bakımından, hem de ekonomik, sosyal ve ahlak bakımından zayıflayarak sınırlarını ve halkını koruyamaz duruma düşmüştür. Zencî hareketinin meydana gelmesiyle bu zaafiyet ve düşüş hızlanmış, yarı bağımsız ve tam bağımsız olanlar konumlarını güçlendirerek sağlamlaştırmışlardır. İçerde bunlar olurken, komşu ülkeler de zaten böyle bir fırsatı beklercesine boş durmayarak Abbasîlerin uç bölgelerine saldırmış ve bazı yerleri ele geçirerek hakimiyetleri altına almışlardır. Nitekim Bizans İmparatorluğu Tarsus ve Malatya civarına saldırarak buralardaki bazı yerleri hakimiyeti altına almıştır.

b- İktisadî Durum

Abbasîler siyasî bakımdan içten ve dıştan tehlike çanlarını çalarken, bu münasebetle meydana gelen kargaşa, yağma, talan ve katliamlar gelirlerin azalmasına ve hatta yok olmasına sebep olmuş ve ekonomik durumları zayıflayarak çökme duruma gelmişti. Zira yarı veya tam bağımsız olan yerlerden gelirler kesilmiş ve Bağdat ile Samerra yakınlarında meydana gelen karışıklıklar sebebiyle buralardan gelirler elde edilemez duruma gelmişti. Dolayısıyla idare askerlerinin maaşlarını ödeyemez hale gelmişti. Hatta bu yüzden bazı halifeler tahtlarından indirilerek azledilmiş ve yerlerini başkalarına bırakmak zorunda kalmışlardır.

³⁶ el-Uş, *age*, 151-152.

Ayrıca Abbasî devleti iç karışıklıklar yüzünden Bizans gibi ülkelere karşı gaza yapamıyordu. Dolayısıyla gazalarla elde edilen ganimet gelirleri de olmuyordu. Bu durum da maaşlı askerlere karşılığı alınmadan boş yere harcama yapılmasına yol açıyor ve devletin bütçesine pahalıya mal oluyordu. Bu yüzden devletin hazinesi boşalarak iflas etme duruma gelmişti. Devlet hazinesi sadece gelirlerin azalmasından dolayı boşalmamış, aynı zamanda devletin üst kademelerinde bulunan yöneticilerin israf, hırs ve ihtirasları yüzünden de boşalmıştı.

Halifeler dahil, çoğu üst düzeydeki adamlar büyük bir ahlakî çöküşe düşmüşlerdi. Herkes eğlence, içki ve lehviyatla zamanlarını geçiriyorlar; bu gayr-ı meşru fiillere bol miktarda para harcıyorlardı. Bu gibi yer ve davranışlara mübtela olanlar para kazanmak için çalışmıyorlardı. Ama onlar kendilerini bu yerlere para yetiştirmek zorunda hissediyorlardı. Dolayısıyla bunlar dışardan hazineye gelen gelirlere göz dikerek bu gelirleri devlet hazinesine değil, kendi hazinelerine akıtmaya başlamışlardı. İşte ahlak çöküşünden dolayı hazineye mal giremez olmuş, bu yüzden hazine boşalmış ve masraflarını karşılayamaz duruma gelmişti. Nitekim Ali b. Muhammed şiirlerinde ve hutbelerinde bu ahlakî çöküşü işaret ederek bunları düzeltmek için ayaklandığını, aynı zamanda devletin gelirlerinin nasıl ve kimler tarafından yağmalanarak çar çur edildiğini dile getirmişti. İşte Zencî hareketinin meydana geldiği zaman Abbasîlerin genel durumu bu şekilde idi.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZENCİLERİN GENEL DURUMU VE ALİ b. MUHAMMED

I- ZENCİ KELİMESİ VE KAVRAMI

Asıl konumuz olan “Zencî Hareketi”ne geçmeden önce “Zencî” kelimesinin kökeni ve bu hususta tarihçilerin görüşleri, dillerdeki kullanımı ve anlamını tesbit etmek ve açıklamak gerekmektedir. Dolayısıyla bütün bunlar ortaya konulduktan sonra bu hareketin başlayış ve ortaya çıkış gerekçeleri daha iyi anlaşılabacaktır.

“Zencî” sözcüğün kökeni hakkında muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Kimilerine göre bu kelimenin kökü Grekçe olup “siyah ve ormanda ikamet eden şahıs” anlamına gelmektedir. Kimilerine göre de bu sözcüğün aslı Hintçe olup aynı anlamı taşımaktadır. Bazıları da kelimenin aslı Arapça olup “şiddetli susuzluk veya siyah” anlamında olduğunu ileri sürmektedirler¹. Bunlar görüşlerini savunmak için Arapça’dan şu örneği göstermektedirler : “Araplar <<zenice’r-recul>> dedikleri zaman, “bağırsağı susuzluktan kısıldığı için kişi ne fazla su içebilir ve ne de fazla yemek yiyebilir” demeyi kasdederler². Dolayısıyla Zencî kelimesi Arapça olup bu isimle adlandırılan kişiler de sıcak memleketlerde oturduklarından ve susuzluk sıkıntısı çektiklerinden dolayı Araplar onları bu adla tesmiye etmişlerdir.

Bazıları da “Zencî” kelimesinin kökü Farsça olup “zil, çingırak” anlamına geldiğini, bu münasebetle Zenci insanların ayak bileklerine bağladıkları zillerle oynamayı sevdikleri için bu isimle adlandırıldıklarını iddia etmişler. Bu görüş bir çok Batılı yazarlar tarafından da kabul edilerek savunulmuştur. Bunlar, bu insanların yaşadıkları bölge, Hellenistik ve Bizans dillerinde “Azania”, “Zingis” veya “Zingion” olarak bilindiğini ve muhtemelen bu isimlerin eski teleffuzları “zang” veya “zeng” olan sözcüklerden türetildiğini, -ki “zang” kelimesi siyah ve pas gibi kara anlamında olan Farsça kökenli bir kelimedir- “Zenzibar” adasının adı da “Zang-e bar”ın bozuk teleffuzu olduğunu, aynı

¹ Talhamî, Ghada Hashem, “The Zanj rebellion reconsidered”, *The International Journal of African Historical Studies*, X, 3, New York 1977, s. 452.

² İbn Manzûr, Muhammed b. Mukarrem, “*Lisanü’l-Arab*”, Kahire Bulak, “Zenc”, III, 114-115.

zamanda bu ismin Farsça “Zang-e bar” (Zencîlerin ülkesi) anlamında olan iki kelimedenden meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir³. Cahiz’in naklettiği Esved b. Ebi Kerime’nin Arapça-Farsça karışımı olan şiirinin bir mısramda Arapça’daki zencî anlamına gelen Farsça kökenli “zengi” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir⁴. Dolayısıyla sanki el-Cahiz da bunun aslı Farsça olduğunu kanaatını taşımaktadır.

Bazıları da “Zencî” kelimesinin kökü mahalli bir menşeye sahip olduğunu, dolayısıyla bunun Farsça “zeng” veya “zengi” kelimelerinin bozuk teleffuzları olmadığını ve Farsça menşeli bir kelimedenden türetilmediğini savunmuşlardır⁵. Ama “Zencî” kelimesinin kökeni hakkında ihtilafa düşen herkes, bu sözcüğün Doğu Afrika sahilinde yaşayan siyahî bir etnik zümrenin adı olduğunda ittifak halindedirler. Zencî sözcüğünün menşei ve anlamını açıkladıktan sonra, bu kelime kaynaklarımızda ne zaman yer almış ve bu kelime ile kimler kastedilmiş? gibi soruların cevaplarını bulmaya çalışalım.

“Zenc” veya “zinc”in tekili olan “zencî” insanlarla ilgili haberlerin Arapça kaynaklarında yer alma zamanı İslam öncesine gitse de, bir siyahî köle imajını çağrıştıran kelimenin ilk kullanma kaydı M. 680 yılına ancak çıkar. Emevî dönemi şairlerinden Cerir’in Ahtal ve Beni Tağlib’e laf sataşmasında bulunup onları yererken bu sözcüğü kullandığı görülür⁶.

Zencîler bu tarihten önce Arapça kaynaklarında genellikle “Habeş” veya “Ehabiş” ifadeleriyle anlatılmışlar. Örneğin Cahiz, “*Fahrü’s-Sudan ale’l-bidan*” adlı eserinde onlardan ve övünmelerinden bahsederken, onların Hz. Peygamber’in Müezzini Bilal-ı Habeşî ile kardeşi Rebah’ın kendilerinden olduğunu iddia ettiklerini nakleder⁷.

“Zencî” kelimesi kavram olarak zikredildiği zaman Türkçe’de rengi siyah olan tüm insanlar kastedilmektedir. Bu kavram “Zenc” olarak ifade edilişi ve bu şekilde teleffuz edilerek kullanılışı Türkçe’de kulağa hoş gelmemektedir. Fakat bu sözcüğün “zenc” şeklinde ifade edilişi bazı Türkçe Ansiklopedilerde yer almıştır⁸. Bu durum, muhtemelen bu gibi ansiklopedilerin maddeleri tesbit edilirken Batı çalışmalarından etkilenecek hazırlanmasından kaynaklanmıştır. Ansiklopedilerde genellikle bu

³ Ronart Stephan ve Ceal Nandy, “Zanj”, Amsterdam 1959, s. 576; Talhamî, ay; M. A. Tolmacheva, “Zanj”, *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, XII, s. 739.

⁴ *el-Beyan*, I, 143.

⁵ Becker, C. H., “Zengibar denizi”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII, 535.

⁶ Cahiz, *er-Resail*, I, 190-191; a. mlf., *el-Barasan ve’l- aracan ve’l- umyan ve’l- havalan*, (nşr. M. M. el-Huli), Kahire 1972, s. 82; Tolmacheva, ay.

⁷ *er-Resail*, I, 179, 190, 192.

⁸ Vahid Çabuk, “Zenc”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII, 522.

madde ile Doğu Afrika sahilinden getirilerek Basra ve civarında ağır şartlarda Bataklık bölgesinin tuzlu arazilerini temizleyerek tarıma elverişli hale getirme işlerinde çalıştırılan, Ali b. Muhammed'in önderliğinde Abbasî yönetimine karşı ayaklanan köle Zencîler anlatılmaktadır. Bu konuda Şemseddin Samî onları şu şekilde tanımlamaktadır : “Zenc, başlıca Irak-ı Arap'ta sakin (ikamet eden) Zencîlerden mürekkep bir taife olup, 255 Tarih-i Hicrisi'nde Halife-i Abbasî Muhtedî Billah'ın zamanında nesl-i Ali (R.A.)'dan olmak iddiasında bulunan “**Ali Habib**”⁹ isminde bir şahsın taht-ı riyasetinde raf-i livayı bağy ederek Basra ve Vasıt cihetlerini zabt ettikten sonra 270 tarihinde Mutemid'in zaman-ı hilafetinde Biraderi Muvaffak billah tarafından külliye tenkil edilmişlerdir”¹⁰.

Şemseddin Samî, “Zencîlerin ülkesi”ni anlatırken Arap coğrafyacıların bu konudaki hatalarını belirterek kendisine göre doğru olan görüşü şu ifadelerle açıklamaktadır : “Zenc (bilad)-Arap coğrafyacılar bu ismi Afrika'nın alelumum Zencî ırkıyla meskun cihatına ve bilhassa Mendib'den aşağı olan kısm-ı şerkiyesine verirler. Bu vecihle Bilad-ı Zenc ile Bilad-ı Sudan bir mana ifade ettikleri halde, müsemmaları arasında fark olup Sudan Afrika-yı Vusta'dan ibarettir.

Asıl Zencî ismi, siyah renkli, kalın dudaklı, yassı ve basık burunlu, pek kıvrıkcık saçlı, dar alınlı, küçük kafalı, çıkık yanaklı, kısa ve geriye çıkılmış çeneli, uzun elli ve ayaklı olan ırk-ı mahsusa itlak olduğu halde, Arapların Bilad-ı Zenc ismiyle özellikle kasdettikleri Doğu Afrika yani Somali ve Zengibar ahalisi pek de bu ırka mensup değildirler. Halk arasında genellikle yalnız renge bakılarak siyah renkli adamlara Zencî nazarıyla bakılıyorsa da, Zencîlerin yukarıda bir nebzesi beyan olunan özel alametleri haiz olmayıp dudakları ince, burnu düzgün, alnı geniş, kafası büyük, siması beyzavî ve müstevi, el, ayak ve parmakları mutedil olan adamlar -her ne kadar hava ve iklimin tesirleriyle siyah olsalar- yine Zencî ırkına mensup sayılmayarak Kafkas ırkından sayılmaları gerektirir. Sudan'ın her tarafına yayılmış olan Galalar, Habeşliler, Somalılar ve sair bir çok Afrika milletleri bu kabildendir¹¹.

“Zenc” kavram olarak Arapça'da zikredildiği zaman, Doğu Afrika sahilinden getirilerek İslam Ülkesi'nde, özellikle Irak'ın Basra bataklıklarında tuzlu tabakayı temizleyip toprağı ziraate elverişli hale getirmek amacıyla çalıştırılan ve yaşamlarından memnun olmayarak Hz. Ali'nin neslinden olduğunu iddia

⁹ Ali'nin sıfatları içerisinde “**habib**” sıfatına kaynaklarda rastlanmamaktadır. Tarih kaynaklarında Ali genellikle “**el-habis**” sıfatıyla nitelenmektedir. Acaba Ali Habis denilmesi gerekirken sehven Ali Habib mi denilmiş veya bu sehiv matbaadan mı kaynaklanmıştır. Bkz. Taberî, “*Tarih*”, IX, 580-581, 584, 588, 589.

¹⁰ Şemseddin Sami, Ali, “*Kamusu'l-alam*”, İstanbul 1306-16/1888-99, IV, 2422. Şemseddin, sözünün sonunda Zencîlerin tenkil edildiklerini ifade eder. Halbuki Muvaffak Basra ve civarının ekonomik durumunu gözönünde bulundurarak bunları tenkil etmeyip onların buralarda kalmalarına musaade etmiştir. Bkz. Taberî, *age*, IX, 660-661.

¹¹ *Age*, ay.

getirmek amacıyla çalıştırılan ve yaşamlarından memnun olmayarak Hz. Ali'nin neslinden olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed'in liderliğinde Abbasî idaresine ve toprak sahiplerine karşı ayaklanan kişiler anlaşılır¹². Fakat bu ayaklanmada yer alanlar, Doğu Afrika sahilinden getirilen sadece Zencîler değildi. Ayaklananlar arasında Zencîler dışında başka insanlar, gruplar ve sınıflar da vardı. Burada ayaklanmaya katılan kişileri belirtmek istemiyoruz; bu sınıfları ileride ele alacağız. Burada kısaca şunu diyebiliriz : “Bu harekete “Zencî hareketi” denilmesi onların bu harekette çoğunlukta olduklarından dolayıdır. Yoksa harekete sadece Zencîler katılmış değildir. Tezimizin asıl konusu da bu hareketle ilgilidir. Hareketi ele almadan önce Zencîlerin genel yapılarını, karakterlerini, İslam ülkesine ve özellikle Irak’a nasıl ve hangi yollarla getirildiklerini, hangi alanlarda kullanıldıklarını, siyasî, iktisadî, ictimai ve kültürel durumlarını, bu fonksiyonların harekete tesirlerini ve harekette yer alan kişileri, ırkları ve sınıfları açıklamamız gerekmektedir.

¹² Cahiz, *Resail*, I, 211-212; ed-Durî, *Tarihü'l- Iraki'l- iktisadî*, s. 33; Dayf, *el-Asrû'l- Abbasiyyü's- sani*, s. 27; Ş. Sami, *Kamus*, IV, 2422; eş-Şentanavî, Ahmed, “Zenc”, *Dairetü'l- Mearifi'l- İslamiyye*, X, 422; Çabuk, “Zenc”, *İA*, XIII, 521.

II- ZENCİLERİN SİYASİ, İKTİSADİ VE SOSYO-KÜLTÜREL DURUMLARI

Zenciler, siyah ırklar arasında yer alan etnik bir gruptur¹³. İslam alimlerinden bazıları, Zencilerin Kenan'ın oğulları Kuş¹⁴ (veya Kuşan¹⁵) ya da Sudan kanallarıyla Ham'ın torunları oldukları tezini savunmuşken¹⁶, diğerleri de Ham'ın “Zenc” adındaki bir oğlunun olduğunu ve bu insanların da onun torunları olduklarından onun ismiyle anıldıklarını teorisini ileri sürmüşlerdir¹⁷.

Zenciler, siyahî olan Sudanlılar, Nubeliler, Habeşliler ve Gall-Somalililer'den ayrılmaktadırlar. Bu insanlar Doğu Afrika sahilindeki bölgede yaşamaktadırlar. Bu bölgenin bugünkü sınırı Somali'den Mozambik'e kadarki alandır. Afrika'daki Zenciler hakkındaki İslam kaynaklarının bilgileri bu sahil bölgesiyle sınırlı olduğunu ve iç tarafla ilgili pek bilgi bulunmadığını iddia eden olmuşsa da¹⁸, aslında onlarlar ilgili yeteri ve doyurucu malumat bulunmaktadır. Zira İslam kaynaklarında Zencilerin siyâsî, dinî, kültürel, sosyal ve etnik yapılarıyla ilgili bilgiler etrafıca verilmektedir¹⁹. Dolayısıyla isnat edilen bilgi azlığı iddiası yerinde değildir.

İslam ülkesinde bulunan Zencilerin çoğu Doğu Afrika sahilinden getirilen kölelerdir. Kendileri de bir savunmalarında bunu dile getirmektedirler. Nitekim Cahiz onlardan bahsederken şu ifadelerini nakletmektedir : “Zenciler beyaz insanlara derler ki : “Siz gerçek Zencileri görmemişsiniz. Sizler sadece Kanbula sahilinden, deresinden ve tepesinden getirilen ve aşağı tabakalarımızdan, fakirlerimizden ve kölelerimizden olan esirleri görmüşsünüz. Kanbula ahalisinin ne güzellikleri ne de akılları var. Zira nasılsa Araplar “Kahtan ve Adnan” diye iki büyük kabileye ayrılıyorlarsa, aynen Zenciler de “Kanbula ve Lenceviye” diye iki temel kabileye ayrılıyorlar. Siz Lenceviye kabilesinden bir şahsı ne sahilde ve ne de iç bölgelerde görmüşsünüz. Eğer onları görmüş olsaydınız, güzelliği ve olgunluğu unutturdunuz²⁰. Cahiz'in verdiği bilgiye göre Zencilerin temelde iki kabileye ayrıldıkları ve bunlar

¹³ İbnü'l- Fakih, *Muhtasarü Kitabü'l- Buldan*, s.162; el-Hemdanî, *Lisanü'l-Yemen el-Hasan b. Ahmed, Sifatu Cezireti'l-Arab*, (nşr. Muhammed b. Ali el-Akva el-Havali), (Daru'l- Yemame), Riyad, s. 48; Mesudî, *Murucü'z- zeheb*, II, 4; a. mlf., *Ahbarü'z- zaman*, 87; el-Bekrî, *Kitabü'l- Mesalik ve'l- memalik*, I, 249; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, II, 290; es-Süyutî, Celalüddin Abdurrahman, *Lübbü'l- libab fi tahriri'l- ensab*, (nşr. Muhammed-Eşref Abdülaziz), Beyrut, I, 384.

¹⁴ Bekrî, *age*, I, 187.

¹⁵ Mesudî, *Muruc*, II, 4.

¹⁶ Hemdanî, *age*, 187; Mesudî, *Muruc*, II, ay; a. mlf., *Ahbar*, s. 86-87.

¹⁷ es-Semanî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur, *el-Ensab*, (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Yemani), Beyrut 1980, VI, 309-310.

¹⁸ Tolmacheva, *agm*, XII, 739; Cohn, Chojef, *el-İslam fi memalik ve imparatoriyat Afrika es-Sevda*, Kahire, s. 131.

¹⁹ İbnü'l- Fakih, *age*, s. 76-78, 162, 296-297, 330; Hemdanî, *age*, s. 48-49; Mesudî, *Muruc*, II, 4-21; a. mlf., *Ahbar*, 62-64, 86-91; a. mlf., *et-Tenbih*, s. 38-39, 62-67; Bekrî, *age*, I, 186-187, 200, 208, 212-213, 228-230, 249, 325-325; İdrisî, *Sıfatü'l- Mağrib ve arzü's- Sudan ve Mısır ve'l- Endelüs*, s. 10-37.

²⁰ *er-Resail*, I, 211-212.

Kanbula ve Lenceviye kabileleri oldukları anlaşılmaktadır. Ama Cahiz'in bazı eserlerinde Zencîlerin yukarıda belirtilen kabilelerden farklı olarak ayrı iki kabileye daha ayrıldıkları ve bu kabilelerin isimleri "en-Neml" ile "el-Kilab" oldukları açıklaması yer alırken²¹, bazı eserlerinde ise Zencîler dörde ayrılarak yukarıda isimleri verilen her bir kabilenin ayrı birer kabile olduğu ve her kabilenin bazı özelliklerinin²² yer aldığı görülmektedir.

Zencîler, ister iki ister dört kabileye ayrılınsın, bizim için önemli olan bilgi şudur : Zencîlerin bir bölümü Doğu Afrika sahilinde yaşamışlar ve bir bölümü de iç taraflarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Müslümanlar genellikle Doğu Afrika sahilinde bulunan Zencîlerle temas kurup ticarî münasebetlerini geliştirerek buralardan ithalatta bulunmuşlar ve ithal edilenler içerisinde Zencî köleler de bulunmuştur.

Kölelerin İslam ülkesinde Zencî adıyla anılmalarının kesin tarihi bilinmese de, erken bir zamanda bu isimle ithal edildikleri hususu muhakkaktır. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık elli sene sonra Zencîlerin toplum içerisinde görüldükleri ve hatta sahip oldukları karakterleriyle ilgili hususlar şiirlere konu olmuştur²³. Bu itibarla bir toplumla ilgili malumat şiirlere konu olmuşsa, bu toplumun daha erken bir tarihte şiirin söylendiği toplumda yer aldığını ve kaynaşmış tanındığını göstermektedir. Dolayısıyla Zencîlerle ilgili şiirlerde verilen bilgiler, onların daha erken bir tarihte İslam toplumunda yerlerini aldıklarını göstermek için yeterli bir kanıttır.

Köle edinmenin yolları çoğu zaman zaferli savaşlar ve köle ticareti idi. Emeviler döneminde köle edinmenin yolu genellikle zaferli savaşlar iken, Abbasi döneminde ise bu yöntem giderek durma noktasına ulaşmıştı. Bu yüzden köle ticareti git gide önem kazanmış ve nerde ise onları elde etmenin tek yolu kalmıştı²⁴.

Abbasi döneminde Iraklıların ekonomik durumu iyileşip ilerlemesi ve refah seviyesinin yükselmesi sonucu çalışacak insanlara fazla ihtiyaç doğmuştu. Çalışanların çoğu da kölelerden meydana geliyordu. Köleler hem tarla hem de eviçi işlerde istihdam ediliyorlardı. Köleleri kullananların başında halifeler, halifelerin akrabaları, yüksek rütbeli memurlar, arazi sahipleri ve zengin kişiler yer alıyordu. Bunlar ucuz istihdamı gerçekleştirmek için zor şartlara dayanıklı ve fiyatı düşük köleleri satın alarak

²¹ *er-Resail*, I, ay; Talhamî, *age*, 450-451.

²² *Kitabü'l- hayevan*, II, 181; a. mlf., *el-Beyan*, III, 51.

²³ Cahiz, *Resail*, I, 190-191; a. mlf., *Barasan*, s. 82.

²⁴ Abdul Jabbar Bæg, "The 'Serfs'", s. 107.

işlerinde kullanmaya başlamışlardı. İstihdam ihtiyacı o kadar artmış ki, köle ticareti bir sektör haline gelmişti. Bunun en büyük kanıtı bazı merkezlerde değişik adlarla köle pazarlarının meydana gelmesidir. Örneğin Basra'da “sûkü'n-nahhasin”, Samerra'da “sûkü'r-rakik” ve Bağdat'ta “darü'r-rakîk” ile “şâriu dari'r-rakîk” gibi köle pazarları bulunmaktaydı²⁵. Bu da Irak toplumunda devamlı köle arzı ve talebi olduğunu ve böyle bir sektörün oluştuğunu göstermektedir.

Zencîler Araplara karşı koyu bir hayranlık ve hurmalara da aşırı bir sevgi duyarlardı²⁶. Hatta Zencîlerin hurmayı aşırı derecede sevmeleri nedeniyle aynı özelliğe sahip, yani hurmayı seven kişilere toplum içerisinde Zencî lakabı takılmış olanlar vardı. Ebu Halid Müslim b. Halid bunlardan birisi idi. Bir görüşe göre Ebu Halid'in beyaz tenli olmasına rağmen hurmaları sevdiğinden dolayı kendisine ez-Zencî lakabı takılmıştı²⁷. Dolayısıyla Zencîlerin bu durumlarını bilenler, gençleri ele geçirmek ve köleleştirmek için enteresan yöntemlere baş vururlardı. Bu yöntemlerden bir tanesi şu kelimelerle ifade edilmektedir : “Zencîlere komşu ülkelerden olan tüccarlar, çocuk ve genç insanları avlamak amacıyla ülkeleri ve özellikle Zencî ülkesini ziyaret ederler. Bu amaçla otlakları onarırlar, ormanlarda gizlenerek çocuk ve genç insanların uğrak yerlerini tesbit ederler, beraberlerinde getirip taşıdıkları hurmalardan bir kaçını çocukların oyun oynadıkları alanlara atarlar. Çocuklar hurmaları yerden alarak yeyip iyi buldukları zaman daha fazlasını elde etmek için aramaya koyulurlar. Tüccarlar bunu görünce ikinci günde birinci gündenkinden biraz daha uzak bir yere hurmaları atarlar ve böylece yavaş yavaş yerleşim alanlarından uzaklaşırlar; çocuklar da zihinleri hep hurmalara bağlandığı için onları izlerler ve evlerinden yeteri kadar uzaklaştıkları zaman tüccarlar, üzerlerine atlar, onları yakalar ve kendi ülkelerine götürüp köle olarak satarlar”²⁸.

Zencî köleleri elde etmenin bir yolu da ana babaları tarafından satılmalarıdır. Zencîlerin bulundukları yerin verimsiz bir bölge oluşu, yaşam koşulları zor ve ağır oluşu ve eşlerinin fazla çocuk doğurmalarından dolayı çok fazla çocuk sahibi oluşları²⁹, onlara nazaran İslam ülkesinin zengin, ileri ve mureffeh bulunuşu gibi nedenlerden ötürü hem yaşam yüklerini hafifletmek hem de çocuklarının geleceklerini garanti altına almak amacıyla para ile tüccarlar tarafından ülkelere ihrac edilen hurma, giyim gibi mallar karşılığında çocuklarını gönül rızalarıyla satarlardı. Zencî bölgesi krallar veya kabile

²⁵ Abdul Jabbar Beg, *agm*, 107.

²⁶ Tolmacheva, *agm*, s. 739.

²⁷ İbnü'l- Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Keşfü'n- nikab ani'l- esmaî ve'l- elkab*, (nşr. Muhammed Riyad el-Malih), Beyrut (Darü İbn Kesir), s. 94.

²⁸ İdrisî, *age*, s. 33; Abdul Jabbar Beg, *agm*, ay.

²⁹ İdrisî, *age*, ay.

reisleri tarafından idare edilmekteydi³⁰. Zencîler sözlerinde duran, krallarına ve reislerine samimi bir şekilde bağlı olan insanlardır. Buna rağmen tüccarlar onlara güvenmediklerinden dolayı mallarını garanti altına almak amacıyla getirdikleri malları kendi krallarına veya kabile reislerine teslim ederlerdi. Bu yöneticiler de aile reislerini çağırırlar, ithal edilen malları köle veya başka bir mal karşılığında onlara teslim ederek kendilerinden söz alırlardı. Zira onların nazarında söz bir yaşam tarzı ve hayatı devam ettirmek için bir şarttı. Söz ellerini ve kollarını bağlayan bir teminattı. Dolayısıyla aile reisleri de sözlerinin gereğini yerine getirirlerdi. Böylece tüccarlar mallarının satımında ve bedellerini almada fazla zorluk çekmeksizin ticaretlerini yaparlardı. Onlar bu uygulama ile ucuz ve dayanıklı Zencî köleleri elde ederek çok karlı bir alış verişle ülkelerine dönerlerdi.

Tabii ki bu gibi ticarî münasebetlerin başka bir faydası da İslamiyetin Zencî bölgesinde yayılmasına sebep olmasıydı. Böylece İslamiyet yaygın bir şekilde Doğu Afrika sahiline geçmiş oldu. İslam dininin bu bölgeye geçişi ticaret yoluyla gerçekleştiği gibi mutasavvıfların buraya göç ederek yerleşmeleriyle de gerçekleşmiştir. İslam inancının Zencîler arasında yayılma süreci kuzeyden başlamış ve uzun bir zaman Doğu Afrika sahiliyle sınırlı kalmıştır³¹.

Zencî köleler yukarıda anlatılan yöntemlerle İslam ülkesine getirilirken iki yol güzergahı takip edilirdi : Biri kara yoluyla Mısır ve Kuzey Afrika üzerinden, diğeri de “**Bahrü’z-Zenc**” denilen bölge boyunca Doğu Afrika ile ticaret yapan tüccarların kullandıkları direkt deniz yolu idi. Kara yolunun Kuzey Afrika’daki karışıklıklar yüzünden tehlikeli duruma girmesi üzerine deniz yolunun önemi daha da arttı. Buna bağlı olarak İslam ülkesinin Güneydoğu tarafı ile Doğu Afrika bölgesi arasındaki ticarî ilişkiler gelişti ve bu yüzden Zencî kölelerin ehemmiyeti bir kat daha yükselmişti³².

Beyaz köleler ise genelde iki bölgeden temin edilirdi : Biri Avrupa’nın bir bölümünü teşkil eden Slav ve Rus bölgesi ve diğeri de Türkistan bölgesi idi. Bunların beyaz tenli ve bazı meziyetlere sahip olmaları sebebiyle onlara rağbet hayli fazla idi. Hatta bu bölgelerden olan bir çok cariyeye halifelerin evlerine girerek çocuklarının anneleri olmuşlardı. Nitekim halife çocuklarının anneleri arasında bir çok anne, Arapça teleffuzu “**Saklebiyye**” olan ve Slav ırkından geldiğini anlatan ve Türk ırkına mensup olduğunu ifade eden “**et-Türkiyye**” gibi sıfatlarla nitelenmiş olanlar vardı. Örneğin, Mutasım’ın annesi Türk ırkına ve Mutezz’in annesi de Slav ırkına mensup birer cariyeye idiler. Bu durum da ister istemez

³⁰ Bekrî, *K. el-Mesalik*, I, 320.

³¹ es-Samir, *Savret*, s. 18; Durî, *age*, s.149; Tolmacheva, *agm*, s. 739-740.

³² Abdul Jabbar Beg, *agm*, s.109.

beyaz ırkına mensup kölelerin fiyatlarının yükselmesine neden olurdu. Bunların fiyatları gerçekten de yüksekti. Öyle ki bazılarının değeri 10.000 dirhemi buluyordu³³. Zencî kölelerin, başka bir ifade ile siyah kölelerin değerleri ise düşüktü ve hatta bazılarının 25-30 dirhemi ancak bulurdu³⁴. Dolayısıyla fiyatları düşük olması, fazla bir maliyeti gerektirmemesi ve zor ve ağır işlerde dayanıklı olmaları nedenleriyle çok sayıda Zencî köleler İslam ülkesine getirilmişti.

Zencî köleler eviçi işlerden ordu işine kadar çeşitli alanlarda kullanılırlardı. Köleler kadın ve erkek olmak üzere iki sınıfa ayrılırdı. Kadın köleler, başka bir deyişle cariyeler, genellikle ahçılık, ebelik ve dadılık gibi eviçi işlerde çalıştırılırdı. Zencî cariyeler dadılık mesleğinde çok becerikli ve yetenek sahibi idiler ve bu konuda halk arasında nam salmışlardı. Hatta bazı doktorlar çocukları emzirmek için Zencî kadınları dadı olarak tercih ederlerdi.

Zencîlerin geneli dans etmeyi ve oynamayı sevdiklerinden ve bu kabiliyetlerini hakkıyla yerine getirdiklerinden dolayı bazı Zencî cariyeler, efendilerini sadece eğlendirmek için satın alınarak çalıştırılırdı. Bunlar güzel sesleriyle şarkı söylerler, dans ederler, oynarlar ve def ve tanbur gibi enstrümanları çalarlardı. Bu yüzden bunlar yerine getirdikleri sanata göre değişik sıfat ve adlarla anılmışlardı. Örneğin, şarkı söyleyenlere “el-kıryan”, dans edenlere “el-karraat”, nefesli enstrümanları üfleyenlere “ez-zevamiriyye”, ud çalanlara “udiyye” ve tanbur çalanlara da “et-tanburiyye” ünvanlarıyla anılmış olanlar vardı. İbn Butlan’dan şu ifade nakledilmektedir : “Güzel bir cariyeye isteyen biri olursa Berber asıllı birini, ambar memuru almak isteyen ise Bizans (Rum) asıllı bir köleyi, çocuklara bakmak için bir cariyeye edinmek isteyen kişi ise Farslı birisini ve zevklenmek amacıyla bir cariyeye almayı arzulayan şahıs da Zencî cariyelerden birini alacaktır³⁵.

Erkek Zencî köleler de değişik işlerde kullanılırlardı. Kimileri sarayda uşaklık, odacılık ve koruma gibi görevlerde bulunurken, kimileri de orduda görev alırdı. Yine kimileri dokumacılık ve terzilik gibi zenaatlarda çalışırken, başkaları da ağır ve zor işler olan hamallık, gühercilik ve toprağı ıslah etme gibi işlerde çalışırlardı³⁶. Konumuz olan “Zencî hareketi”ne neden olan işlerden biri de Basra bataklıklarının tuzlu arazileri temizlenerek tarıma elverişli hale getirilmek amacıyla yapılan işti.

³³ Mez, *el-Hadaretü'l-İslamiyye*, I, 280-281.

³⁴ Mez, *age*, I, 279.

³⁵ Abdul Jabbar Beg, *agm*, s. 109-111; Zeydan, Corcy, *Tarihü't-temeddüni'l-İslamî*, (nşr. Hüseyin Munis), Kahire 1958, IV, 35-36.

³⁶ Abdul Jabbar Beg, *agm*, 110-114; Zeydan, *age*, IV, 33.

Araziyi, özellikle sulu bataklıklardaki alanı yeniden temizleme işi köle işçiler için şüphesiz zor ve ağır bir işti. Ayrıca buralardaki çalışma koşulları sağlığa elverişli olmadığından dolayı Zenciler arasında bir çok hastalıklara ve özellikle “**malaria**” adlı hastalığa yakalananlar da vardı³⁷.

Araziyi temizleyerek tarıma kazandırma işinde çalışan köleler, Irak ve özellikle Basra’da yaşayan geniş arazi sahipleri dihkânların sermayelerinin birer parçası idiler. Siyah kölelerin araziyi yeniden temizleme amacıyla ilk önce ne zaman kullanıldıklarının kesin tarihi bilinmemektedir. Bununla beraber çalışan kölelerin efendilerinden memnun oldukları söylenemez. Zira Zencî kölelerin araştıracağımız büyük isyan hareketinden önce de çalışma şartlarına karşı zaman zaman ayaklandıklarını görüyoruz. Ayaklanmalarından birisinin başında bulunan ve tarihte Zencîlerin arslanı anlamına gelen “**şir-i Zenc**” olarak tanınan Rabah ez-Zencî onları kendi etrafında toplayarak ayaklandırmıştı. Bu olay 75/694 yılında Haccac b. Yusuf’un valiliği esnasında “**Furatü’l- Basra**” adındaki yerin yakınında meydana gelmişti³⁸. Bu olay, Zencîlerin sadece Abbâsî döneminde baş kaldırmadıklarını, aynı zamanda önceki dönemlerde de ayaklandıklarını göstermektedir.

Her bir dihkânın elinde bir çok köle bulunuyordu. Bunların sayıları 50, 100, 500, 5.000 ve hatta 15.000 arasında değişmekteydi. Bunların yaşam şartları çok zordu. Çoğu evsiz ve barksız kimseler olup karın tokluğuna çalışıyorlardı. Günlük yiyecekleri ise ezme (sevik), un ve hurmadan oluşan basit ve ucuz yiyeceklerdi³⁹.

Zencî kölelerin siyasî durumlarına gelince, bu harekete kadar bunlar ne Abbâsî döneminde ne de önceki dönemde bir kaç olay dışında siyasî bir varlık gösterememişlerdir. Bu olayları incelemeye geçmeden önce Zencîlerin kahramanlıklarına, savaşçı yapılarına ve cesaretli oluşlarına göz atmamız ve bu meziyetlerini doğru tesbit ederek ortaya koymamız için ülkelerindeki siyasî yapı ve durumlarına bakmamız gerekmektedir.

Zencîlerin kendi bölgelerinde bir çok krallık ve kabilelere ayrıldıkları hususu daha önce vurgulanmıştı. Bu krallık ve kabileler kendi aralarında sürekli savaş halindeydiler. Bu savaşlar çok

³⁷ Abdul Jabbar Beg, *agm*, 114.

³⁸ Abdul Jabbar Beg, *agm*, 114-115; eş-Şentavî, “**Zenc**”, *Dairatü’l- Mearif*, X, 422; Bacharach, Jere L., *African Military slaves in the Medieval Middle East : The cases of Irak (869-955) and Egypt (868-1171)*, *Int. J. Middle East Stud.*, A.B.D. 1981, s. 13, 473.

³⁹ Taberî, *Tarih*, IX, 413; İbn Ebü’l-Hadid, *Şerh Nehci’l- belağa*, VII, 132; es-Samir, *Savret*, s. 27; Durî, *Tarih*, s. 81.

acımasız oluyordu. Galip gelen mağlup olanlarının etlerini rahatlıkla yiyebiliyordu⁴⁰. İncelediğimiz bu hareketin bazı safhalarında da bu gelenek müşahade edilmektedir. Cahiz Zencilerin bu konudaki bazı geleneklerine temas ederek şöyle demektedir : “Ebu’l- Mehasin el-Medainî der ki : “Ben Mubarek ez-Zencî el-Faşkar’a sorup dedim ki : “Niçin bazı Zencîler öndişlerini çıkarıyorlar ve bazıları da dişlerini törpülüyorlar?” Mubarek ez-Zencî şöyle cevap verdi : “Dişlerini törpüleyenlerin amacı insanları öldürmek ve öldürdükten sonra onları dişleriyle çiğnemektir. Çünkü bunlar insan eti yerler. Bir kral başka bir kralla savaşıp onu esir veya ölü ele geçirdiği zaman kendisini dişleriyle yer. Aynı şekilde bazıları başkalarıyla savaştığı zaman galip olan mağlubun etini yer. Öndişlerini sökenler ise kendi kendilerine şöyle derler : “Biz koyunların öndişlerine baktık (ki koyunların öndişlerinin bulunduğunu gördük), ağzımızın öndişleri koyunların dişlerine benzemekten hoşlanmadık (ve dolayısıyla biz de öndişlerimizi söktük)”. Allah seni bağışlasın! Bunların öndişlerini sökmekle ne kadar büyük faydalar kaybettiklerini tahmin edebiliyor musunuz?”⁴¹

İnsanoğlu bu korkunç akibete uğramamak için savaşlarda ve çarpışmalarda elinden geleni ortaya koyacak, mücadele etmek için bütün cesaretini sarfedecek ve mağlup değil galip gelmeye çalışacaktır. Zencîlerin cesaretli oluşları her halde bu yüzden olmalıydı. Nitekim onların bu davranışlarını ileride anlatacağımız “el-Mansure” ve “el-Mania” gibi şehirlerini savunmalarında ve diğer olaylarda görebilmekteyiz. Bu anlayış ve psikolojiyle savaşmak elbette insana cesaret verir ve insanı cesaretli olmaya mecbur eder. Zencîler İslam ülkesine getirilip yerleştirildiklerinde bu cesaretleri ve yiğitlikleri biliniyordu ve hatta bu durum atasözlerle geçmişti. Onlar, cesaret ve yiğitlik gibi meziyetlerin Allah’ın kendilerine bir vergisi olduğu kanaatını taşıyorlardı⁴².

Zencîler cesaretli oldukları gibi güçlü ve iri yapılı kimseler de idiler. Dolayısıyla kuvvetli ve enerjik bedenlere sahiptiler. Cahiz Zencîlerin kendi övünmelerinden ve diğer insanların kendi haklarındaki kanaatlerinden bahsederken şöyle der : “Yeryüzünde Zencîlerden daha güçlü ve enerjik olan başka bir topluluk yoktur. Araplardan veya diğer milletlerden olan bir topluluğun kaldıramadığı bir taşı bir Zencî tek başına kaldıracaktır. Onlar yiğit, cesur, güçlü beden sahibi ve cömerttirler. İşte bu meziyetler şeref hasletleridir⁴³. Yine Cahiz Zencîler hakkındaki Şair Lebid’in bir şiirini yorumlarken, onlara ait savaş aletlerini, bayraklarını, bineklerini, renklerini, bedenlerinin şekillerini belirterek bunları

⁴⁰ Belhî, Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl, *Kitabü'l- Bedî ve't- tarih*, (nşr. Halil Umran el-Mansur), Beyrut 1417/1997, II, 25; Hemdanî, *Sıfatü Cezireti'l- Arab*, s. 48-49; Bekrî, *age*, I, 186-187; Tolmacheva, *agm*, 739.

⁴¹ *el-Beyan*, I, 60.

⁴² Cahiz, *er-Resail*, I, 192, 197.

⁴³ *Age*, I, 195.

şöyle yorumlar : “Lebid bu şiirini şunun için söylemiştir : “Çünkü onlar mızraklarıyla, oklarıyla, yaylarıyla, kılıçlarıyla, bayraklarıyla, atlarıyla ve filleriyle beraber siyah renkleri ve iri bedenleriyle geldikleri zaman, onun gibisini göremediğin, duyamadığın ve hayal edemediğin bir korkuya kapılırsın”⁴⁴. Muhtemelen Zencîlerin bu iri yapıları savaşlarda kendilerine avantaj sağlayarak karşıdakilerine korku vermiştir. Nitekim Musrif b. Ukbe el-Murri, Medine şehrine saldırmak istediği zaman burada yaşayan Zencîlerden dolayı çekingen davranmış ve Lebid de bu konudaki kahramanlıklarına değinerek haklı olarak onları şu sözlerle övmüştür : ‘Biz (Zencîler) Medine savaşında Arapların er yiğitleriydik’⁴⁵.

Zencîlerin İslam tarihinde isimleriyle anılan ve bilinen ilk ciddi siyasî varlıkları, daha önce de zikrettiğimiz üzere Haccac b. Yusuf’un valiliği esnasında kendisi İbn Carud ile uğraşırken 75/694 yılında “Furatü’l- Basra” adındaki yerin yakınında meydana gelmişti. Zencîler “Şir-i Zenc” (Zencîlerin arsları) olarak tanınan Rabah adındaki şahsın liderliğinde “Furatü’l- Basra”nın yakınında ayaklanarak Fırat bölgesini ele geçirmişlerdi. Haccac da İbn Carud’un işini halledikten sonra Basra Polis Emirine Zencîlerle savaşacak bir askeri birliği hazırlamasını emretmişti. O da emri yerine getirerek oğlu Hafs’ın komutanlığında bir ordu göndermişti. Zencîler üzerlerine gönderilen Haccac’ın Şurta Emiri Ziyad’ın oğlu Hafs’ı öldürmüşler ve kuvvetlerini kılıçtan geçirmişlerdi. Dolayısıyla Zencîler Haccac’a zor anlar yaşatmışlardı. Bunun üzerine Ziyad, üzerlerine başka bir ordu göndermiş ve bu birlik onları hezimete uğratarak kılıçtan geçirmişlerdi. Böylece Basra sakinleşip düzelmişti⁴⁶.

Bu olaydan önce de Zencîler aynı bölgede Mus’ab b. Zübeyr’in son zamanlarında hareketlenmişlerdi. Fakat bu olay tarihte önemli bir yer işgal etmediğinden ve ciddi sayılmadığından dolayı ilk sırada gösterilmedi. Zencîler bu hareketleriyle bölgede bazı karışıklıklara sebebiyet vererek mahsulatı yağmalamışlar ve bunun üzerine sayıları çoğalmaya başlamıştı. Halid b. Abdullah b. Halid Basra’ya vali olarak tayin edildiği zaman Zencîler çoğalmıştı. Halk onları valiye şikayet ettiler. Vali de üzerlerine göndermek amacıyla bir ordu toplamıştı. Onlar kendileri için bir ordu toplandığını haberi alınca dağılmışlardı. Buna rağmen dağılan Zencîler takip edilerek ele geçirilenler öldürülüp asılmışlardı⁴⁷. Zencîlerin bu olayı pek ciddi değildi. Ama Haccac’ın valiliği döneminde onların Rabah’ın önderliğindeki ayaklanmaları çok ömenli ve ciddi idi. Çünkü onlar ayaklanmalarıyla Haccac’a karşı çıkılabileceğini ve

⁴⁴ Age, I, 201.

⁴⁵ Cahiz, age, ay.

⁴⁶ Cahiz, *er-Resail*, I, 192; İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, IV, 388.

⁴⁷ İbnü’l- Esir, age, ay.

onu mağlup edebilmeyi ortaya koymuşlardı. Bu olaydan önce Haccac'a karşı çıkmayı bir tarafa, böyle bir düşünceyi hayal etmeye bile kimse cesaret edemezdi.

Böylece Zenciler Haccac'a ve dolayısıyla Emevilere zor anlar yaşatmışlar; ayrıca Haccac'a karşı çıkmak ve kendisine zor anlar yaşatmakla da övünürlermiş. Nitekim Rabah'ın oğlu Senih de şair Cerir'e karşı söylediği bir şiirinde bu olaya atıfta bulunarak Zencilerin kahramanlıklarından övgüyle bahsetmiş ve Cerir'i de köpek diye niteleyerek ağır bir şekilde eleştirmiştir⁴⁸.

Zencilerin ikinci ciddi ayaklanmaları Ebu Cafer el-Mansur (137-158/754-775) un hilafeti esnasında 143/760 tarihinde yine Furat bölgesinde meydana gelmiştir. Bu olay Kadı Suvar b. Abdullah'ın kadılığı döneminde vuku bulmuştur. Her ne kadar bazı araştırmacılar Cahiz'e atıfta bulunarak bu olaya katılanların elli kişi olduklarını ifade etmişlerse de, Cahiz'in kendisi bu olayı kısa bir şekilde anlatarak ayaklananların kırk kişi olduklarını söylemiştir⁴⁹. Zenciler ayaklanmayla Furat bölgesinin aşağı bölümünde yaşayanları yerlerinden sürmüşler ve Übülle'de büyük bir katliama girişerek buranın ahalisinden bir çok insanı öldürmüşlerdir. Ama Abbasî idaresi erken davranarak bu ayaklanmayı bastırmıştır. Siyah kölelerin başları kesilmiş ve halka teşhir edilmek amacıyla kesik başlar Bağdat'a gönderilmiştir⁵⁰. Muhtemelen böyle yapılmasının amacı Abbasî'nin yeni rejimine karşı çıkanların sonlarının böyle olacağını göstermek ve halka gözdağı vermektir.

Bu iki ayaklanma, çalışan kölelerin statülerinde herhangi bir değişikliğe yol açmaya yetmemiş ve köleler yetkililer tarafından açık olarak ciddi bir şekilde ele alınmamışlardır. Ayaklanmaların başarısızlık ile sonuçlanması, güçlü hükümet otoritesine karşı planlı bir eylemin eksikliğine ve sadece sınırlı ve az sayıdaki kölelerin katılımlarına bağlanabilir.

Zenciler bir de Abbasî döneminde orduya alınmışlar. Zencilerin çevik ve enerjik yapıları ve ucuz maliyetleri göz önünde bulundurularak onlardan faydalanmak amacıyla orduda kullanılmışlardır. Abbasî döneminde ilk defa Ebu Cafer Mansur'un hilafeti esnasında Musul valisinin ordusunda bir subay tarafından komuta edilen dört bin Zencî köle asker olarak kullanılmıştır⁵¹. Bu, Abbasî hilafetinin ilk on

⁴⁸ Cahiz, *er-Resail*, I, 190-191; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, IV, 161

⁴⁹ *er-Resail*, I, 195; Abdul Jabbar Beg, *The Serfs*, 115. Abdul Jabbar Beg Cahiz'e atıfta bulunarak baş kaldıranların sayıları elli olduğunu söyler. Halbuki Cahiz'in eserine bakıldığında zaman sayı rakamla değil yazıyla verilmiştir. Yani Cahiz <<وَمِنَ الْوَحْدِ الْخَمْسَةِ>> şeklinde bir ifade kullanmıştır. Bu da ayaklananların kırk kişi olduklarını açıkça göstermektedir. Bkz. *er-Resail*, I, 195.

⁵⁰ Cahiz, *age*, ay; Abdul Jabbar Beg, *agm*, ay.

⁵¹ Abdul Jabbar Beg, *agm*, ay.

yılları esnasında ordudaki Zencî kölelerin çalışmalarının bilinen bir durumudur. Daha sonraki tarihlerde de orduda Zencîlerden faydalanmaya çalışılmıştır. Abbasî halifeleri, ordudaki güçleri kendi lehlerine denkleştirmek, farklı etnik grupları birbirlerine karşı kullanmak, hatta bazı grupların güçlerini kırmak ve idaredeki otoritelerini pekiştirmek amacıyla Zencî kölelerden oluşan birlik ve alayları kurmuşlardır. Buna rağmen Zencî kölelerden oluşan birliklerin devlete, idareye, halifeye ve diğer devlet ricallerine öteki gruplar gibi nüfuzları olmamıştır. Bunun sonucu olarak Zencîler, orduda hep zor işlerde çalıştırılmışlar, ordu tarafından elde edilen gelirlerden pek faydalanamamışlar, ellerine ancak az bir gelir geçebilmiş ve bu yüzden onlar bu durumdan muzdarip olmuşlardır. Hatta ileride liderleri olacak Ali b. Muhammed tarafından bu ızdırıp ve az gelirleri bir şürde dile getirilmiştir.

Zencîler orduya alınırken piyade asker olarak çalıştırılmışlardı. Abbasî ordusunun ana unsuru süvari ve piyade diye iki sınıf oluşturmaktaydı. Süvari birlikler genellikle Türk ve Slav ırkından olan kölelerden oluşturulmuştu. Piyade birlikleri ise genellikle Zencîler dahil Afrikalılardan seçilmişti. Mutasım'dan itibaren Türk birliklerinin askerî kabiliyetleri, savaşdaki dayanıklılıkları gibi hasletlerinin anlaşılması sonucu ordudaki nüfuzları ve sayıları artmıştı. Mutasım'ın ölümünden sonra artık ordudaki Türk nüfuzu tartışılmaz bir gerçek olmuştu. Bunun sonucu olarak ordudaki iyi yerler hep onların ellerine geçmişti. Dolayısıyla gelirlerin iyi kısmı Türk komutanlar tarafından maiyetindeki askerlere verildi, arta kalanı ise diğer birliklere dağıtılırdı. Mütevekkil'in öldürülüşünden sonra artık Türk komutanların nüfuzları vezirleri, katipleri ve hatta halifeleri değiştirecek seviyeye ulaşmıştı. Diyebiliriz ki, onların hoşlanmadığı ve indirmek istedikleri devlet ricali görevlerine devam edemezlerdi. Yani onlar ya vazifeyi bırakıp kaçarlardı veya o makamdan indirilirlerdi. Tabii ki hiç kimse Türk komutanlarının bu hareketlerine mani olamazdı. Devletin gelirleri de onların istekleri doğrultusunda dağıtılırdı. Bu durum bir çok sınıf tarafından hoş karşılanmıyordu. Bunların başında mürtezika statüsünden çıkarılan Araplar, devletin kademelerinde bulunan gruplar, Zencîler dahil Afrika kökenli piyade askerler, Mağripliler, Eşruseneliler gibi sınıflar yer almaktaydı. Ali b. Muhammed bu durumun Zencîler başta olmak üzere bir çok sınıfın hoşuna gitmediğini ta Samerra'da öğretmenlik yaparken görmüştü ve şiirlerinde Abbasîlere hitaben şöyle terennüm etmişti : "Ey Amcamızın Oğulları! Biz ve sizler yetimler durumundayız. Ey Amcamızın Oğulları! Sizler işlerimize Türkleri yönetici olarak atadınız, halbuki biz eskiden hilafetin asılları ve direkleri idik. Niçin Acem Türkler feylerimizi taksim etsinler ve biz de şehirlerde buna seyirci kalalım"⁵². Zencîler de piyade olarak çalıştıkları ordudaki gelirlerin dağılımından istedikleri payı alamıyorlardı. Dolayısıyla onlar da süvari birliğini oluşturan Türklerin ellerine bakıyorlar ve bu durumu

⁵² el-Kayravanî, Ebu İshak İbrahim b. Ali, *Zehrû'l- adab ve semeretü'l- elbab*, (nşr. Ali Muhammed el-Becavî), Kahire

ortadan kaldırmak için yapılan hareketlere katılıyorlardı. İşte Zenciler adlalarıyla anılan harekete bundan dolayı destek vererek katılmışlardı⁵³.

Şimdi Abbasi dönemindeki Zencilerin iktisadî durumlarına göz atmamız gerekmektedir. Zencilerin genel iktisadî şartları çok çetin ve zor idi.

Köleleri aslında iki kısma ayırabiliriz : Bir kısmı eviçi işlerinde çalıştırılan ve iğdiş edilmiş kölelerdir. Bunların durumları diğerlerine nazaran iyi idi, genellikle efendileri ile birlikte çalışırlar ve güzel bir hayat sürdürürlerdi. Öteki kısım ise kölelerin büyük bölümünü oluşturan ve aşağı Irak'taki arazilerde çalıştırılan köle yığınlarıydı. Bunlar çok zor ve ağır şartlar altında yaşarlardı. Bu bölgede çalışan kölelerin çoğunluğu Zencilerdi. Köleler efendilerinin mallarından bir parça sayıldıkları için servete sahip olamıyorlardı. Zenciler de köle durumunda olduklarından ne bir mala ne de bir eve sahiptiler. Zenciler küçük yaşlarda ya kaçırılmakla veya aileleri tarafından satılmakla ya da kabileler arasında meydana gelen kavga veya savaş sonucu esir düşüp köleleştirilmek yoluyla İslam ülkesine ve özellikle Irak'a getirildikleri için ne aileleri ne de onlara sahip çıkacak kimseleri vardı. Aksine çoğu Basra dihkânların ve kızlarının köleleri idiler. Bunlardan eviçi işlere yarayanlar, evlerde dihkânlara, ailelerine ve kızlarına hizmet ederek bütün ev işlerini yaparlardı. Geri kalanları ise dihkânların geniş arazilerinde karın tokluğuna çalıştırılırlardı. Köleler sadece dihkânların ellerinde yoktu. Aynı zamanda dihkânların dışında halifelerin ve akrabalarının, devlet ricalinden vezirlerin, komutanların ve servet sahibi zenginlerin ellerinde de bir çok köle vardı.

Zenciler, bataklık bölgesindeki arazilerden tuzlu tabakaları kaldırarak toprağı verimli hale getirme işinde gruplar halinde çalışırlardı. Bu gruplar dihkânlar tarafından tutulan ve tayin edilen vekillerinin kontrolündeydiler. Bunlar köleler ile efendileri arasında aracı idiler ve onların sıkıntı ve ihtiyaçlarını efendilerine bildirmekle mükellef kılınmışlardı. Ama bunlar genellikle bu mabeyncilik görevini yerine getirmiyorlardı; aksine onlara zulmederek zor işler yüklüyorlar ve onları en ağır şartlarda kullanıyorlardı. Bu yüzden Zencî köleler kendilerini bu ağır şartlardan kurtaracak ve hayatlarını düzene sokacak en ufak bir va'da kanabiliyorlardı. İşte Ali b. Muhammed de kendi durumlarını ve gelirlerini araştırdıktan sonra onların bu ızdıraplarını farketmişti. Bu nedenle o, bataklık bölgesinde çalışan ve buradaki tuzlu tabakaları temizleyen kölelere yemek götüren kişiyi yakaladığı zaman, bu adama ilk

1389/1969, (2. bs.), I, 288.

⁵³ el-Hudari, *ed-Devletü'l-Abbasiyye*, s. 273, 275; Bacharach, *agm*, s. 471-477.

olarak bu kölelere götürülen günlük yemekle ilgili soruyu sormuştu⁵⁴. Bu yara giderek derinleşiyordu. Dolayısıyla bu, ufak bir kıvılcımla patlayacağı belliydi. Ali b. Muhammed de bunun farkında idi ve bu durumu kendi hedefi, maksadı ve düşüncesi doğrultusunda kullanmak istiyordu. Zenciler de bu durumdan kurtulmak ve hürriyetlerine kavuşmak istiyorlardı. Bunun için kendilerine verilecek bir söz yetiyordu. Nitekim Ali b. Muhammed yakaladığı ilk kişiye bu sözü verince, o da tereddütsüz ona inanarak kendisine katılacağını söylemişti⁵⁵.

Zencî köleler o kadar fakir idiler ki, onları soğuktan ve sıcaktan koruyacak ve başlarını koyacak doğru düzgün evleri yoktu. Onlar dışarlarda ve açık havalarda veya ot ve çamurdan yapılan <<kuh>> denilen külubelerde kalırlardı. Veba ve sıtma başta olmak üzere bir çok hastalıklara maruz kalırlardı. Bu hastalıklardan bir çok köle ölmüştü. Batiha bölgesi anlatılırken sıtma hastalığı yaymada etken olan bir sivrisinek cinsinden bahsedilmektedir. Nitekim Zencî komutanlarından biri olan Ali b. Eban 257/871 senesindeki savaşta sıtma hastalığına yakalanmıştı⁵⁶.

Zencîlerin ictimai durumlarına gelince, bu da diğer durumlarından pek farklı değildir. Yani Zencîlerin sosyal durumları da iç açıcı değildi. Zencîler toplumda hor ve hakir görünüyorlar, akılsızlıkla niteleniyorlar, akibetlerini bilmeyen kişiler olarak kabul ediliyorlardı. Ama bu olumsuz sıfatlara karşın olumlu tarafları da vardı. Örneğin onlar hoş, güler yüzlü, cömert ve iyi niyetli insanlar olarak da tanınıyorlardı. Bu hasletleri kendilerine şeref sayıyorlardı. Cahiz, Zencîler hakkındaki insanların olumsuz görüşlerini kabul etmeyerek kıyas metoduna baş vurup bu görüşlerin temelsiz olduğunu gösterir ve şöyle derdi : “İnsanlar şunu derler : “Zencîler, zayıf akıllarından, kıt anlayışlarından ve olayların akibetlerini bilmeyişlerinden dolayı cömert oluyorlar. Cömertlik ve isar hakkındaki görüşünüz ne kadar da kötü ve isabetsizdir. Bu görüşünüze göre insanların en akıllıları ve çok bilgilileri insanların en cimri ve pintileri ve onlara en az faydalı olanların olmaları gerekirdi. Halbuki görüyoruz ki, Rumlar çok anlayışlı ve daha akıllı olmalarına rağmen, Slavlar onlardan daha cimridirler. Sizin söylediğinize göre olsaydı, Slavların Rumlardan daha cömert ve elleri daha açık olmaları gerekirdi⁵⁷. Zencîler ise şu kanaata ve yoruma katılmayarak “kendilerinin akıllı, güzel ahlaklı, cömert ve cesur olmaları Allah’tan kendilerine verilmiş bir armağandır” diye itiraz ederek halkın bu vergileri yanlış yorumladıklarından ötürü hatalı olduklarını iddia ederlerdi. Zencîlerin haklarındaki olumsuz bakışlardan kurtulmak ve onları bertaraf

⁵⁴ Taberî, *age*, IX, 413; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 132; es-Samir, *age*, s. 27; ed-Durî, *age*, ay.

⁵⁵ Taberî, *age*, IX, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, ay.

⁵⁶ es-Samir, *age*, s. 23.

⁵⁷ *er-Resail*, I, 196; a. mlf., *el-Buhala*, s. 160; a. mlf., *el-Hayevan*, VII, 205.

etmek gibi istekleri elbette olmuştu. Onlar yukarıda anlatıldığı şekilde bu istekleri yumuşak bir metot ve tatlı bir dille ifade ederek dile getirmişlerdi.

Bir de Zenciler hem renkleri hem de maddi konumları yüzünden iyi karşılanmıyorlardı. Dolayısıyla toplum onlara ne kız verirdi, ne de onlardan alırdı. Zira Irak toplumu ve özellikle Araplar Zencileri kendilerine denk görmezlerdi. Halbuki İslam dini renklerin esas olduğu denkliği ortadan kaldırmıştı. Onlar da bu denksizlikten ve eşitsizlikten ızdırap çekiyorlardı. Cahiz yine onlardan bahsederken şu makul görüşlerini dile getirmektedir : “Zenciler Araplara derler ki : “Siz Cahiliye döneminde kızlarınız konusunda bizi kendilerinize denk görüyordunuz. Ama İslam dininin adaleti geldiği zaman, bizim sizden üstün olmamıza rağmen siz bunu (yani bizimle evlenmeyi) yanlış (gayri ahlaki) görmeye başladınız. Halbuki badiye, bizden olup da sizinle evlenen, reis ve komutan olan, mukaddesatı koruyan ve sizi düşmandan himaye eden şahıslarla doludur⁵⁸. Yani Zenciler şunu demek istemişlerdi : “Biz size Cahiliye döneminde denk idik. İslam adaleti gelerek bütün Müslümanları takva dışında eşit ve birbirlerine denk tutmuş, ne Arabı aceme ne de acemi Araba üstün kılmıştır. Üstünlük ancak takva iledir. Bu da Allah katındaki bir üstünlüktür. İslam adaletinin gelmesiyle bütün farklılıkların, ayrıcalıkların ve dengesizliklerin ortadan kalkması gerekirken, bakıyoruz ki tam tersi bir anlayış ve muamele başlamıştır ki, bunlar İslamiyetin adalet anlayışına aykırıdır; olmaması gereken şeylerdir; biz de sizin gibi müslümanız ve size dengiz. Nitekim bizden olup da badiyede yaşayan Zencilerden Bedevi Arapların kızlarıyla evlenenler, çoluk çocuk sahibi olanlar, aşiretin başına geçip onu koruyan ve mukaddesatına bağlı kalanlar olmuştur.

Zenciler toplum içerisinde miskin, onursuz, sersem ve şehvet düşkünü olarak bilinirlerdi. Bundan dolayı toplumdan dışlanmışlardı. Toplum onlara sahip çıkmadığı için kendileri başıboş bekar ve avare avare gezerlerdi. Tabii ki bu durum topluma pahalıya mal olmuştu. Başka bir ifadeyle toplum bunun cezasını fazlasıyla çekmiş ve ödemişti. Nitekim bu durumun insanları birbirlerinden uzaklaştırmaya, nefret ettirmeye, diyalogun kopmasına ve birbirlerinden intikam almaya sebebiyet verdiği için Zencî köleler, bu harekette ve diğer hareketlerinde ellerine geçen fırsatlar doğrultusunda sanki eski hallerinin intikamını alırcasına başta Basra ve Übülle gibi şehirlerde bir çok katliamlara girişmişlerdi. Bunun başka bir nedeni ise Zencî kölelerin eşleri, çoluk çocukları, evleri ve barkları olmayışydı⁵⁹.

⁵⁸ *er-Resail*, I, ay; a. mlf., *el-Buhala*, ay; a. mlf., *el-Hayevan*, VII, ay.

⁵⁹ İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 126.

Zencilerin kültürel durumları da siyasî, iktisadî ve içtimâî durumlarından pek farklı değildi. Zencî köleler Doğu Afrika sahilinden getirildikleri için İslam ülkesinde ve toplumunda yabancı durumdaydılar. Dolayısıyla Zencileri ve toplumun diğer üyelerini birbirlerine bağlayacak iletişim faktörü yoktu. Yani Zenciler İslam ülkesinde toplumun tüm katmanlarının ve müslüman ırklarının iletişim ve diyalog kurma vasıtası olan Arapça'yı o zaman bilmiyorlardı. Arapça'yı çat pat konuşanlar da alay konusu oluyorlardı. Nitekim insanları eğlendiren ve güldüren kişiler, onların Arapça konuşmalarını taklit ederek halkı eğlendirip güldürüyorlardı⁶⁰. Bu durum da onlara sıkıntı ve eziklik duygusu veriyordu. Nitekim Ali b. Muhammed onların bu durumlarını bildiğinden onlara Cuma ve bayramlarda hutbe verirken, gönüllerini hoş tutmak için şu hususu tavsiye ederdi : “Sözlerimi anlayan kişiler anlamayanlara anlatsınlar⁶¹. Bu da Zencilerin Ali'ye bağlanmalarına sebep oluyordu.

Ashında Zenciler kendi dilleriyle çok güzel ve akıcı bir hitabete sahiptiler. Onların bu meziyetleri çağdaşları tarafından kabul ediliyordu. Cahiz bu konuda şunları ifade ediyor : “İnsanlar şu konuda ittifak ederler : Zencilerden herhangi bir kişi kendi kralı yanında Zencî diliyle sabahtan akşama kadar ara vermeksizin konuşabilir ve yapmacılığa kaçmaksızın konuşmasını bitirene kadar devam edebilir”⁶².

Tabii ki Zenciler Arapça'yı veya kendilerine yabancı olan her hangi bir dili bilmediklerinden müslüman toplumunda akli az olmakla ve bilgisizlikle nitelendirilmişlerdi. Halbuki onlar yukarıda da ifade edildiği gibi güçlü hitabete ve selis bir konuşma kabiliyetine sahiptiler. Aynı zamanda onlar müslüman toplumunda kabul edilen akli az olmakla suçlanmayı kabul etmeyerek kendilerinin felsefe ve nazariyat bilgilerine sahip olduklarını ve dolayısıyla insanların en kültürlüsü olduklarını söylerlerdi⁶³.

⁶⁰ Cahiz, *el-Beyan*, I, 69.

⁶¹ Taberî, *age*, IX, 415; İbn Ebû'l-Hadid, *age*, VII, 134-135.

⁶² Cahiz, *er-Resail*, I, 195.

⁶³ Cahiz, *er-Resail*, I, 197, 219.

III- SAHİBÜ'Z- ZENC ALİ b. MUHAMMED

Şimdi bu hareketin lideri Ali b. Muhammed'in hayatını, düşüncesini, siyasetini irdelemeye gelelim. Ali b. Muhammed kimdir; bu hareket nasıl ve nerede başladı? gibi soruların cevaplarını bulmaya çalışalım.

Ali b. Muhammed'in nesebi hakkında değişik rivayet ve görüşler bulunmaktadır. Bunun başlıca sebebi Ali b. Muhammed'in farklı yerlerde -muhtemelen kendini gizlemek amacıyla- nesebini değişik şekillerde belirtmesidir. Farklılığın ikinci sebebi ise Ali b. Muhammed'in kişiliği ile ilgilidir. Onun kişiliği bu harekete kadar tarihçiler ve akranları nezdinde önemli bir yer almamıştır.

Tabii olarak Ali'nin nesebi hakkında değişik rivayet ve görüşler olunca, kökeni hakkında da farklı görüşler olacaktır. Kimi araştırmacılar Ali b. Muhammed'in Fars kökenli biri olduğunu savunmuşken⁶⁴, kimileri de onun Arap kökenli biri olarak Beni Rabia kabilesinin Abdülkays kolundan olduğunu savunmuşlardır⁶⁵. İşte bu belirsiz ve karışıklık yüzünden kimileri de onun nesebi ve kökeni hakkında görüş belirtmeyerek suskunluğu tercih etmişlerdir⁶⁶. Ama Ali kendi nesebini "Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebu Talib" şeklinde göstermiş; bunun kabul edilmeyeceğini anlayınca da değişiklik yaparak "Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Yahya b. Zeyd b. Ali" olduğunu iddia etmiştir⁶⁷. Ebu Bekir es-Sulî, Ali b. Muhammed'in bu iddialarını tarihî vakalarla çürütmeye çalışmıştır. Şöyleki, Ali'nin doğumuyla ve babası olduğunu iddia ettiği Muhammed'in doğumu arasındaki zaman dilimidir. Eğer Ali'nin bu iddiası doğru olsa, o zaman Ali'nin doğumu ile babası olduğunu iddia ettiği Muhammed'in doğumu arasında üç yıl bir zaman farkı olur. Yani Muhammed Ali'den, başka bir deyişle baba oğlundan sadece üç yıl önce doğmuş olur ki, bu da mümkün değildir. Dolayısıyla Ali'nin iddiası isabetli ve doğru değildir. Diğer taraftan Ali'nin bizzat kendi nesebini sonradan değiştirerek kendisinin Yahya b. Zeyd'in torunu olduğu iddiasıdır. Halbuki Yahya öldürüldüğü zaman henüz onsekiz yaşında idi ve çocuğu da yoktu. Bu itibarla Ali onun torunu olamaz. Dolayısıyla onun bu iddiası da doğru değildir. Es-Sulî, Ali'nin nesep iddialarını yukarıdaki tesbitlerle çürüttükten sonra şöyle devam etmiştir : "Ben, Sahibü'z- Zenc Ali'nin olayını Muhammed b. Ebi'l- Ezher'le müzakere ederken o bana şunu söyledi : "Sahibü'z- Zenc kendisinin Ali b. Muhammed b.

⁶⁴ Dayf, *el-Asrû'l- Abbasiyyü's- sani*, s. 27.

⁶⁵ el-Hudari, *age*, s. 303; Şakir, Mahmud, *et-Tarihü'l- İslamî (ed-Devletü'l- Abbasiyye)*, el-Mektebetü'l- İslamî, s. 69.

⁶⁶ ed-Durî, *T. I. el-iktisadî*, s. 80.

⁶⁷ Taberî, *age*, IX, 410; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 104; es-Samir, *Savret*, s. 38.

Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebu Talib” olduğunu iddia eder. Ben onun doğum tarihi ile iddia ettiği Muhammed b. Ahmed’in doğum tarihi arasındaki zamana baktım ve aralarında üç sene gibi kısa bir zaman dilimi olduğunu gördüm. Sonra kendisi bu nesepten dönerek kendisinin Ali b. Muhammed b. Abdürrahim b. Rehib b. Yahya b. Zeyd b. Ali olduğunu iddia etti. Bu iddia da doğru değildir. Çünkü Yahya’nın ne Rehib adında ne de başka adında bir oğlu vardı. Zira Yahya onsekiz yaşında öldürüldüğü zaman çocuğu yoktu”⁶⁸.

Neseptilerin cumhuru, Ali’nin Abdülkays kabilesine mensup biri olarak kendisinin Ali b. Muhammed b. Abdürrahim olduğu, aynı zamanda annesinin de Esed b. Huzeyme kabilesinden olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir. Ali b. Muhammed’in Hz. Ali’ye nisbeti çoğu insanlar tarafından kabul edilmeyerek reddedilmiştir⁶⁹. Kendisi o zamanın akışına, siyaset anlayışına ve halkın beklentilerine uyarak bu nesebin kendisine halk nezdinde prim sağlayacağı için edindiği üzerinde herkes ittifak etmiştir. Çünkü o tarihlerde bir çok Zeydiler, idareye karşı gizli veya alenen çıkarak halkı ayaklandırmışlardır. Halk da bunlara uyarak baş kaldırmışlar, yönetimden hoşnut olmayan bir çok insan da Zeydilere tabi olarak bağımsızlıklarını istemişlerdir. Özellikle Tabaristan gibi merkezî idareden uzak yerler, bağımsızlıklarını elde etmek için Zeydilerin güçlü isimlerinden Hasan b. Zeyd’in komutasında çaba sarf ederek ayaklanmışlardır. Ali b. Muhammed Zeydilerin halk arasında itibar gördüklerini, halkın bunlara tabi olduklarını ve Hz. Ali’nin nesebinin bunlara avantaj sağladığını görerek bu soyun aynı faydaları kendisine de sağlayacağına inanmakla bu nesebi seçmiştir⁷⁰.

Annesinin ismi Karre bt. Ali b. Rehib b. Muhammed b. Hakim’dir. Ali’nin baba tarafından nesebi Abdülkays kabilesine ve anne tarafından nesebi ise Esed b. Huzeyme kabilesine ulaşmaktadır . Onun geçmişini kendi ağzından dinleyelim : “Anne tarafındaki dedesi Muhammed b. Hakim Küfeli bir kişi olup Zeyd b. Ali b. Hüseyin ile beraber Hişam b. Abdülmelik’e karşı ayaklanmışlardır. Zeyd öldürüldüğü zaman dedem kaçarak Rey bölgesine geçmiş, oradan da Verzenin adındaki köye sığınarak yerleşmiştir”. Baba tarafındaki dedesi Abdurrahim ise Abdülkays kabilesine mensup biri olup Talikan’da doğmuş, sonra Irak’a geçmiş ve Irak’ta Sindli bir cariyeyi satın almıştır. İşte babası Muhammed bu cariyeden doğmuştur. Alinin doğum yeri ise Verzenin adındaki köydür. O burada doğmuş ve büyümüştür⁷¹.

⁶⁸ el-Kayravanî, *Zehrü’l-abad*, I, 287.

⁶⁹ İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 126-127.

⁷⁰ İbn Haldun, *el-İber*, III, 302.

⁷¹ Taberî, *age*, IX, 410; İbnü’l-Esir, *age*, VII, 206; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 127; el-Kayravanî, *Zehrü’l-abad*, I, 288; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 104; es-Samir, *age*, s. 38-39. el-Kayravanî’ye göre Rehib Vertin ahalisinden birisidir. Doğrusu Vertin değil, Verzenin’dir. Yani RehibVerzininli birisidir. Bkz. Taberî, *age*, IX, 410; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 127.

Ali'nin hangi yılda doğduğu ve nasıl büyüdüğü belli olmamakla birlikte, gençliğinde çağın en iyi eğitimini alarak kendini yetiştirdiği kesindir. Nitekim Abbasîlerin başkenti Samerra'da çocuklara hocalık yaptığı görülmektedir⁷². Başkentte hocalık yapmanın kolay bir iş olmaması gerekmektedir. Çünkü o tarihlerde Samerra'da yaşayanlar halife, akrabaları, vezirler, katipler, devletin ileri gelenleri, komutanlar ve askerlerdir. İşte bunların çocuklarını eğitmek kolay bir iş değildir.

Ali b. Muhammed çocuklara hat (yazı)yı, nahiv (gramer)i, ilm-i nucum (yıldızların ilmi)ni ve usturlabı öğretiyordu⁷³. Kendisi Samerra'da öğreticilik yaparken başkentteki olup bitenleri müşahade ediyordu. O devletin gücü ve serveti kimin elinde olduğunu görüyordu. Dolayısıyla kimden maddi destek alacağını iyi biliyordu. Ali'nin maddi durumu iyi değildi. Avam tabakası gibi kendisi de yoksul, fakir ve perişan vaziyetteydi. O bir yandan çocuklara ders verme karşılığında aldığı ücretle, öbür yandan da halifenin yakınlarına, devletin katiplerine ve ricaline şiirler yazarak kazandığı parayla yaşamını sürdürüyordu. Nitekim o daha önce Halife Muntasır'ın aile efradından bir cemaatla ilişki kurarak ellerindeki serveti görmüştü. Ganim eş-Şitrenci, Sait es-Sağır ve Usr el-Hadim gibi insanlar bu gruptandılar. Bunlar ile sultanın adamları ve katipleri, Ali'nin kendilerini şiirlerinde methetmesi karşılığında hayatını temin ediyorlardı⁷⁴.

O, çok güzel şiir yazardı. Sanki o şiir yazmak için yaratılmıştı. Akıcı bir üslubu vardı; dili ve lehçesi fasihti; hem havas hem avam herkesi etkilerdi. Bu yüzden söylediği bir şiir hemen kısa bir zamanda etrafa ve uzaklara yayılırdı. O çok geniş bir hayale sahipti, gözleri hep yüksek makamlardaydı, ama yüksek makamlara çıkmak için bir yol bulamıyordu⁷⁵. Zira bu, insan gücüne dayanıyordu ve bu olanak da Samerra'da mümkün değildi. Dolayısıyla bunu elde etmek için de merkezî idareden uzak bir yerin olması ve o yerle ilgili bir yakınlığının bulunması gerekirdi. Ali'nin gözünde bu şartları taşıyan mekan Bahreyn görünüyordu. Bunun için Bahreyn'e göçetmişti.

Ali b. Muhammed'in ne zaman ve hangi halife döneminde Samerra'ya geldiği tam olarak bilinmemesine rağmen, Muntasır döneminden önce geldiği muhakkaktır. Çünkü o, Muntasır'ın bazı hizmetçileriyle ilişki kurarak halifelerin ve devlet ricallerinin evlerinde nelerin döndüğünü kendi gözleriyle görme imkanına sahip olmuştur. Bu ilişki sayesinde halifelerin, komutanların, vezirlerin,

⁷² Taberî, *age*, IX, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, ay; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay.

⁷³ İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 127.

⁷⁴ İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 127, 129.

⁷⁵ Taberî, *age*, IX, 410; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 206; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 127, 129; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 104.

devletin ileri gelenlerinin ve zenginlerin debdebelerini, lüks ve şaşaa içindeki yaşantılarını, sosyal hayatın kokuşmuşluğunu, ahlakın ayaklar altında çiğnenişini, idarenin zaafını, hırs ve ihtirasların her şeye üstün gelişini, idaredeki gücü elde etmek için sarayın gizli bölümlerindeki o korkunç mücadele ve rekabetin komplo planlarını görmüştür. Kendisi Muntasır'ın yakın adamlarıyla ilişkide bulunduğu için her halde onun tarafını tutmuştur. Muntasır bazı Türk komutanlar tarafından ortadan kaldırılınca kendisi bu tarafgirliği yüzünden Samerra'da fazla tutunamamış, Muntasır'dan bir kaç ay sonra 247/861 yılında başkenti terketmek zorunda kalarak emellerini gerçekleştirmek için uygun gördüğü Bahreyn'e geçmiştir.

Ali b. Muhammed Bahreyn'in merkezî idareden uzak oluşu, kendisinin bölge halkıyla akrabalık bağının bulunuşu ve burası ictimâî ve dinî propagandaların yayılmasına uygun bir çevre oluşu gerekçeleriyle burayı tercih etmiştir. Ali'nin burayı seçişi isabetli bir karar olmuş, Bahreyn'de fazla kalmadan halkından kendisine bağlı kalacak samimi taraftarlar edinmiştir. Bu taraftarlarının çoğu avam tabakasından, zenaatkarlardan ve kölelerdendir. Bunlardan bazıları şunlardır : “el-Ahsa ahalisinden Yahya b. Muhammed el-Ezrak el-Bahrânî- ki bu bir keyyal(tartı komisyoncusu) ve Beni Darim'in kölesi idi. Hecer ahalisinden küçük bir tüccar olan Yahya b. Ebi Sa'leb, Beni Hanzala'nın siyahi kölesi Süleyman b. Cami' -ki o Bahreyn'deki ve sonraki hareketinde büyük komutanı idi; Muhammed b. Silm el-Kassab el-Hecerî; Ali ed-Darrab, el-Hüseyn el-Saydananî ve Bureys el-Kurayî⁷⁶.

Ali kendine zaman, hayal ve düşüncesine de taraftar bulmak amacıyla Bahreyn'in Necdeyn şehrinde kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini ve nesebinin de Ali b. Muhammed b. el-Fadıl b. Hasan b. Ubeydullah b. el-Abbas b. Ali b. Ebu Talib olduğunu iddia etti⁷⁷. O, kendisinin Abbasîler adına burada bulunduğunu, dolayısıyla vergi ve haracların kendisine verilmesini istedi ve bu şekilde bir süre devam etti⁷⁸.

Ali'nin çok zeki ve kurnaz biri olduğuna, gittiği her yerin havasına uyarak hareket ettiğine, doğan her türlü fırsatı vakit geçirmeksizin lehine kullanmaya çalıştığına ve etkili hitabetiyle halkı kendine

⁷⁶ Taberî, *age*, IX, 411-412; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 206-207; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 129-131; es-Samir, *age*, s. 42. *el-Kamil*'de Bureys'nin ismi Markos şeklinde geçmektedir. Biz Taberî'yi esas aldık. Bkz. Taberî, *Tarih*, IX, 411.

⁷⁷ İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1400/1981, (2. bs.), XI, 18-19.

⁷⁸ Taberî, *Tarih*, IX, 410; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 86; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 129; İbn Kesir, *age*, XI, ay; es-Samir, *age*, s. 42. İbnü'l-Esir ve en-Nüveyrî Ali ve Muhammed arasında Abdullah adındaki birisini eklerler. İbn Haldun ise “Ali Bahreyn'de ilk önce kendisinin el-Abbas b. Ebu Talib'in neslinden olduğunu söylemiş ve daha sonra el-Hasan b. Abdullah b. el-Abbas'a mensup olduğunu iddia etmiştir” der. Halbuki Ebu Talib'in el-Abbas adındaki bir oğlu yoktur. Muhtemelen el-Abbas ile Ebu Talib arasında Ali sözcüğü düşmüştür ve doğrusu şu şekilde olmalıdır : el-Abbas b. Ali b. Ebu Talib. Bu yüzden biz Taberî'yi esas alarak Ali'nin burada iddia ettiği nesebini aktardık. Bkz. *Tarih*, IX, 410; *el-Kamil*, VII, 206; *Nihayetü'l-ereb*, XXV, 104-105; *el-İber*, III, 302.

bağladığına dair haber ve bilgiler bütün tarihçiler ve akranı tarafından kabul edilmiştir. Ali Bahreyn’de Abbasîler adına geldiğini söyleyip buradaki vergilerin kendisine getirilmesi istemiştir. Dolayısıyla ekonomik bakımdan güç kazanmış ve birçok taraftar edinmesine sebep olmuştur.

Ali’nin Necdeyn’de ne kadar kaldığı belli olmamakla beraber, fazla kalmadığı ve başarılı olmadığı ihtimali yüksektir. Zira kaynaklarda onun buradaki faaliyetleriyle ilgili bilgiler hemen hemen hiç yoktur. Fakat kaynaklarda Ali’nin buradan Hecer’e geçişiyle ilgili haberler bulunmaktadır⁷⁹. Ali’nin Hecer’e geçiş tarihi ile buradan Ahsa’ya geçiş tarihi ve buralarda ne kadar kaldığı kesin olarak belli olmamakla birlikte, Ahsa’dan Badiye’ye geçtiği zaman, burada bulunan bedevilere kendisinin 13 Recep 250 / 20 Ağustos 864 tarihinde Küfe’de öldürülen Ebü’l- Hüseyin Yahya b. Ömer olduğunu söylemesi, Hecer ve Ahsa’da ne kadar kaldığını veya hangi tarihlerde buralarda bulunduğunu bilmemize yardımcı olmaktadır. Nitekim Yahya’nın 13 Recep 250 senesine kadar yaşadığına göre Ali’nin Ahsa’dan badiyeye geçişi bu tarihten önce olması gerekmektedir. Bu durum da Ali’nin 249 ile 250 h. tarihleri arasında Bahreyn’de bulunduğunu göstermektedir.

Ali Bahreyn bölgesini gezerek tanımaya çalışır ve dolaşırken, Hecer’e de uğramış, halkının ve konumunun kendi hedefleri için uygun olduğunu görmüş, burada bir süre kalarak propagandaya başlamış ve ahalisinin direkt kendisine itaat etmelerini istemiştir. Hecer halkının büyük bir kesimi kendine tabi olmuş ve bir kesimi de tabi olmayarak kendisini istememiştir. Fakat onun taraftarları gün geçtikçe çoğalarak bir güç haline gelmiş, çok geçmeden taraftarlarla taraftar olmayanlar arasında meydana gelen ihtilaf, fitne ve kavga bir çok çatışmalara sebep olmuştur. Bu nedenle bir çok insan ölmüş ve Ali ölen kişilerin ölümlerinden sorumlu tutulmuştur. Bu yüzden bazı taraftarları kendisinden yüz çevirmiştir. O Hecer’deki durumların kendisine uygun olmadığını fark ederek buradan ayrılmış ve Bahreyn’in bir diğer şehri Ahsa’ya geçmiştir⁸⁰.

Ali b. Muhammed Ahsa’ya gittiği zaman Bahreyn bölgesinde çok güçlü olan Beni Temim ve Beni Sa’d kabilelerine sığınmıştır. O burada büyük bir başarı elde ederek bir çok taraftar kazanmıştır. Böylece onun durumu giderek güçlenmiştir. Hatta bazı kaynaklarda “Bahreyn halkı onu kendi aralarında

⁷⁹ Taberî, *age*, IX, 410; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 206; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 129-131; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 105; el-Hudarî, *age*, s. 303.

⁸⁰ Taberî, *age*, IX, ay; İbnü’l- Cevzî, *age*, XII, 86; İbnü’l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, ay; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay; İbn Kesir, *age*, XI, 19; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, s. 42-43; Mahmut Şakir, *Tarih*, s. 70.

bir peygamber yerine koymuşlar, hükümranlığını kabul ederek verdiği hükümler ve uyguladığı icraatları kendi aralarında tatbik etmiş ve onun adına vergi ve haraclar toplamış” diye ifadeler yer almıştır⁸¹.

Vergi ve haracları kendi adına toplaması gibi uygulamalar, ister istemez bölgede bulunan hükümet kuvvetleri ile kendi kuvvetlerini karşı karşıya getirmiştir. Nitekim bu nedenlerden ötürü Ali’nin taraftarları ile hükümet güçleri arasında büyük çarpışmalar olmuş ve her iki taraf da büyük kayıplar vermişlerdir. Tabii ki bu çatışma ve savaşlar başta Bahreyn bölgesine büyük zararlara sebep olmuştur. Bu durum bir çok kişinin ondan yüz çevirerek kendisine cephe almasına sebep olmuştur. Ali, bu vaziyeti görünce yöreyi terk etmek zorunda kalmış ve Bedevilerin yaşadıkları badiyeye geçmiştir⁸².

Tabii bu arada Ali’nin Bahreyn bölgesinin yerleşim yerlerinde yaptığı propaganda ve çalışmalar istediği şekilde olmamışsa da, yine kendisine bir çok taraftar kazandırmıştır. Kendisi badiye bölgesine geçerken, Bahreyn’in değişik yörelerinden Ahsalı ve keyyal Yahya b. Muhammed el-Ezrakî, Hecerli tacir Yahya b. Ebi Sa’leb ve siyahî Süleyman b. Cami gibi samimi taraftarı da kendisine eşlik etmiştir⁸³.

Ali b. Muhammed Hecer ve Ahsa’daki durumlardan tecrübe kazanarak artık fevri davranışlarda bulunmayacağını düşünmüş, kabileden kabileye gezmekle propangadaya ağırlık vermiş, badiye halkının dinî hassasiyetlerini öğrenmesi üzerine davasına dinî motifleri de eklemiştir. Bunun için toplumun dinî, içtimaî, siyasî ve iktisadî durumlarını göz önünde bulundurarak azami şekilde yararlanmaya çalışan, kendisi böyle olmasa ve yalan söyleme pahasına da olsa kendini zorla bu durumlara ayarlayan değişmez karakterini bu yörede de göstermiş, bedevi Araplara kendisinin Ebü’l-Hüseyn Yahya b. Ömer olduğunu söyleyerek bir kısmı bu şekilde kandırmış ve böylece büyük bir insan topluluğunu etrafında toplamayı başarmıştır⁸⁴.

Ali dört senelik uzun bir propaganda döneminden sonra etrafında topladığı büyük taraftar kitlesiyle beraber er-Redm denilen Bahreyn’deki bir yerin üzerine yürümüşler. Kendisine tabi olan kitle ile er-Redm ahalisi arasında daha önceden de husumetler varmış. Böylece er-Redm ahalisi ile üzerlerine gelen Ali’nin taraftarları arasında büyük bir savaş meydana gelmiş. Savaş Ali’nin ve taraftarlarının

⁸¹ Taberî, *age*, IX, ay; İbnü’l- Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü’l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, ay; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay; el-Hudarî, *age*, ay; es-Samir, *age*, s. 43; Şakir, *Tarih*, ay.

⁸² Taberî, *age*, IX, 410-411; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 129-130; el-Hudarî, *age*, s. 303; es-Samir, *age*, s.43; Şakir, *age*, s.70.

⁸³ Taberî, *age*, IX, 411; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, ay; el-Hudarî, *age*, ay; es-Samir, *age*, ay.

⁸⁴ Taberî, *age*, IX, ay; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 206-207; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 130; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 105; es-Samir, *age*, s. 43; Şakir, *age*, s. 70.

aleyhine sonuçlanmıştır. Taraftarlarından o kadar çok insan ölmüş ki, geride kalanlar ölen kişileri defnedemez hale düşmüşler. Onlar ölümlerin çok olması üzerine Ali b. Muhammed'den nefret etmeye ve hoşlanmamaya başlamışlar ve kendisinden uzaklaşmışlardır⁸⁵.

Bedevi Arapların nefret etmeye başladıkları ve ondan ayrıldıkları zaman Ali badiye'nin kişisel meyillerle muttasıf ve dinî duygulara kulak asmayan kapalı bir topluluğu barındırdığından buranın kendi davasının yayılmasına uygun bir çevre olmadığını kavradıktan sonra gideceği ve sığınacağı bir yeri aramaya koyulmuştu. Onun istihbaratı güçlü olduğundan kendine ve hareketine uygun mekan bulmada fazla zorluk çekmemişti. Bu mekan, rakip kuvvetlerin çekişme ve çatışmalarıyla çalkalanan Basra şehrinden başka bir yer değildi. Ama o, bazı gaybî bilgileri bildiğini söylemesiyle taraftarlarını kendine bağladığı ve bir yere hareket ettiği zaman da gaybten bazı işaretleri aldığını onlara telkinde bulunduğundan dolayı Basra'ya gitmek için de bu gibi bahaneleri göstermesi gerekirdi. Ali bu durumdan bahsederken şunları dile getirmişti : “Badiye halkı benden nefret etmeye başladığı ve ben onların yaptıkları kötülüklerden sıkıldığım ve haklarından gelemediğim zaman, gideceğim ve ikamet edeceğim yeri yatağında düşünürken, birden bir bulut beni gölgeleyip görleyerek şimşek çaktı. Bu şimşegin sesi kulağıma geldi ve bana “Basra'ya git” diye hitap edildi. Ben de, beni koruyan ve etrafımı saran arkadaşlarıma dedim ki : “Ben bu şimşegin sesiyle Basra'ya gitmeye emredildim”⁸⁶. Ali bu gaybî bilgiyi ortaya atmakla kendi taraftar ve destekleyicilerinin arasında prestijini yenilemiş, onların bağlılıklarını yeniden sağlayarak onları kendine çekmeyi başarmış, arkadaşlarına gaybî bilgiye göre hareket etmelerinin gerektiğini söylemişti. Artık o gönül rahatlığıyla badiye'yi terk ederek samimi arkadaşlarıyla birlikte 254/868 senesinde hareketine ve davasına canlılık getirecek ve yayılmasına katkıda bulunacak Basra'ya ulaştı.

Ali b. Muhammed 254/868 yılında Basra'ya geldiği zaman buranın valisi Muhammed b. Reca' el-Hadarî idi ve Basra iki büyük Türk grubu olan Bilaliyye (veya Belaliyye) ve Sa'diye arasındaki çekişme ve çatışmalarıyla çalkalanıyordu. Ali Basra'da Beni Dubaya kabilesiyle birlikte yaşadı, faaliyetlerini ve fikrî çalışmalarını burada gizlilik içerisinde sürdürdü. Onun buradaki çalışmaları neticesinde bir grub insan kendine tabi olmuştu. el-Mühelleb b. Ebi Sufra'nın neslinden Ali b. Eban el-Mühellebî ve kardeşleri Muhammed ile el-Halil bunlardan bir kaçı idi. Ali Basra'da da boş durmayarak buradaki olup bitenleri öğrenmek istedi ve bu doğrultuda Bilaliyye ve Sa'diyye gruplarından hangisini kendine

⁸⁵ Taberî, *age*, IX, 410; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 207; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 130; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay; Şakir, ay.

⁸⁶ Taberî, *age*, IX, 411; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 86; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 207; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 130; es-Samir, *age*, s. 43.

çekişmesine dair araştırmalara koyuldu. Bunlardan birisinin kendisine ve düşüncesine meyletmeleri ve taraftar olmaları için çaba gösterdi. Bu nedenle arkadaşlarından oluşan bir heyeti onlara gönderdi. Tarih kaynaklarında Ali'nin hangi gruba ve tarafa adamlarını gönderdiği hususu belli olmasa da, Bahreyn'den kendisine tabi olan Muhammed b. Silm el-Kasabb el-Hecerî, Bureyş el- Kurayî, Ali ed-Darrab ve el-Hüseyn el-Saydenanî ismindeki arkadaşlarını bir gruba gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu davet heyeti Abbad mescidinde liderleri Ali adına açık davette bulundular. Ama burada bulunanlardan hiçbir kişi bu çağrıya icabet etmedi. Böylece Ali ve taraftarlarının gaye ve düşünceleri anlaşılacak kısa sürede şehrin her tarafına yayıldı. Bunun üzerine askerler onları yakalamak için peşlerine düşüp aramaya başladılar. Daha önce bu haberi alarak dağıldıkları için onlardan hiçkimse yakalanmadı. Bu gelişme üzerine Ali korku içinde kaçarak Basra'dan ayrıldı. Basra valisi İbn Reca' ise Ali'yi yakalamak istedi, ama başaramadı. Basra halkından bir grubun Ali'ye meylettikleri ihbarı kendisine geldi. Bunun üzerine vali de onları yakalayıp tutuklattı. Tutuklananlar içerisinde Bahreyn'de iken kendisine tabi olan Yahya b. Ebi Sa'leb, Muhammed b. el-Hasan el-Eyadî, Ali'nin büyük oğlu, hanımı, kızı ve kendisinden hamile cariyesi bulunmaktaydı. Ali bir kaç taraftarıyla beraber Bağdat'a doğru hareket etti. Onlar Batiha bölgesine vardıkları zaman buraya bakan Bahilîlilerin kölesi Umeyr b. Ammar onları farkedip yakalayıp Vasıt valisi Muhammed b. Ebi Avn'a getirdi. Fakat Ali, İbn Ebi Avn'ı kandırarak kendisini ve arkadaşlarını kurtarmayı başardı ve böylece Bağdat'a doğru yoluna devam etti⁸⁷.

Ali b. Muhammed, samimi arkadaşlarıyla beraber Bağdat'a giderken burada da boş durmadı, gizli gizli faaliyetlerine devam etti ve bir çok samimi taraftar edindi. Cafer b. Muhammed es-Suhanî, Muhammed b. el-Kasım ve Yahya b. Abdurrahman b. Hakan'ın iki kölesi Müşfik ve Refik bunlardan bir kaçıydı. O, iki köleden Müşfik'in ismini ve künyesini değiştirerek Hamza ve Ebu Ahmed ve Refik'inkini de Cafer ve Ebü'l- Fadl koydu⁸⁸.

Muhtemelen Ali, kendisinin ve taraftarlarının izlerini kaybettirmek için böyle isim değişikliğine baş vurmuştur. Nitekim o Bağdat'ta iken nesebini değiştirerek kendisinin Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsa b. Zeyd olduğunu açıklamıştır. Çünkü Ali, kendisinin her yerde arandığını ve yakalanırsa büyük bir cezaya çarptılacağını biliyordu. O yakalanmamak için sürekli isim değişikliğine başvurarak ismini değiştirmiş de olabilir. Bir de şu düşünülebilir : "Ali ve taraftarları gizli çalıştıkları için kendilerine kod

⁸⁷ Taberî, *age*, IX, 411-412; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 207-208; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 130-131; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 105-106.

⁸⁸ Taberî, *age*, IX, 412; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 208; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 131; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 106.

adlar edinmişler. Nitekim Taberî'nin verdiği bilgiye göre onlara katılan ve künyesi Ebu Yakub olan bir asker, katılımdan sonra kendisini Curban diye lakaplamıştır⁸⁹.

Bu kod adı edinmenin bir çok faydası vardı. Başta bunlar takip edildiklerinden, biri yakalandığı zaman, “arkadaşların kimlerdir ve adları nelerdir” diye kendisine bir soru sorulduğunda diğer arkadaşlarını sadece kod adlarıyla tanıdığı için ancak onların kod adlarını söyleyebilirdi. Bu kodların sadece kendi aralarında bilindiği için verilen isimler tanınmadığından diğer taraftarlar yakalanmaktan kurtulmuş olurlardı.

Ali burada da gaybî bilgilere sahip olduğunu iddia etmiş, hatta Bahreyn'dekinden daha ileri giderek kendisinin arkadaşlarının kalplerinden geçenlerini ve her birisinin ne yapacaklarını bildiğini, kendi içlerinden geçen işlerin hakikatını bildirmesi için Rabbından bir işaret (ayet, alamet) istediğini, bunun üzerine yazarı görünmeyen ve duvar üzerinde kendisine yazılan bir kitabın bulunduğunu ve bu kitaba bakarak bazı şeyleri bildiğini söylemiştir⁹⁰. Böylece o Bağdat'ta da kendisine bir çok taraftar bulmuştur.

O, Bağdat'ta çalışmalarına devam ederken, Basra ile irtibatını koparmayarak burada bulunan ve yakalanmamış taraftarlarıyla sürekli haberleşirdi. Başka bir ifadeyle Ali'nin gözleri hep Basra'da olup bitenler üzerindeydi. Çünkü Bağdat'ın eski bir başkent oluşu, yeni başkent Samerra'ya yakınlığı ve Bağdat'ta güçlü bir valinin ve kuvvetli Şurta (polis) teşkilatının bulunması sebebiyle burada serbest hareket edemiyor ve burayı ayaklanması için uygun bir zemin görmüyordu. Bundan dolayıdır ki o, Basra'dan hep haberler bekliyordu. Fakat onun beklentisi fazla sürmeden Basra'dan kendisi için olumlu haberler gelmeye başladı. Bu haberler içerisinde şu bilgiler yer alıyordu : “Baş düşmanı Muhammed b. Reca' Basra valiliğinden azledilerek buradan çıkarılmış, kargaşanın ve fitnenin baş oyuncularları olan Bilaliyye ve Sa'diyye grupları birbirlerine çullananarak hapisaneleri açtırmışlar ve buralarda tutuklu bulunanları serbest bırakmışlardır. Serbest bırakılan kişiler arasında ailesi de varmış”. Ali bu haberleri alır almaz hemen hazırlıklara başlayarak arkadaşlarıyla beraber Basra'ya hareket etmiş ve 255/869 yılının Ramazan ayında buraya ulaşmıştı⁹¹. Basra'da meydana gelen olaylarda Ali'nin taraftarlarının parmakları da olabilir. İşte Ali'nin gerçek hayatı ve hareketi bundan sonra başlamaktadır.

⁸⁹ *Tarih*, IX, 412-413.

⁹⁰ Taberî, *age*, IX, 412; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 131; es-Samir, *age*, s. 44.

⁹¹ Taberî, *age*, IX, 412; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 86-87; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 208; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 131-132; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 106-107; es-Samir, *age*, s. 45.

Ali samimi taraftarlarıyla birlikte Basra'ya giderken, “**Biru nahl**” denilen yere gelmişler, **Amud İbni'l- Müneccim** adıyla bilinen, nehir üzerinde bulunan ve **Kasrû'l- Kureşî** adıyla tanınan sarayda konaklanmışlar. Ali değişmez karakterini ve siyasetini burada da ortaya koyarak hem kendine zaman kazandırmak hem de resmî bir statüye sahip olduğunu göstermek amacıyla burada bulunanlara kendisinin tuzlu arazilerin satımı konusunda Vasık'ın çocuklarına vekalet ettiğini açıklamış, taraftarlarına da bu durumu kendine nisbet etmelerini ve burada bulunan insanlara duyurup yaymalarını emretmiştir. Arkadaşları bu emri yerine getirerek liderlerinin resmî bir görevle orada bulunduğunu yaymışlar ve böylece liderlerine resmî bir statü kazandırmışlardır. Artık Ali resmî bir vazifeye sahip olduğu için serbestçe **Biru nahl**'de ikamet ederek buradan Basra'da olup bitenleri öğrenmeye çalışmış ve Basra'nın bataklık bölgelerindeki tuzlu arazileri temizlemek ve tarıma elverişli hale getirmek amacıyla çalışan Zencîlerin durumlarını da incelemeye başlamıştır⁹².

Ali burada Zencîlerin genel durumlarını ve sayılarını öğrenir öğrenmez, o ana kadar aklına hiç gelmeyen Zencîleri kendi gaye ve emelleri doğrultusunda kullanma düşüncesine sahip olmuş ve onları ilk önce geniş arazi sahipleri derebeylere ve daha sonra devlete karşı kışkırtmaya karar vermiştir⁹³.

Ali **Biru nahl**'de ikamet ederken etrafa ve Basra'ya adamlarını göndererek bölge hakkında bilgi toplamaya başlamıştır. O bölge hakkında yeteri bilgi elde ettikten ve merkezi idarenin genel durumunu, uzak bölgelerin teker teker merkezden koparak bağımsızlıklarını elde etmeleri, merkezi yönetimin kendi içindeki çekişme ve rakabetle çalkanarak bu uzak yerlere yeteri kadar güç gönderememesi gibi durumları gördükten sonra, artık yavaş yavaş ortaya çıkarak kendisinin emirülmünün olduğunu ilan etmiş ve bunu ilk önce arkadaşlarına telkin ederek kendisinin bu adla anılmasını istemiştir. Ali bilgi almak, bağımsızlık için bazı malzemeleri getirtmek ve etrafını kontrol etmek amaçlarıyla tarafatarlarını etrafa ve özellikle Zencî ve diğer insanların çalıştırıldıkları bataklık bölgesine göndermiştir. Çok geçmeden bunlar birer birer gerçekleşmiştir. Örneğin Ali'nin* adamları, yanlarından geçen ve şuracilerin bir kölesi olan Reyhan b. Salih adındaki bir şahsı yakalayarak ona getirmişler ve yakaladıkları adama liderlerine “Ey **Emirelmüminin**” diye selam vermesini istemişlerdir. Adam da onun huzuruna çıkarken bu şekilde selam vermiştir. Bu şahıs ertesi gün onun yanına döndüğü zaman, bağımsızlık hareketinin bazı alametlerini getirtmek amacıyla gönderdiği Yahya b. Abdurrahman'ın kölesi Refik de gelmiş ve

⁹² Taberî, *age*, IX, 413; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 208; İbn Ebû'l-Hadid, *age*, VII, 132; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 107; es-Samir, *age*, s. 45.

⁹³ el-Hudârî, *age*, s. 303-304; Dayf, *el-Asrû'l- Abbasiyyü's- sani*, s. 27.

bağımsızlık nişanesi olan bayrağın kumaşını da getirmiştir”⁹⁴. Bundan anlaşılıyor ki, Ali artık kendini emirülmüminin görerek bunun gerekleri olan asker, bayrak ve hutbelerin kendi adına okunması gibi hazırlıklara başlamıştır. Ali, asker toplamak için Basra’ya ve etrafa adamlarını göndererek çok cezbedici va’dlerle köleleri davetine çağırmiş ve köleler de kölelikten, zor şartlardan ve sıkıntıdan kurtulmak için davetine grublar halinde katılmışlardır. Böylece Ali’nin taraftarları gün begün çoğalmışlardır.

Ali bayrağının rengini kırmızı yeşil olarak belirleyerek üzerine Tevbe sûresinin 9/111. ayeti yazdırmış. Kırmızı ve yeşil renk ile boyayarak bayrağa kendisinin ve babasının isimlerini de yazdırmıştır. Bu bayrağı bir sırığın başına asarak Ramazan ayının bitimine iki gün kala Cumartesi günü sabahı ayaklanmayı başlatmıştır⁹⁵. Ali, bu ayeti seçip bayrağına yazdırmakla çıkış amacının Allah yolunda cihat etmek, rızasını kazanmak ve dinî esasların ikamesi için öldürmek ve ölmek olduğunu göstermiştir. O kendisine ve taraftarlarına o zaman popüler bir isim olan, yukarıda meali verilen ayetten iktibas edilen ve **“Cennet karşılığında kendilerini ve mallarını Allah’a satan ve Allah da bu satışı kabul eden”** anlamına gelen **“Şurat”** ismini seçerek takmıştır. Aslında Ali bu ismi seçmekle bir yandan dinî anlayışını da ortaya koymuştur ki, bu anlayış Haricîlerin dinî anlayışlarıyla çakışmaktadır. Zira bu tarihlerde Fars, Sicistan ve Taberistan bölgelerinde Haricîlerin aşırılarından olan, kendilerine bu ismi edinen ve bir çok yerde hükümet kuvvetlerini aciz bırakan bir grup ortaya çıkmıştı⁹⁶. Dolayısıyla Ali bu ayeti seçmekle bu hareketinin başlangıcından beri dinî anlayışını ortaya koymuş bulunmaktadır. Her ne kadar Mesudî gibi bazı tarihçilerimiz onun dinî anlayışını tesbit etmek ve ortaya koymak için buna temas etmemişlerse de, aslında onun bu ayeti seçmesi düşüncesini ortaya koymak için yeterli bir delildir.

Ali ayaklanmayı başlatınca, daha merkezî idarenin kendisinden haberi ve bilgisi olmadan hareketi için bir gücün gerektiğini biliyordu ve bunu da bir an önce temin etmeliydi. Bu yüzden o, zaman geçirmeden gizlilik içerisinde aynı gün sayıları 800-1000 kişi arasında değişen köleleri toplamayı başardı. Toplanan köleler içerisinde Ebu Hüdeyd, Zurayk, Ebü’l- Hancer, Tarık, Sabih el-Aser, Raşid el-Mağribî ve Raşid el-Karmatî gibi şahıslar bulunuyordu. Bunlar hareketin büyük komutanları olmuşlardı⁹⁷.

⁹⁴ Taberî, *age*, IX, 413; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 208-209; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 132-133; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 107; es-Samir, *age*, s. 45.

⁹⁵ Taberî, *age*, IX, ay; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 133. Ayetin meali şöyledir : “Allah müminlerden mallarını ve canlarını Cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler ve öldürülürler. (Bu), Tevrat’ta, İncil’de ve Kur’an’da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allah’tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır? O halde O’nunla yapmış olduğunuz bu alış verişinizden dolayı sevinin. İşte bu, (gerçekten) büyük kazançtır”.

⁹⁶ Mesudî, *Muruc*, IV, 194-195, 200; İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir, *Vefeyatü’l- ayan ve enbau ebnaî’z- zaman*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, VI, 402.

⁹⁷ Taberî, *age*, IX, 414; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, ay.

Ali, hiç kimsenin ne kendisinden ne de hareketinden haberdar olmasını istemediğinden bu insanları gece yarısından sonra topladı ve onlara hedefini, planını, düşüncesini ve gayesini açıklayan bir konuşma yaptı. O, cezbedici hitabetiyle kölelerin bulundukları siyasi, iktisadi ve içtimaî durumlarına değinerek onları kendine bağlamak için çeşitli vaadlerde bulundu. Onları özgürlüklerine kavuşturacağını, komutan ve reis yapacağını, kendilerine mal, mülk ve eş vereceğini, onlara hizmet edecek köle ve cariyeler tahsis edeceğini, bu kötü şartlardan kurtaracağını, kendilerine ihanet etmeyeceğini, yalnız bırakmayacağını ve kendisine gelecek her türlü mal ve eşyayı onlara dağıtacağını ağır yeminlerle vaadediyordu⁹⁸. Özgür, komutan ve reis, mal, mülk ve eş sahibi olmak ve bu kötü şartlardan kurtulmak gibi va'tler köleler için çok önemli idi. Ali de bu vaadlerle onların güvenlerini elde etti. Zaten köleler bu ağır şartlardan kurtulmak için çırpınıyorlardı. Böyle bir lidere ihtiyaçları vardı.

Bu köleler Ali'ye katılarak geceyi onunla birlikte geçirince, efendileri durumdan haberdar olup kölelerini geri almak için ona geldiler ve her bir köle için beş dinar para vereceklerini söylediler. Ali bunun üzerine onları tutuklattı. Taraftarları efendileri hakkında onunla görüştüler. Bu görüşmeler sonucunda efendilerinin serbest bırakılmalarına karar verildi. Ali onları çağırarak kendilerine şöyle dedi : “Ben, sizin bu kölelere yaptığınız zulme, hakarete ve zorbalığa, Allah'ın size yasakladığı muameleyi onlara reva gördüğünüze ve onlara güçlerini aşacak şekilde yükler yüklediğinize karşılık boyunlarınızı vurmak istedim. Fakat taraftarlarım sizin hakkında benimle konuştular. Bunun üzerine ben de sizi serbest bırakmayı uygun gördüm”. Bunun üzerine köle sahipleri daha yumuşak ve makul bir ushup kullanarak kendisine şöyle dediler : “Allah seni bağışlasın (iyiliğini versin)! Bu köleler “ubbak” yani firar edenlerdir. Senden de kaçıp firar edecekler. Onlar ne bizde ne de sizde kalacaklar. Gel de biz efendilerinden mal al ve onları kendi hallerine bırak”. Bunun üzerine o, kölelerin gelmelerini ve hurma dalından birer sopa getirmelerini emretti. Onlar da sopaları hazırlayarak geldiler. Sonra her bir grup köle, efendisini yere yıkarak her birisine beşyüz sopa vurdular. O, yerini ve taraftarlarının sayısını hiç kimseye bildirmeyecekleri sözü alarak söyledikleri takdirde hanımlarının kendilerinden boş olacağına dair yemin alıp onları serbest bıraktı. Bunlar da Basra tarafına gittiler⁹⁹.

Onun köle sahiplerine söylediği ve yaptığı şeyler etrafa yayılmıştı. Zira serbest bırakılan efendiler arasında yeminine sadık kalmayan kişiler çıkmıştı. Nitekim Keriha ile tanınan Abdullah adındaki bir

⁹⁸ Taberî, *age*, IX, 414; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 87; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 209; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 133-134; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 107.

⁹⁹ Taberî, *age*, IX, 414; İbnü'l- Cevzî, *age*, ay; İbnü'l- Esir, *age*, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 134; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 107-108. İbnü'l- Cevzî, sopa sayısını elli olarak verir. İbn Haldun da sopa sayısından bahsetmez, sadece Ali'nin her köleye efendilerine vurmalarını emrettiğine dair ifadeyi aktarır. Bkz. *el-Muntazam*, XII, 87 ve *el-İber*, III, 302.

efendi Düceyl'i geçerek orada bulunan Şureciyyin (Şureciler)e durumu anlatmış ve kendilerine kölelerini korumasını tavsiye etmişti. Çünkü burada onbeş bin köle vardı. Herhalde Keriha buradaki onbeş bin kişilik köle grubunu düşünmüş ve "bu kadar büyük miktardaki rakam Ali'nin hareketini duyup ona katılırsa, kendisi güçlenecek ve başta şureciler olmak üzere herkes zarar görecek" diye böyle bir uyarıyı uygun görmüştü. Böylece Ali'nin hareketi yavaş da olsa duyulmaya ve yayılmaya başlamıştı.

Tabii Ali de boş durmamış; yaptığı kontrol ve istihbarat sonucunda büyük sayıdaki kölelerin nerelerde bulunduklarını öğrendiğinden aynı günün ikindi namazını kıldırdıktan sonra harekete başlayarak Düceylü'l-Ahvaz'a gitmiştir. Gübre dolu bir geminin med-cezire girdiğini görerek ona yaklaşmış ve arkadaşlarıyla birlikte binmiştir. Böylece onlar Düceylü'l-Ahvaz nehrini geçerek el-Meymun nehrine varmışlardır. O, çarşının ortasında ve el-Meymun nehri üzerinde bulunan camiye inerek konaklanmış ve Ramazan bayramı gününe kadar burada kalmıştır.

Bu arada siyahî köleler onun etrafında toplanıyorlardı. O, bayram günü Bayram namazı için arkadaşlarına toplanmalarını emretti. Taraftarları toplandılar. O, bağımsızlık alameti olan bayrağının bulunduğu sırgı çakıp dikti. Kendisi onlara Bayram namazı kıldırdı. Ardından etkili ve cezbedici hitabetiyle onlara bir hutbe okudu. Hutbesinde kölelerin bulundukları kötü hallerine değinerek Allah kendisiyle onları bu kötü durumdan kurtaracağını söyledi. Başka bir ifadeyle kendisi onları bu ağır ve kötü şartlardan Allah'ın izniyle kurtaracağını, durumlarını ve derecelerini yükselteceğini, kendilerini köle, mal ve ev sahibi yapacağını ve en yüksek mertebelere ulaştıracağını va'detti ve bunları yapacağına dair yemin etti. Ali namazı ve hutbeyi bitirdikten sonra hem konuşmasının etkisini yayması hem de yabancı olduklarından hutbesini anlamayan kişilerin gönüllerini hoşnut etmesi için sözlerini anlayanların anlamayanlara anlatmalarını emretti. Anlayanlar, yabancı olduklarından dolayı anlamayanlara hutbeyi tercüme ettiler¹⁰⁰. Böylece Ali taraftarlarının gönüllerini hoşnut etti, herkesin doğal hakkı olan anadili ile bilgi sahibi olma anlayışını getirmiş oldu. Bundan daha önemlisi kendisini ve düşüncesini öğrenmeleriyle taraftarlarını samimi olarak kendisine bağlamasıydı. Böylece o, Arapça bilmeyen köleleri bilen öteki taraftarlarıyla entegre etti. Yukarıda da anlatığımız gibi bunlar, toplum içerisinde hor görüldüklerinden topluma katılmayıp uzak dururlardı.

O, hutbesinde plan ve programını da dile getirerek halifelerin rahatsız edici kanunları altında ezilen kölelerin sosyal ve ekonomik şartlarının İslam adaletine uygun düşmediğini ve sığmadığını, İslam

¹⁰⁰ Taberî, *age*, IX, 414-415; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 134-135;

adaletini köleler başta olmak üzere herkesine Allah'ın izniyle yayacağını, onları bu kötü şartlardan, hilafeti de dinî bozukluktan ve kötü sosyal durumdan kurtaracağını belirtti. Ali ayaklanmanın ideolojisini başlangıçta başarılı olarak tanımladı. Kölelerin acıklı yaşama ve çalışma şartlarını kendi programına temel saik olarak saptadı ve onlara şunu söyledi : “Kendisi onlara Allah tarafından gönderilen kurtarıcılarıdır”.

Ali, programını açıkladığı hutbeyi ve namazı bitirdikten sonra kendisine ayrılan saraya döndü. Köleler de programını beğenerek samimi bir şekilde ona katılıp sayıları hızlı bir şekilde arttı. Kölelerin çoğalması üzerine Ali, onları bölük bölük ayırarak içlerinden kabiliyetli olanlarını komutan tayin etti. O, içlerinden komutan seçme siyasetiyle bölük ve birlikleri arasında uyumu, birlik ve beraberliği, kaynaşmayı ve dayanışmayı sağlamış oldu. Ayrıca o onları insan avlama ve yakalamaya teşvik etmek, kabiliyetli olanlarını yüksek merteye olan komutanlığa yükselttiğini ortaya koymak ve böylece programından vazgeçmediğini göstermek amacıyla onlara şunu duyurdu : “Sizden her kim bir kişiyi getirirse, o kişi kendisini getirenin hiyameyesinde olacaktır¹⁰¹. Ali yine aynı gayelerle köleleri soğutmamak için Haricîlerin siyasal doktrinini benimseyerek vaazlarında şöyle derdi : “Habeşistanlı bir köle de olsa nitelikli kişiler idareci olacaktır”¹⁰². O, bu düşüncelerini hareketi boyunca tatbik etti ve sonuna kadar da bağlı kaldı. Bu harekette yer alan grup veya sınıfları açıklamaya geçmeden önce Ali'nin karakterini, zekasını, düşüncesini, kültürlü oluşunu, eğitilmişliğini, liderlik kapasitesini, siyasetini ve hedefini ele almak istiyoruz.

Ali, atak ve müteşebbis bir ruha, doğru görmediği olaylara karşı tavır alıp kükreyen, yanlış ve hatalı gördüğü şeyleri kuvvet kullanma pahasına da olsa düzeltmeye çalışan, hertürlü fırsatı kaçırmayarak kendi hedef ve emeline göre değerlendirip yorumlayan ve böylece bir çok insanı kendine çeken, gittiği her yerde sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel durumlarını dile getirerek amacı doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyen ve her kalıba girebilen bir karaktere sahiptir.

Ali'nin fiil ve hareketlerine bakıldığında, kendisinin zeki, akıllı, güçlü bir iradeye sahip, girişeceği olay veya hareketleri detaylı bir şekilde düşünen, her şeyi yerli yerine koymaya çalışan biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, Basra'nın bataklıklarında çalıştırılan insanların durumlarını görünce, ezilen

¹⁰¹ Taberî, *age*, IX, 415; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 210; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 135; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 108.

¹⁰² Talhami, “*The Zanj Rebellion*”, s. 455.

bu insanlarda ne gibi cevher ve kuvvetin olduğunu kavramış, onlara el atarak sahip çıkmış ve onları kendi hedef ve emelinde kullanmayı becermiştir.

Ali'nin liderliğinin olumlu yönlerini ele aldığımızda kendisinin hem siyasî, içtimâî ve askerî, hem de dinî, iktisadî ve kültürel bir lider olduğunu hemen görebiliyoruz. Siyasî liderliği tartışma götürmez bir konudur. O, nereye gitmişse, oranın siyasî, içtimâî ve dinî yapısını ele almış ve bu konulardaki potansiyel durumlardan elinden geldiğince yararlanmaya çalışmıştır. O, Bahreyn'i, Ahse'yı, bedevilerin yaşadıkları çölü, Basra'yı, Bağdat'ı ve nihayet kölelerin çalıştıkları Basra bataklıklarını gördüğü ve burada yaşayanların durumlarını öğrendiği zaman, buralarda yaşamlarını sürdürenlerini nasıl etkileyeceğini, nasıl nüfuzu altına alacağını hesaplamış, istediği ve amaçladığı hedefi ve arzuladığı sonucu yakalamamışsa da, ama kısa bir zaman zarfında etrafında bir çok taraftarı toplayabilmiş ve kendi adına vergi toplayacak bir kuvvet elde etmiştir. Bu, onun siyasî bir adam olduğunu gösteren bir durumdur. O, toplum tarafından dışlanıp hor görülen, kendilerine hiç itibar edilmeyen, karın tokluğuyla çalıştırılan, bazen de günlük azığı da bulamayan, eğitimsiz, kültürsüz, barbar ve şehvet düşkünü olarak tanınan Zencileri politik adamlığı ile kendine bağlamış ve samimi birer taraftar yapmıştır. O, etkili hitabeti ve liderlik yeteneğiyle şu kendini ifade edemeyen ve ilkel olan köleleri bir kaç ay kısa bir zaman içerisinde, dağınık ve başı boş gezen durumdan çıkartıp bir topluluk haline getirerek bir gaye ve hedef doğrultusunda birleştirmiştir. Önünde bir çok işlerin olduğunu, bunların üstesinden gelebilmek için eğitilmiş ve birbirine kenetlenmiş bir güce sahip olması gerektiği düşüncesiyle onlardan bir askerî sınıf türünü kurdurarak onları komuta zinciri altına sokmuş ve böylece bu sınıfı emri altında hareketinin sonuna kadar tutabilmiştir.

Ali, komuta altına soktuğu ve bir birlik oluşturduğu taraftarları ve başka bir ifadeyle ordusu için merkezi bir yerin, oradan idare edecek bir ordugah ve karargahın olması gerektiği düşüncesiyle bataklık bölgesinde korunması daha kolay, bir saldırı karşısında kendisinin ve askerlerinin güvenlikleri açısından daha emniyetli olan “el-Mania”, daha sonra “el-Muhtare” adındaki şehirleri kurdurmuş ve idarî merkezinin yeri için “el-Muhtare” yi belirlemiş, buradan ordusunu idare ederek gerekli talimatları komutanlarına vermiştir. Merkezî idaredeki faaliyetlerinin üzerinden bir zaman geçtikten sonra, Basra bataklıklarındaki hareketinden itibaren izlediği ve amaçladığı bağımsızlığın ve kendi adına kuracağı devletin zamanı artık geldiğini ve hatta geçmiş bile olduğunu düşünerek, bağımsızlığının sembolü olan

bayrağı daha önce edindiği gibi, ekonomik bakımından da bağımsız olduğunu ispatlamak için kendi adına para bastırmış ve bastırdığı paranın hakim olduğu yerlerde kullanılmasını emretmiştir¹⁰³.

Ali'nin hedefine, amacına ve hareketindeki gayesine gelince, başta şu soruların cevaplarını bulmaya çalışalım : “Acaba o, bu harekete girince arka plandaki maksat ve emeli ne idi? Neyin beşinde koşuyordu ve bununla neyi elde etmek istiyordu? O, gerçekten adaleti, İslamın temel esaslarının uygulanmasını ve Allah rızasını mı veya bu hareketle dünyavî arzusunu tatmin etmesini mi hedefliyordu? Kendisi Samerra’da yaşarken, toplumun fertleri arasındaki uçurumları ve güç sahibi kişilerin nasıl mal topladıklarını görmesi sonucunda acaba baş kaldırışıyla küçüklüğünden beri fakirlik ve miskinlik içerisinde yaşadığı, bu yüzden sıkıntı çektiği ve “fakirliğe, kıt kanaat geçinmeye kanaat getirmek ve böyle kalmak halk arasında bir nevi zillet ve alçaklık olduğu” gibi düşüncelerini şiirlerinde dile getirdiği dünya varlığını ve malını mı elde etmek arzuluyordu? Ya da Türk nüfuzunun kırılması veya idarenin Hz. Ali’nin torunlarına geçmesi gibi başka hedefleri mi vardı? İşte tüm bu soruları cevaplamak için onun hareketini, hareketindeki samimiyetini, hareket içerisinde doğan fırsatları değerlendirişini, tavır ve sözleriyle sergilediği ve amaçladığı hedefini, savaşlar sonunda izlediği politikasıyla genel siyasetini incelememiz gerekmektedir. Sağlıklı bir incelemeyi yapmamızın kolay olamacağına kanaatini taşımamıza rağmen, elimizdeki imkanlarla tarafsız bir şekilde bu konuyu cevaplamaya çalışacağız.

Her şeyden önce Ali’nin hayatı ayaklanmasına kadar fakirlik ve yoksulluk içerisinde geçmiş, kendisi Samerra’da hocalık yaparken halife, akrabaları, vezirler, komutanlar başta olmak üzere bütün devlet ricallerin yaşamlarının şaşaa, debdebe ve refah içinde geçtiğini, bu servetlerini nasıl ve nereden elde ettiklerini, bu malları eğlence, içki ve gayri meşru yerlerde nasıl harcadıklarını ve kendisi başta olmak üzere Bağdat gibi bir çok şehrin ahalisinin kıtlık, yoksulluk, fakirlik ve perişanlık içerisinde yaşadıklarını görmüş, kendisi bu durumdan ızdırap çekip etkilenecek gördüklerini, düşünce, hayal ve amacını şu mısralarla dile getirmiş : “Vay başıma gelenlere! Bağdat’taki saraylara, bu sarayların bir araya getirdikleri her günahkara, buralarda alenen içilen şaraplara ve günahlara istekli erkeklere (baksanıza, bu gayri meşru şeyler İslam diyarında işleniyor ve hiç engellenmiyor). İşte bu gibi alanlara atları zorla sürüp sokmaz (ve gayri meşruları temizlemezsem), Fatımatü’z- Zehraların oğlu olmayayım”¹⁰⁴. Yine o başka bir şiirinde fakirlik ve yoksulluk içinde yaşamının o zamanın halkı nazarında bir zillet olduğunu dile getirerek şöyle demiş: “Ben, iktisat (tutumluluk) yapmak ve kendi maddi durumuna razı olup kanaat getirmenin halk arasında bir zillet olduğunu gördüm (dolayısıyla ben bunu kabullenmiyor ve şunu

¹⁰³ Abdul Jabbar Beg, *agm*, s. 115-116; es-Samir, *age*, s. 144-145.

¹⁰⁴ el-Kayravani, *Zehrü'l- abad*, I, 288; es-Samir, *age*, s. 46-47.

diyorum :) “Ateşi yakan aletin üst kısmı daraldığı zaman, ben bu ateşi çıkararak tutuşturucu kısımlarını genişleteceğim¹⁰⁵. Yine o, ganimet, harac ve vergilerin nasıl ve kimler tarafından taksim edildiğini ve kendilerini kimlerin idare ettiğini, dolayısıyla bu durumdan nasıl etkilendiklerini, bunun sonucu olarak ne durumlara düştüklerini, ne gibi bir haleti ruhiyede bulunduklarını ve bunu değiştirmek için ne kadar kararlı olduğunu şu şiiriyle dile getirmiş : “Ey Amcamızın Oğulları! Günlerce sönmeyecek veya söndürülmesi geç olacak fitne ve kargaşa ateşini yakmayın. Ey Amcamızın Oğulları! Biz ve siz parmak uçları gibi eşit durumdayız. Her iki tarafı da ayakta tutan ve birbirlerine bağlayan aralarındaki akitlerdir. Ey Amcamızın Oğulları! Siz Türkleri işlerimizin (başlarına) getirdiniz. Halbuki biz eskiden beri idarenin esası ve direği idik. Niçin Acem Türkler feylerimizi dağıtsın ve biz de şehirlerde bu duruma seyirci kalarak (ellerine bakalım, bu duruma ne dersiniz). Ben yemin ederim ki, bu durumu düzeltene kadar saf ve temiz suyu tatmayacağım. Eğer bundan tat almaya kalkarsam, o zaman ölümden kurtaracak az yeterli bir azığa sahip olacağım veya yeterli gelmeyerek ölüp yok olacağım”¹⁰⁶.

İşte yukarıdaki şiirlerle Ali, o günkü toplumun iktisadî, siyasî, ictimai, dinî, ahlakî ve psikolojik durumunu, onun dünyaya ve dünya malına bakış açısını, değer verişini, toplumun içinde bulunduğu sıkıntıyı, halifenin izlediği politikanın kendine göre halk tarafından hoş görülmediğini, bu nedenle izlenen siyasetin halkı nefrete, düşmanlığa, fitneye ve hatta başkaldırıya sevkettiğini, devlet ricali arasında suistimal, rüşvet, yolsuzluk, adaletsizlik, eğlence ve içki gibi meşru olmayan davranışların alenen ve herkesin gözü önünde işlendiğini, dolayısıyla bunlara karşı çıkmak için başkaldırıya geçilirse, bunun ateşinin söndürülmeyeceğini veya söndürülmesinin çok zaman alacağını, bu durumdan sorumlu olanların merkezdeki idarecilerin olduğunu, dolayısıyla onların da bu ateşten nasiplerini alacaklarını ve zarar göreceklarını dile getirerek ayaklanmak için siyasî, ictimai, iktisadî, dinî ve ahlakî bir çok sebep saymıştır. İşte bu yüzdendir ki, sanki kendisi eşitsizliğe, toplumsal adaletsizliğe, ahlaksız davranışlara, rüşvete ve suistimallere karşı çıkmak istiyor ve bütün bu olumsuzlukları düzeltmek ve ortadan kaldırmak için baş kaldırıyordu. Sanki onun hedef ve amacı sadece maddi durumunu iyileştirip kolay ve müreffeh bir yaşamı sağlayacak dünya malını elde etmek ve zengin olmak değil, bunun yanında toplumsal adaleti ve eşitliği sağlamak, dinin esaslarını ikame etmek, ahlaksız davranışları, idaredeki bozukluğu, israfi ve rüşveti önlemek, halk ile devlet arasındaki kopukluğu ortadan kaldırıp birbirleriyle barıştırmaktı.

Biz, Ali'nin şiirlerinde dile getirdiği düşünce ve amaçlarında samimi olduğunu ve gerçekleşmesini istediği hedefler doğrultusunda hareket ettiğini görmekteyiz. Örneğin Ali, Basra bataklıklarında zor

¹⁰⁵ İbn Ebû'l-Hadid, *age*, VII, 123; es-Samir, *age*, s. 46.

¹⁰⁶ el-Kayravanî, *age*, I, 288; es-Samir, *age*, s. 47.

şartlar altında çalışan kölelere verdiği sözlere bağlı kalmış, onları dünya malı karşılığında satmamış, eski sahiplerine iade etmek karşılığında herbir köle için beş dinar paranın kendine verileceği teklifini geri çevirerek reddetmiştir¹⁰⁷. es-Samir'in ifade ettiği gibi “biz, kölelerin sayıları çok kabarık olduğunu biliyor, dolayısıyla şahsi menfaatını düşünen ve fırsat kollayan birisinin böyle çok büyük bir serveti kaçırmaması ve elde etmesi için her türlü fırsatı değerlendirerek davranmasını da kavrayıp anlıyoruz”¹⁰⁸. Ama Ali, taraftarlarını dünya ve şahsî menfaatına tercih etmiştir.

Buna rağmen köleler, onun böyle cezbedici teklifi reddetmeyeceğini ve dolayısıyla kendilerini kandırıp para karşılığında eski sahiplerine geri vereceğini düşünerek huzursuz olmuşlar ve bu yüzden bazıları kaçmıştır. Bu durumu öğrenen Ali, onları o gece toplayarak gruplara ayırmış ve herbir gruba da aynı yeminle ant içerek : “ne onları ne de başkasını hiçkimseyi sahiplerine iade etmeyeceğini, güvenmiyorsanız, herbir gruptan bir topluluk benimle beraber etrafımda bulunsun ve böyle bir aldatmayı bende hissettikleri zaman anında beni öldürsünler. Ben dünya malını elde etmek için baş kaldırmadım, aksine ben Allah'ın emir ve yasaklarını korumak, kollamak ve insanların bulundukları dini bozukluk ortamını düzeltmek için ayaklandım. İşte ben burada sizinle beraber her savaştayım. Ben bizzat sizinle birlikte her savaşa katılıyor ve yine sizinle birlikte savaş tehlikesine atılıyorum”¹⁰⁹ demekle onları teskin etmiş ve böylece onları daha güçlü bir şekilde kendine bağlamıştır. Yine Ali savaşlarda ele geçirdiği ganimetleri taraftarları arasında eşit şekilde dağıtarak sözünü tutmuştur.

IV- HAREKETE KATILAN GRUPLAR

Biz yukarıda Zencîlerin durumlarını genel bir çerçevede ele aldık. Şimdi ise bu hareketin “Zencî Hareketi” olarak adlandırılmasının ve katılanların “Zencî” olarak anılmalarının sebebi nedir, bu harekete katılanların tümü gerçekten Zencî miydiler, bunların dışında başka zümre veya sınıflar var mıydı ve vardıysa kimlerdi? gibi soruların cevaplarını bulmaya çalışacağız.

Her şeyden önce Ali'nin hareketine katılanlar sadece Zencîler değildir. Zencîlerle birlikte değişik ırklardan bir çok zümre katılmıştır. Öyleyse biz, harekete katılan grupların ırk ve sınıflarını belirtmeden önce bu hareketin tarih sahnesinde “Zencî hareketi” adıyla meşhur olmasının ve ondört kusur sene

¹⁰⁷ Taberî, *age*, IX, 418; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 134; es-Samir, *age*, s. 47.

¹⁰⁸ *Age*, ay.

¹⁰⁹ Taberî, *age*, IX, 418-419; es-Samir, *age*, ay.

buyunca devam etmesi sonucu bu yıllara “**eyyamü’z- Zencî**” (Zencîlerin çağı) denilmesinin sebebinin açıklamalıyız.

Daha önce de belirttiğimiz gibi harekete sadece Zencîler katılmamış, onlarla birlikte başka sınıf ve gruplar da yer almıştır. Köleler ayaklanmaya katılan ve canı yanan birkaç sınıftan sadece bir sınıf idi. Bu ayaklanma kölelik müessesine değil, sosyal eşitsizliğe bir saldırı idi. Zira daha sonra açıklanacağı üzere, Ali’ye tabi olup ayaklanan taraftarları içerisinde özgür ve yarı-özgür insanlar, köleler, prestijli ailelerin müvekkilleri, birkaç küçük zenaatkâr, hakir işçiler, bazı köylüler ve Basra civarında yaşayan bazı bedeviler gibi insanların da bulundukları görülmektedir. Bütün bunlar Zencî kölelerle birlikte sadece hilafete değil, aynı zamanda büyük arazi sahiplerine, Basra ve civarında bulunan köle maliklerine şiddetli bir düşmanlığı paylaşıyorlardı. Esasen Ali’nin hareketi Zencîlerin katılımı olmadan en az yedi sekiz sene önce başka muhitlerde başlamış ve birçok taraftar da bulabilmişti. Bu hareketin başlangıç serüvenini daha önce anlatığımız için bir daha dile getirerek tekrar etmek istemiyoruz. Şimdi asıl sorumuzun cevabına gelelim.

Ali’nin başlatığı hareketin “**Zencî hareketi**”, “**Savretü’z- Zenc**” veya “**Hareketü’z- Zenc**” adıyla tarihte yer almasının birkaç sebebi düşünülebilir. **Birinci neden daha önce de belirttiğimiz gibi bu harekette Zencîlerin çoğunlukta olması ve yer almasıdır.** Dolayısıyla harekette Zencîlerin çoğunlukta olması sonucu buna “**Zencî hareketi**” denilmiştir. Nitekim Ali’nin hareketi, Zencîlerin katılımından önce de başlamış ve bir çok taraftar kazanmıştı. Bunlar başlatılan harekette komutanlık ve idarecilik gibi yüksek mevkileri işgal etmişler ve ekseriyeti de Zencî değillerdi. Buna ilaveten Doğu Afrika’dan getirilenler arasında Zencî olanlar bulundukları gibi Nubeli, Zağavalı, Habeşli ve Karmatî olanlar da bulunuyordu. Bu yerlerden getirilenler de Zencîlere tabi kılınarak hepsi Zencî tabiri altında zikredilmişlerdi. Yani tarih kitaplarında, özellikle bu hareket anlatıldığında “**Zencî**” kelimesi kullanılıyorsa, genellikle bu kelime ile Doğu Afrika sahilinden getirilen sadece Zencîler kastedilmemekte, aynı zamanda biraz önce dile getirilen insanlar da kastedilmektedir.

İkinci bir sebep -uzak bir ihtimal de olsa- Ali’nin hareketi kasıtlı olarak karşıtları tarafından “Zencî hareketi” adıyla anılmasıydı. Çünkü Zencîler, köle statüsünde bulunmaları nedeniyle toplum tarafından hor, hakir ve zayıf görülürlerdi. Bu itibarla Zencîlerin katılacakları hareket de onların isimleriyle anılırsa, o da zayıf, küçük, başarısız ve akim olacak, herkes hakir gözle bakarak karşısında duracak ve böylece harekete kimse katılmak istemeyecekti. Yani hareketin Zencîlerin isimleriyle anılması halk tarafından destek görmemeye ve dışardan onu haksız ve suçlu göstermeye

sebepe olacaktı. Bilindiği gibi Zenciler aynı zamanda köle idiler. Yani onlar ayaklanma ve harekete katılmalarıyla efendilerini ve işlerini bırakmışlardı ve aynı zamanda eski sahiplerine karşı durmaktaydılar. Dolayısıyla bu hareketten en çok zarar görecekt kişiler yine arazi ve köle sahipleri olacaktı. Bu hareketi bastırmak ve böylece köleleri eski efendilerine göndermek, dış desteğini kesmek, içten ve dıştan itibarını zedeleyip düşürmek ve harekete karşı mücadele edenlere her türlü imkanı sağlamak elbette devleti ve halkı sevindireceği kadar tuzlu arazi ve köle sahiplerini de sevindirecekti. Öyleyse tuzlu arazi ve köle sahipleri bu harekete karşı duranlara bol miktarda malî destek sağlamalıydılar. Nitekim “el-Caferiyye” köylüleri Rumeys’i Zencilere karşı tahrik ederek büyük miktarda mal temin etmişlerdi; “şureciyyun” adıyla bilinen tuzlu arazi sahipleri de her bir kölenin iadesi karşılığında beş dinar vereceklerini vaadetmişlerdi¹¹⁰.

Üçüncü bir sebepe ise, Zencilerin ısrarlı, samimi, fedakar ve sadık olarak bu harekete katılmalarıydı. Bundan dolayı bu hareket onların isimleriyle anılmıştır. Çünkü Zenciler Basra bataklıklarındaki hareketin başlangıcından sonuna kadar Ali’ye ve hareketine doğru ve sadık bir şekilde bağlı kalmışlar ve savaşlarda da samimi, doğru ve içten mücadele ettiklerinden dolayı araçsız ve gereksiz olmalarına rağmen galip gelmişlerdir¹¹¹.

Ali’nin başlattığı hareketin “Zencî hareketi” adıyla tarih sahnesinde yer almasının nedenleri açıklandıktan sonra, şimdi bu harekette yer alan sınıf ve grupları belirtmeye geçelim. Fakat bunları teker teker belirtmeye geçmeden şu zorluğu da dile getirmeliyiz : Tarih kaynaklarında bunları teker teker ve ayrı olarak bulmak oldukça zordur. Örneğin Taberî’de direkt sınıf ve grupların isimlerinin açıkça bulunması, dile getirilmesi, birbirlerinden ayırma amacıyla ifade edilmesi ancak bir yerde yer almıştır¹¹². Bununla birlikte başka yerlerde beyaz ve siyah renkli insanları birbirinden ayırmak amacıyla “Zenc” veya bunun yerine “Sudan” kelimeleri ile “el-Bizan” kelimesi birlikte kullanılmıştır. Buna mukabil eserde yer alan komutanların isimleri verilirken, adlarının yanında mensup oldukları kabile veya yerlerin adları da verilmiştir. Bundan yola çıkılarak Ali’nin hareketinde yer alan sınıf veya grupları tesbit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü kaynaklarda Ali’nin hareketine katılanlar, genellikle üç tabirle ifade edilmişlerdir. Bunlardan bir tanesi uşak, hizmetçi ve köle anlamında kullanılan “Gulam” ın çoğulu “Gilman”dır. İkincisi “Zencî” kelimesinin çoğulu “Zenc” tabiridir ve üçüncüsü de “esved”in çoğulu “Sudan”

¹¹⁰ Taberî, *age*, IX, 420.

¹¹¹ Taberî, *age*, IX, 416; İbnü’l-Esir, *age*, VII, 210.

¹¹² *Tarih*, IX, 418-419.

sözcüğüdür¹¹³. Harekette yer alanları bu kelimelerle tesbit etmeye kalksak, katılanların sınıf ve ırklarının belirlenmesi akim kalacaktır. Örneğin şöyle bir sorunun cevabı kolay bulunmayacak : “Ali’nin hareketine orta sınıf sanat sahiplerinden veya başka ırk ve din mehsuplarından hiç katılan oldu mu? Eğer isimlerin ardından dile getirilen lakaplar dikkate alınrsa, yukarıdaki sorunun cevabı kolay olacaktır. Örneğin Feth el-Haccam denildiği zaman bu ifadeden bu taraftarın mesleği ve sanatı hacamat olduğu hemen anlaşılacaktır. Hüseyin es-Saydananî veya es-Saydanî ifadesi kullanıldığı zaman bunun mesleği bakırcılık olduğu hususu akla gelecektir. Salim ez-Zağavî, Raşid el-Mağribî, Raşid el-Kırmatî, Muferric en-Nubî, Mübarek el-Bahrânî, Ata el-Berberî ve Selam eş-Şamî gibi ifadelerden de katılanların hangi ırk veya yere mensup oldukları hemen tesbit edilecektir¹¹⁴. Bu yolla hareket edilerek Ali’nin taraftarları detaylı bir şekilde ortaya çıkarılabilir. İşte bunlar ayrıntılı bir şekilde aşağıya çıkarılmıştır :

1. Gilmanü’ş- Şureciyyin veya eş-Şureciyye. Bu kelime tuz anlamında olan Farsça “şure”den türetilmiştir. “eş-Şureciyye”, tuz ve yer anlamında olan Farsça “şure” ve “cih” kelimelerden mürekkep olup Arapçalaşmış ve tuz ve güherçile yeri veya tuzlu ve çorak manasında olan bir sözcüktür. Arapça’da tuzlu arazileri temizleyen ve kullanan kişilere “eş-Şureciyyun” denilmiştir. Bunların kullandıkları ve bu arazilerde çalıştırdıkları hizmetçi veya köleler de “gilmanü’ş- şureciyyin” sıfatıyla nitelenerek anılmışlardır¹¹⁵.

Kelimeden de anlaşıldığı gibi Basra bataklıklarındaki arazilerin tuzlu ve çorak olduğundan tarıma elverişli değildi. Bu gibi arazileri tarıma kazandırmak için tuzlu tabakayı kaldırmak gerekirdi. Tabii ki tuzlu tabakanın kaldırılmasıyla arazinin ıslahı çok ağır, külfetli ve zor bir çaba ve emek isterdi. Dolayısıyla böyle arazileri ıslah ederek tarıma kazandırmak, verimli hale getirmek ameliyesi ucuz olmayıp pahalıya mal oluyordu. Bu yüzden buralardan yararlanmak için fazla masraflı olmayan, giderleri az ve ucuz, ağır işlere dayanıklı, sabırlı ve aynı zamanda güçlü işçilere ihtiyaç vardı. İşte tuzlu arazi sahibi anlamında “eş-şureciyyun” olan efendiler, bu gibi yerlerden istifade etmek amacıyla büyük miktarda hizmetçi ve köleleri karın tokluğuna buralarda kullanıyorlardı. Yukarıda da denildiği gibi bu arazileri yararlı hale getirilmek maksadıyla çalıştırılan bu işçilere “gilmanü’ş- şureciyyin” denilmişti. Çalışan bu işçiler arasında kölelerin bulunduğu gibi yarı ve tam hür olanlar da vardı. Bunlar da karın tokluğuna çalışıyorlardı.

¹¹³ Taberî, *age*, IX, 414-423; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 209-213, İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 134-139.

¹¹⁴ Taberî, *age*, IX, 414, 416, 426-427, 433; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 206, 209-210, 214; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 133, 135, 137.

¹¹⁵ es-Samir, *age*, s. 28.

Bu gilmanlar büyük gruplar halinde, kimi elli, yüz, yüzelli, beşyüz, kimi beşbin ve kimi de onbeşbin kişilik birliklerle bulunuyorlardı. Bu insanlar tuzlu toprağı veya tuzu ve gübreyi toplayarak katırlarla bataklığın dışına çekerlerdi. Bunların çektikleri ve döktükleri toprağın yüksekliğı dağlar kadar olduğı ifade edilmektedir¹¹⁶. Bu teşbih gösteriyor ki, bu iş çok meşakkatli, ağır ve zor idi. Buralarda ancak güçlü, dayanıklı ve çalışkan insanlar çalışabilirdi¹¹⁷.

2. Karmatîler. Bunlar, sayıları kabarık olan siyah ırka mensup bir etnik sınıftı ve kendi ülkelerinde alış-veriş aracı olarak tuzu kullanırlardı. Dolayısıyla tuz bunların hayatlarında önemli bir yer işgal ediyordu. Muhtemelen bu nedenle bunlar, Basra bataklıklarındaki tuzlu tabakayı kaldırıp temizlemek için memleketlerinden getirilerek çalıştırılmışlardı. Çünkü arazi sahipleri sadece tuzlu tabakayı kaldırmak ile yetinmemişler, aynı zamanda bu tabakadan tuzu da elde etmeye çalışmışlardı. Bu itibarla Karmatîler ülkelerinde tuzu elde etmede usta olduklarından Basra'nın tuzlu arazilerinden de tuzu rahatlıkla çıkarabileceklerdi. Dolayısıyla bu amaçla bunlar getirilmişler ve bataklıklarda çalıştırılmışlardı.

Bunların çalışma şartları yukarıdakilerden farklı değildi. Bunlar da karın tokluğuna çalıştıklarından hayat şartlarından memnun değillerdi. Bu nedenle Ali'nin başlattığı harekete katılanlar içerisinde bunlar da vardı. Bunlardan Raşit el-Karmatî bu hareketin içerisinde yer alarak büyük bir rol üstlenmiş ve Ali'nin samimi, cesur ve büyük komutanları arasında yer almıştı¹¹⁸.

Bunlar Arapça'yı anlayarak ihtiyaçlarını, dertlerini ve sıkıntılarını araçsız ve tercümansız halledebiliyorlardı. Arapça konuşabilmelerinin sebebi, bunların Basra bölgesinde uzun bir zaman kalarak Araplarla karışıp haşır neşir olmalarındandı veya ülkelerinin Arapların Afrika'daki kolonilerine yakın oluşu idi¹¹⁹.

3. Furatîler. Bunlar “Furatü'l- Basra” denilen bölgede yaşayan kimselerdir. Kökenleri konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Kimi yazarlara göre bunlar, “Furatü'l- Basra” bölgesinde yaşayan Afrika kökenli Zencîlerdir¹²⁰. Kimilerine göre de “Furatiyye” eşittir “Fezzaniyye”. Dolayısıyla

¹¹⁶ Taberî, *age*, IX, 413; es-Samir, *age*, s. 28-29.

¹¹⁷ Taberî, *age*, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 132.

¹¹⁸ Taberî, *age*, IX, 419.

¹¹⁹ es-Samir, *age*, s. 29-30.

¹²⁰ es-Samir, *age*, s. 30.

nasılki Fezzaniyye ile nitelenenler Afrika'da bulunan Fezzan'a mensup iseler, Furatiyye ile nitelenenler de Afrika kökenli Fezzanlılardır¹²¹. Aslında Furatîler, “Furatü'l- Basra”da ikamet eden yerliler olabilirler. Bunlar hür insanlar olup işçi statüsünde ücret karşılığında çalışan kimseler veya karın tokluğuna günlük yaşayan yarı hür insanlardır.

Bunlar da çok zor ve ağır şartlarda çalışırlardı. Nitekim Ali b. Muhammed ilk olarak bu bölgede hareketine başlayarak bu muntıkada çalışan insanlara el atmış ve hür veya köle olarak çalışanlara günlük ne kadar yiyeceğin verildiğini, durumlarının ve şartlarının nasıl olduğunu sormuştu¹²².

4. Nubeliler. Afrika Nube ülkesinden getirtilen güçlü kölelerdi. Bunlar da Furatîler gibi Zencîlerin hareketinde yer alarak mücadele etmişler. Bu nedenle Nubeliler harekete katılmalarıyla Ali'ye güç vermişlerdir. Bunların en meşhur ve güçlü olanı künyesi Ebu Salih ve her halde kısa veya küçük boylu olduğundan kendisine el-Kasîr ile es-Sağîr lakapları takılan Muferric en-Nûbî'dir. Bu şahıs emrindeki üçyüz köleyle Ali'ye katılmış ve hareketine kuvvet vermişti. Bunun üzerine Ali, katılımın fazla ve çok olması nedeniyle komutanlarını berilrleyerek şu meşhur talimatını vermişti : “Sizden her kim bir şahsı getirirse, o şahıs onun kefaletinde olacaktır”¹²³.

Nubeliler, ya Basra bölgesinde çok kaldıklarından yada ülkeleri Mısır'a yakın olup Mısırlılarla kurdukları ilişkiden dolayı -fasih olmasa da- meramlarını anlatacak kadar Arapça biliyorlardı. Nitekim Ali Arapça anladıklarından dolayı onları saf ve arı Zencîlerden ayırmış, onlarla Arapça konuşarak hedeflerini anlatmış, onlara vaatlerde bulunmuş ve böylece onları ikna edebilmişti¹²⁴.

5. Saf ve Arı Zencîler. Bunlar harekette yer alan sınıflardan biri ve sayıları kabarık olan bir zümre idi. Aynı zamanda en zor ve ağır işlerde çalıştırılan kölelerdi. Bu nedenle işten sürekli kaçarlardı. Hatta bu yüzden bunlara “el-ubbak” (işten kaçanlar) sıfatı takılmıştı.

Bunlara saf ve arı Zencîler denilmesinin sebebi, ülkelerinden getirildikleri gibi hiçbir değişikliğe uğramadan yaşamaları, toplumdan uzak durduklarından anlama ve anlaşma aracı olan Arapça'yı

¹²¹ Wansbrougs, John, *Africa and the Arap geographers, Language and History in Africa*, 1970, s. 99.

¹²² Taberî, *age*, IX, 413; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 132. Ebu Salih künyesiyle meşhur bu şahıs Ali'nin askerlerine komutanlıkta bulunduğu gibi, aynı zamanda kendisine bizzat müezzinlik ve tercümanlıkta da bulunmuştur. Bkz. Taberî, *age*, IX, 416.

¹²³ Taberî, *age*, IX, 415, 417; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 209-210; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 135.

¹²⁴ Taberî, *age*, IX, 418-419; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 134.

öğrenememeleri ve bunun sonucu olarak da kendi dillerini muhafaza edip onunla anlaşmayı ve diyalogu sağlamaları idi. Bu yüzden toplum onların dillerini bilmediğinden ve onlar da Arapça'yı öğrenemediklerinden dolayı kendilerini anlatma, sorunlarını dile getirme gibi konularda zorluk ve sıkıntı çekiyorlardı. Sorunlarını kendi aralarında tartışarak dile getirmeye çalışıyorlardı. Ama tartışma konusu olan sorunlar kendi içlerinden dışarı çıkmayarak olduğu gibi kalıyordu. Bu sorunları anlayıp çözmeye çalışacak ve bildikleri dille kendilerine anlatacak biri lazımdı. İşte Ali b. Muhammed de bu durumu bilip onlara el atmış, mütercimler aracılığıyla hedef ve amacını anlatmış ve böylece onları kendine bağlayarak hareketine samimi bir şekilde katılmalarını sağlamıştı¹²⁵. Bu mütercimler arasında Salim ez-Zağavî adında bir köle de vardı. Muhtemelen bu şahıs uzun zamandır Basra ve benzeri şehirlerde kaldığı için Arapça'yı öğrenmiş, lakabından da anlaşıldığı gibi Zeğavalı olduğundan ve Zağava'nın da getirilen şu arı Zencîlerin ülkelerine yakın olduğundan dolayı dillerini öğrenmiş olduğundan mütercim olarak kullanılmıştı¹²⁶.

6. Bedeviler anlamına gelen (A'rap الاعداب). Bunlar da Ali'nin hareketinde yer alarak önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Bunlar özellikle Zencîlerin dışarıyla bağlantı kurmalarına destek olmuşlar. Ali'nin taraftarları, başta başkent “el-Muhtare” gibi bir kaç yerde kendilerine belli bir alan edindikleri zaman dışardan buraya mal sevkiyatının yapılmasını istemişler ve bunu da Bedevî Araplar aracılığıyla yerine getirebilmişlerdir. Yani bunlar ithalatı Bedevî Araplar aracılığıyla yapmışlardır.

Bedevî Araplar, Zencîlerin bulundukları yerleri çok iyi bildiklerinden dolayı katılımlarıyla harekete büyük bir güç vermişler. Buna rağmen Ali'ye karşı olan Bedevîler de vardı ve bunlar da var güçleriyle mücadele etmişlerdir¹²⁷.

7. Yahudîler. Ali'nin hareketinde değişik ırk, sınıf ve din mensuplarının yer aldıklarını daha önce dile getirmiştik. İşte bunlardan biri de Yahudîlerdir. Yahudîlere göre Tevrat'ta Ali'nin sıfatları yer aldığı ve bedenindeki bazı alametlerinden bahsedildiği hususların yer aldığı, dolayısıyla ona destek çıkarak beraber mücadele etmek gerektiğine inananlar vardı. Yahudîlerin Ali'nin hareketinde yer almalarından dolayı kendisi çağdaşları ve özellikle muasırı bazı şairler tarafından eleştirilmiş ve ayıplanmıştır. Onların katılımları Ali'nin aleyhinde kötü bir propaganda aracı olmuştur¹²⁸. Taberî de şu olayı nakletmiştir :

¹²⁵ Taberî, *age*, IX, 415; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 134-135.

¹²⁶ Taberî, *age*, IX, 419.

¹²⁷ Taberî, *age*, IX, 429-430, 603-608.

¹²⁸ İbnü'r-Rumî, Ali b. Abbas, *Divan*, (nşr. Hüseyin Nessar), Mısır 1994 (2. bs.), II, 596.

“Hayberli Mandeveyh adında yahudî bir şahıs Ali’ye gelerek elini öper ve onu gördüğünden dolayı şükretmek için secdeye kapanır. Sonra ona bir çok soru yöneltir ve o da cevap verir. Bunun üzerine Yahudî adam der ki : ‘Ben senin sıfatını Tevrat’ta bulmuşum ve seninle beraber savaşmak istiyorum’. Daha sonra adam Tevrat’tan öğrendiği Ali’nin bedenindeki bazı alametleri kendisine sorar ve Ali de cevap verir”¹²⁹.

8. et-Temmarin ile ed-Debbasinlerin Köle ve Hizmetçileri. Şurecilerin dışında hurma ile ilgilendiklerinden dolayı kendilerine “et-temmarin” ve sırasını çıkardıklarından dolayı da kendilerine “ed-debbasin” denilen başka sınıflar da vardı. İşte bunların hizmetçi ve köleleri de çalışma şartlarından şikayetçi olarak Ali’nin hareketine katılmışlardı. Örneğin Şibl b. Salim ed-Debbasinlerin kölelerinden biriydi. Yine Muhammed b. Cafer el-Muridî adındaki bir şahıs da Basra iskelesinin ahalisinden ve aynı zamanda et-Temmarinlerdendi. Dolayısıyla bunlar da hizmetçi ve köle kullanırlardı. Çünkü Basra bölgesinin yiyeceği ve azığı olan hurma Basralılar için önemli bir gelir kaynağı idi.. Bu yüzden bölgede çok sayıda hurma ağaçları ve çeşitleri bulunuyordu. Dolayısıyla bu ağaçlardan faydalanmak için bir çok işçi ve köleye ihtiyaç vardı. Kimi işçi ve köleler ağaç işlerinde, kimileri hurma toplama ve ayıklama işlerinde ve kimileri de hurma sırasını çıkarma işlerinde çalışırlardı.

Buralarda çalışanların yaşamları da kolay olmayıp çok zor ve ağırdı. Bunlar da günlük olarak karın tokluğuna çalışırlardı. İşte bunlar da şurecilerin işlerinde çalışan köle ve hizmetçiler gibi bu ağır işlerden kurtulmak, normal bir hayata kavuşmak, kölelikten kurtularak hürriyetlerini elde etmek amaçlarıyla Ali’nin hareketine katılmışlar ve önemli görev ve hizmetler üstlenmişlerdi. Örneğin yukarıda anlatılan Şibl b. Salim Ali’nin hareketine katılarak hürriyetine kavuşmuş, askeri yeteneğe sahip olmasıyla komutanlarından biri olmuş, büyük başarılar elde ederek önemli vazifelerde bulunmuş ve bağımsızlık hareketinin sembolü olan bayrağı da kendisi Basra’dan getirmişti¹³⁰.

9. Batı Afrika anlamında olan “el-Mağribî”nin çoğulu el-Meğaribe. Bunlar da Ali’nin hareketine katılarak hürriyetlerini elde etmeyi amaçlamışlardı. Daha önce de dile getirildiği gibi köle ticaret yollarından biri, Batı Afrika üzerinden Ortadoğu’ya uzanan ticaret yolu idi. Başka bir ifadeyle buradan Bağdat ve Basra gibi İslam şehirlerine getirilen kölelerin güzergahlarından biri burası idi. Yani Doğu ve Orta Afrika’dan köleler alınarak Cezayir ve Fas gibi Batı Afrika ülkeleri pazarlarına getirilir ve

¹²⁹ *Tarih*, IX, 420-421.

¹³⁰ Taberî, *age*, IX, 413, 432, 434, 436; İbn Ebû’l-Hadid, *age*, VII, 133.

buradan da dünya pazarlarına sunulurdu. Bu kölelere el-Meğaribe denilmesinin sebebi, bunların gerçekten Batı Afrikalı olmalarından veya başka yerlerden getirilerek bir süre burada tutulmaları sonucu yerleşmeleri ve daha sonra buradan başka yerlere Mağribli köleler olarak pazarlanmalarından dolayıdır. İster bu ister şu sebepten dolayı onlara Mağripliler denilsin, el-Meğaribe adında ayrı bir köle sınıfının var olduğu kesindir. Bunların içerisinde Ali'nin hareketinde bulunan büyük ve etkili komutanlar da vardı. Örneğin, Raşit el-Mağribî adındaki şahıs hareketin büyük komutanlarından biriydi¹³¹. Hatta karşı tarafta yani Abbâsî yönetiminde sayıları binleri bulan Mağribliler anlamında el-Meğaribe adında asker köle birlikleri bulunuyordu¹³².

10. Şamlılar, Berberîler, Asfahanlılar vb. Bunların her bir kesiminden bir bölümü Ali'nin hareketine katılmış ve komutanlık gibi önemli görevlerde bulunmuşlardır. Örneğin Selam eş-Şamî, Ata el-Berberî, Ebû'l-Leys el-Asfahanî (veya el-Asbahânî) gibi insanlar komutanlarından bir kaçıdır.

Ayrıca Abbâsî yönetimini sona erdirmek ve eski idareleri olan Emevî yönetimini tekrar diriltmek amacıyla Emevî valisi el-Mühelleb b. Ebi Sufra'nın torunları olan el-Mehalibeler de Ali'nin hareketine destek vermişler ve aynı zamanda harekete çok yararları olmuştur¹³³.

Ali'nin hareketine katılan bunlardan başka insanlar da vardır. Örneğin Bahilî kabilesi ve reisleri bunlardan bir kesimdir. Bahilîler 258/872 senesinde Said b. Ahmed b. Müslim el-Bahilî komutasında Zencilerin çıkarıldıkları bataklıklara yerleşerek burada bozgunculuk çıkarmışlardır. Abbasîler tarafından bunların üzerlerine bir birlik gönderilmiştir. Bahilîlerin liderleri yakalanıp Bağdat'a gönderilmiş ve burada dövülerek öldürölüp asılmıştır. Bunun üzerine Bahilîlerin reisleri ve büyükleri Ali Sahibü'z-Zenc'e katılmışlardır¹³⁴. Bu olay da yönetimden hoşnut ve memnun olmayan insanların kendilerini Ali'nin kucığına attıklarını, onun yardımıyla kendilerini koruyup intikamlarını alacakları ümidiyle ona katıldıklarını göstermektedir. Yine bir Türk grubu olan Bilaliyye'nin bazı kahramanları yüzelli kayıkla Süleyman b. Camî'ye baş vurarak Zencilere katılmışlardır¹³⁵.

Ali'nin hareketine katılan ve destek veren sınıfları yukarıda maddeler halinde verdik. Bunun dışında başka zümrelerin bulunduğunu da şöylece belirtebiliriz : “Abbâsî idaresinden memnun olmayan,

¹³¹ Taberî, *age*, IX, 414; İbn Ebû'l-Hadid, *age*, a.y.

¹³² Taberî, *age*, IX, 427.

¹³³ Mez, *el-Hadaretü'l-İslamiyye*, I, 274.

¹³⁴ İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 137.

¹³⁵ Taberî, *age*, IX, 522.

kendi hayat şartlarına rıza göstermeyen, Ali'nin etkili ve cezbedici hitabetine kapılarak vaatlerine kanan herkes az çok destek vermiş veya bizzat harekete katılarak taraftar olmuşlardır. Böylece Abbasi yönetimine zor ve yorucu anlar yaşatmışlardır”.

İKİNCİ BÖLÜM

ZENCİ HAREKETİNİN BAŞLAYIP YAYILMASI VE SONA ERMESİ

I- ZENCİ HAREKETİNİN BAŞLAYIP YAYILMASI

Ali'nin taraftarları ile karşıtları arasındaki ilk karşılaşma 2 Şevval 255/13 Eylül 869 tarihinde meydana gelmiştir. Zencîler hareketlerinin başında mümkün mertebede çatışmalardan kaçınmışlardır. Çünkü ellerinde hiçbir savaş malzemesi yoktu. Ayrıca karşıtlarının ellerinde her türlü araç ve gereç bulunuyordu. Onlar da bunun farkında idiler. Buna rağmen Zencîler savaşmak zorunda kaldıkları zaman da harpten çekinmeyerek samimiyet ve sadakatlarıyla galip gelmeyi becermişlerdir. Nitekim Himyerî onlara saldırınca, Zencîler savunmalarını yaparak savaşmışlar, onu ve askerlerini hezime uğratarak mağlup etmişlerdir.

Bu olay Ali ve taraftarları için ilk ve deneme safhası olması nedeniyle çok önemli bir hadisedir. Karşıtlarını hezime uğratmaları kendilerine moral verici bir durumdur. Ama Himyerî, hezime aldırmayarak Ali'nin ve taraftarlarının ellerinde hiç harp malzemesinin olmadığını öğrenmesi üzerine, Übülle valisi Muhammed b. Ebi Avn'ın vekili ile Akil'i de yanına alarak büyük bir orduyu oluşturup kendilerine saldırmak amacıyla onları tekrar takibe almıştır. Ali de bu durumu öğrendiğinden gafil yakalanmamak için taraftarlarına uyanık olmalarını emretmiştir. Zencîlerin ellerinde üç kılıç dışında başka silah yoktu. Buna rağmen Zencîler sadakatlarıyla Himyerî'yi mağlup ederek geri püskürtmüşlerdir. Kimi askerlerini öldürmüşler ve kimi de esir alarak Sahibü'z- Zenc'e götürmüşlerdir¹.

Bu olay Zencî hareketinin etrafa yayılmasına sebep olmuştur. Gücsüz olanlar kendilerinden çekinerek isteklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Liderleri Ali de bu olaydan sonra artık hareketi fazla gizli tutamayacağını anlayarak ayakta durmak, saldırılara karşı koymak, kendilerini savunmak için silah, at, techizat ve mala ihtiyaçlarının olduğunu düşünmüştür. Bunları elde etmek için ilk planda hükümet taraftarlarından temin etmeye çalışmak, bu mümkün değilse zengin arazi sahiplerinden zoraki de olsa elde etmektir. Ali taraftarlarıyla birlikte el-Caferiyye adındaki köye gitmiştir. Köye giren Ali'nin taraftarları arama yapmışlar ve bir kişiyi yakalayıp kendisine getirmişlerdir. Ali kendisinden Haşimîlerin

¹ Taberî, *age*, IX, 415-416; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 210; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 135; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 108; İbn Kesir, *age*, XI, 19.

vekillerinin nerede olduklarını sormuştur. O da ormaklıkta olduklarını diye cevap vermiştir. Bunun üzerine o, Curban lakaplı komutanını göndermiştir. O da “ez-Zubeyrî” lakabıyla meşhur Yahya b. Yahya adındaki reislerini getirmiştir. Ali malının nerede olduğunu sormuş. O, “yanımda mal yok” diye cevap vermiştir. Ali onu korkutmak için boynunun vurulmasını emretmiştir. Adam öldürüleceğini anlayınca gizlediği malını ikrar ederek göstermiş ve ikiyüz elli dinar ve bin dirhemi getirmiştir. Ali bununla yetinmeyerek Haşimî vekillerinin kullandıkları hayvanların nerede olduklarını sormuş. Zira Ali’ye hayvan lazımdı. O da üç katırı göstermiştir. İşte Ali’nin eline geçen ilk mallar bunlardır. Ayrıca taraftarları Haşimîlere ait bir evde silah bularak el koymuşlardır. Böylece Zencilerin ellerine kılıç, balta ve kalkan gibi savaş aletleri geçmiş² ve onlar belli bir güce ulaşmışlardır³.

Ali bu bölgede Rumeys, Himyerî ve Akil el-Übüllî ile defalarca çatışmış ve her seferinde de kendisi galip gelerek gücüne güç katmıştır. Bu arada o, fazla cepheyle savaşmamak amacıyla el-Caferiyye adındaki köyün halkıyla “kendisiyle savaşmayacaklarına, aleyhinde kimseye yardım etmeyeceklerine ve kendisinden bir şeyi gizlemeyeceklerine” dair bir saldırmazlık antlaşması imzalamış. Böylece o bulunduğu yerde emniyeti sağlamıştır.

Tabii ki Rumeys ve arkadaşları karadaki her türlü yenilgiyi kabullenmeyerek boş durmamışlar ve deniz yoluyla da savaşmayı denemişler. Ama Ali denizde de Rumeys’i ve arkadaşlarını mağlup etmiş, bazılarını esir almış ve bazılarını da oklarla yaralamıştır. Bu çatışmadan sonra Ali, taraftarlarını korumak amacıyla daha güvenilir olan düz yerlere çekmiştir. Zira kendisi ve askerleri sürekli takip edildikleri için kendi açlarından düz yerler daha güvenilir idi. O buranın emniyetini de aldirarak böylece yerleşmiştir. O güvenlik tedbirini ihmal etmemek amacıyla gözetleyicilerini etrafa dikmiştir⁴.

Rumeys Ali’yi savaş yoluyla bu davasından vazgeçiremeyeceğini anlayınca, barış yoluyla onu vazgeçirmek için cezbedici teklifleri kendisine sunmuştur. Bunlar içerisinde Ali’nin hayatı garanti altına alınması, istediği yere gitme serbestiyeti ve köleleri efendilerine gönderme karşılığında her köle başına beş dinarın verilmesi gibi vaatler bulunmaktadır. Ama Ali bu vaatleri sert bir şekilde reddederek Rumeys’e cevap vermiştir. O bunun da fayda etmediğini görünce karşısına geçerek karargahını

² Taberî, *age*, IX, 416-417; İbnü’l-Esir, *age*, VII, 210; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 136-137; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, 19. İbn Ebü’l-Hadid, Taberî’den bu paraları naklederken paranın ikiyüz dinar ve bin dirhem olduğunu söyler. Her halde kendisi ikiyüz dinardan sonraki elli kelimesini unutmuştur. Ayrıca İbn Kesir de yüzelli dinar ve bin dirhem şeklinde parayı verir. Bkz. *Şerh*, VII, 136; *el-Bidaye*, XI, 19.

³ İbnü’l-Esir, *el-Muntazam*, XII, 88.

⁴ Taberî, *age*, IX, 417-418; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 137; İbn Kesir, *age*, XI, 19.

konuslandırarak savaşmaya devam etmiştir. Bu arada İbrahim b. Cafer el-Hemdanî adındaki bir adam Ali'ye bir mektup getirmiştir.

Bunun üzerine köleler Rumeys'in teklifiyle birlikte İbrahim'in sözünü de duyunca, Ali'nin kendilerini kandıracağından korkarak paniğe düşmüşler, kimi kaçmış ve kimi de huzursuz olmuştur. Bunu öğrenen Ali aynı gece onları toplatarak kendileriyle ayrı ayrı görüşmüş, ağır yeminlerde bulunup amaç ve hedeflerini anlatarak onları zor bela ikna edebilmiştir. Yukarıda da söylendiği gibi Ali bu bölgede Rumeys ve arkadaşlarıyla defalarca karşı karşıya gelerek onları mağlub etmeyi hep başarmıştır.

Ali, Rumeys'in ve arkadaşlarının peşini bırakmayacaklarını düşünerek onlara birer mektup yazdı. O, Akil'e gönderdiği mektupta kendisinin Übülle halkından bir grupla birlikte kendisine biat ettiğini hatırlattı. Kendisiyle yaptığı biata sadık kalmasını ondan istedi. Aynı zamanda o, Rumeys'e de gönderdiği mektupta "kendisiyle savaşmayacağı ve sultan (halife)nin haberlerini kendisine ulaştıracağı" gibi maddeleri içeren ve "es-Sib"de imzalanan anlaşmalarını hatırlattı. Rumeys'in yaptığı hareketlerin imzalanan antlaşmaya aykırı olduğunu ifade etti⁵.

Ali, bu başarıların ardından çevre kuvvetlerinin kendisini rahat bırakmayacaklarını tahmin ederek üzerlerine gönderilecek askerler hakkında sürekli bilgi almaya çalıştı, casus ve gözetleyiciler kullandı, kendilerine katılan veya ellerine geçen kişilerden karşıtları hakkında sorular sorarak bilgi topladı, serbest bıraktıkları kişilere de yerlerini ve sayılarını hiç kimseye söylememelerini veya söyleyecekleri takdirde kendilerini az göstermelerini istedi, ki zaman kazanıp güçlerini artırsın ve düşmanlarına karşı tedbirini alabilsin. Örneğin Ali'ye Basra'da katılan, Abbad mescidinde Ali adına açıkça davette bulunan dört kişiden biri olan Hüseyin es-Saydenanî kendisine tekrar katılınca, "niçin şu ana kadar geciktiğini, gelen askerlerin durumları ve sayıları hakkında" kendisine sordu. Hüseyin kendisinin saklandığını söyleyerek "gelen askerler içerisinde uşaklardan binikiyüz savaşçı, ez-Zeynebî'nin arkadaşlarından bin kişi, Bilaliyye ve Sa'diyye gruplarından yaklaşık ikibin kişi ve ikiyüz atlı olmak üzere çok sayıda insan bulunduğunu, bunlar Übülle'ye vardıkları zaman buranın halkı ile aralarında ihtilaf çıkarak lanetleştiklerini ve uşakların (Übülle valisi) Muhammed b. Ebi Avn'a sövdüklerini, zannedirim yarın sabahleyin buraya varacaklarını, atlıların Sindadan'dan ve yayaların da Beyan nehrin iki kenarından geleceklerini" diye bilgi verdi. Bunun üzerine Ali, haberi tam almak amacıyla bir gözetleyici gönderdi ve "hiçkimse kendisinden şüphelenmesin" diye ihtiyar, zayıf ve cılız birisine bu görevi verdi. Bu adam dönmeyip geçikince üçyüz

⁵ Taberî, *age*, IX, 421-422.

kişilik bir grupla Feth el-Haccam'ı bu vazifeye görevlendirdi. Feth keşfini yaparak geri dönüp bunların büyük bir kalabalık içinde nehrin iki kenarından geldikleri haberi getirdi. Bunun üzerine Ali savaş taktiğini belirleyerek şu planını uyguladı : “Muhammed b. Silm ve Ali b. Eban'ın komutalarındaki birliklerin hurma ağaçları içerisinde gizlenmelerini emretti, kendisi de onları görecektir şekilde dağ yüksekliğindeki bir yerde oturdu ve Zencileri de ayrı birliklere ayırarak hücumu hazır olmalarını ve tekbirlerle hücumu geçmelerini istedi”. Zenciler hazırlıklarını yaparken karşı tarafın bayraktarları ve yaya birlikleri çıkmaya başlayıp Ebü'l-Ala el-Belhî adındaki araziye konuşlandılar. Ali Zencilere hücum emri verdi. Onlar da emir gereği tekbir getirerek hücumu geçtiler. Karşı tarafın askerleri onları Dubeyran denilen yerde karşıladılar ve karşı saldırıya geçtiler. Bunun üzerine Zenciler liderleri Ali'nin bulunduğu dağa kadar geri döndüler ve sonra tekrar hücumu geçtiler. Böylece göğüs göğüse savaş ve çatışma başladı. Savaş Ali ve taraftarlarının galibiyetiyle sonuçlandı. Savaşta her iki taraf da büyük zayıflık verdi. Ali'nin büyük komutanlarından Feth el-Haccam öldürüldü. Karşı taraftan da büyük komutanları Ebü'l-Kebbaş ve Beşir el-Kaysî öldürüldüler. Ali çok çekindiği ve korktuğu bu büyük savaşı kazanınca, artık Basra'yı da rahatlıkla ele geçirebileceğini düşünerek bütün planlarını buna göre yaptı. Bunlardan geri kalan bütün malzemeleri teker teker ele geçirerek her bakımdan güçlü duruma geldi ve Basra'yı ele geçirmek için hazırlıklara başladı⁶.

A- ZENCİLERİN ELE GEÇİRDİKLERİ ŞEHİRLER

Zenciler yukarıdaki gelişmelerden sonra artık bir güç haline gelerek Abbâsî yönetimindeki bazı yerleri ele geçirip zaptetmişlerdir. Onlar bu safhada her ne kadar buraları devamlı olarak ellerinde tutamamışlarsa da, bütün imkansızlıklarına rağmen yine bu durumun hareketlerinin başlangıcında olması kendileri ve bulundukları bölge açısından önemli bir gelişmeydi. Bu gelişme daha da geliştirilerek kalıcı bir hale gelebilirdi. Bu münasebetle biz Zencilerin bu safhada gerçekleştirdikleri ve bu arada geçici de olsa ele geçirdikleri yerleşim birimlerini ele alacağız.

1- Basra'ya Saldırılması ve Etkisiz Duruma Getirilmesi

Ali, ez-Zeynebî tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri geri püskürterek feci bir şekilde hezimete uğratınca, bölgede bir güç haline gelir ve artık herkes onun bir kuvvet ve bölgede denge

⁶ Taberî, *age*, IX, 426-428; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 211-212; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 109-110.

unsuru olduğunu kabul eder. Ali de bunun farkında olarak bu durumu korumak için daha fazla insana, mala ve harp teçhizatına sahip olması gerektiğini düşünür. Bunun için civarlarına saldırı ve baskınlar düzenliyerek çok miktarda mal ve savaş malzemeleri elde eder. O, artık Basra'ya saldırmak için önünde bir engelin kalmadığını düşünerek hazırlıklara girer. Ama o, Basra'yı ele geçirme teşebbüsünün bir fiyaskoyla karşı karşıya kalmaması için tedbirli davranarak adım adım ilerler. Komutanlarını ve askerlerini toplayarak kendisinin Basra'ya saldırı izni vermeden hiç kimsenin acele davranarak buraya gitmemesini ve saldırmamasını emreder.

Ali'nin bu tavsiye ve emirlerine rağmen bazı taraftarları acele davranarak Basra üzerine giderler. Basra halkı ise büyük bir kalabalık içinde bunları karşılayarak kendilerini bozguna uğratar. Bu olay Basralılara Ali'yi yenebilecekleri umudunu vererek cesaretlerini artırmaya sebep olur. Bu haber Ali'ye ulaşınca, yakaladığı fırsatı kaçırmamak ve gücünü tekrar Basralılara göstermek amacıyla Muhammed b. Silm, Ali b. Eban ve Muşrik'le beraber bir birliğini imdatlarına gönderir. Kendisi de içinde hayvan ve kölelerin hanımları bulunan gemilerle arkalarından gelerek "Kesir" adındaki nehrin köprüsü üzerinde konaklar.

Burada Ali'ye savaşın durumu aktarılınca, geri dönmeleri için arkadaşlarına haber gönderir. Haber komutanlarına ulaşınca, onlar geri çekilmeye başlarlar. Bunu gören Basra halkı üzerlerine atarlar. Bu Zenciler için tam bir hezimet olur. Ali'nin taraftarları panik içinde kaçarak hiç bir şeye aldırmayıp kendilerini "Kesir" ve "Şeytan" nehirlerine atarlar. Bu yüzden bir çok taraftarı boğulur. Boğulanlar arasında seçkin komutanlarından Ebü'l- Cevn, Mübarek el-Bahrânî, Ata el-Berberî ve Selam eş-Şamî gibi büyük şahsiyetler de bulunur. Bir çoğu da nehir kenarında öldürülür. Ali de çok zor anlar yaşar, ölümle burun buruna gelir. Ali'yi köprüde gören Basralılar buraya çıkarak peşine düşerler. Ali köprüden inerek beş basamak aşağıda bulunan birisini öldürünce diğerleri kaçarlar. Ali taraftarlarına seslenerek yerini tarif eder. Ama duyan ve aldırın olmaz. Bu olayı bizzat Ali'nin ağzından dinliyelim : "Ben gündüz ortasında arkadaşlarımı kaybettim ve onlar da beni kaybettiler. Muslih ve Refik dışında hiç kimse yanımda kalmamıştı. Ayağımda Sind ayakkabısı, başımda bir yanı açıldığından arkamdan çektiğim, ama aceleden toplayamadığım bir sarık ve yanımda da kılıç ve kalkanım vardı. Muslih ve Refik hızlı yürüdüklerinden dolayı benden uzaklaştılar. Ben geride kalarak Basra halkından iki kişinin izimden geldiklerini gördüm. Birisinin elinde kılıç ve diğerinin elinde ise taş vardı. Beni tanıyarak peşimden gelip yakalamak için gayret ettiler. Bunun üzerine ben geri dönerek onlara kılıç çektim, onlar da beni

izlemekten vaz geçerek döndüler. Ben de yoluma devam ederek arkadaşlarımın toplandıkları yere geldim. Onlar kayboluşumdan dolayı afallayıp kalmışlardı. Onlar beni gördükleri zaman sakinleştiler”⁷.

Ali arkadaşlarını sorarak sadece beşyüz kişiyi bulabilir. Bunun üzerine o, arkadaşlarının toplanması için borazanın çalınmasını emreder, ama kimse dönmez. Ali sabahladığı zaman beşyüz arkadaşının daha geldiğini görür ve böylece sayıları bin kişiye ulaşır.

Basra halkı bu hezimetten fazla istifade etmeyerek sadece Zencîlerin gemi ve hayvanlarını, Ali’nin bıraktığı bazı giysi, kitap ve usturlaplarını ele geçirirler. Fakat bu olay, Basralılara Ali ve arkadaşlarını yenebilecekleri umudunu verir, onlara karşı koyma cesaretini sağlar. Ali ise kendilerinin yüz yüze savaşmaya daha hazır olmadıklarını anlayarak Basra halkıyla silahlı bir çatışmaya girmemeye özen gösterir. O propagandaya ağırlık vererek onlara gaye ve hedefini anlatacak bir heyet gönderir. Bu heyet içerisinde Muhammed b. Silm, Süleyman b. Cami’ ve Yahya b. Muhammed de var. Süleyman ve Yahya dışarda kalırlar, Muhammed b. Silm ise Basra’nın içine kadar ilerleyip Basra halkı arasında oturarak onlarla konuşur ve amaç ve hedeflerini anlatmaya başlar. Basra halkı onun bir dalgınlığını yakalayıp üzerine çullanarak kendisini öldürürler. Bunun üzerine Süleyman ve Yahya geri dönerek bu olayı Ali’ye aktarırlar. O, bu durumu arkadaşlarından gizlemelerini ister ve kendisinin bunu onlara duyuracağını ifade eder⁸. Her halde o bu olayın arkadaşlarına panik havası yapacağını tahmin ederek morallerinin bozulmasına fırsat vermek istememiş, bu olayı kendi ağzı ve etkili konuşmasıyla onlara aktarırsa, bunun moral bozukluğuna sebep olmayacağını düşünmüş olabilir. O, taraftarlarının morallerini yüksek tutmak amacıyla Basra halkının yaptıklarının karşılığında kendilerinden onbin kişiyi öldürecekleri müjdesini verince, bu olay onları moral bozukluğuna sevketmesi bir yana, adeta onları kamçılıyıp hırslanmalarına sebep olur.

Ali bu ağır yenilgiden ders alarak Basra hakkının bu zafer sarhoşluğuyla büyük bir kalabalıkla üzerlerine geleceklerini hesaplayıp savunma planlarını yapar. O, Basra halkının kendisine öldürücü darbeyi indirmek için büyük hazırlıklara giriştikleri haberini gözcü ve keşif birliklerinden öğrenince, bunları tuzağa düşürmeden durduramayacağını düşünür ve bu doğrultuda hazırlıklara başlar. O, Basra kuvvetlerinin “Şeytan” nehrinin iki kenarından geleceklerini hesaplayarak nehrin doğu tarafında bir tuzak hazırlatıp Zurayk ve Ebü’l- Leys el-Asbahanî komutalarındaki birlikler konuşlandırır ve nehrin batı

⁷ Taberî, *age*, IX, 432-434; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 212-213; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 137-138; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 111-112.

⁸ Taberî, *age*, IX, 434-435; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 213; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 138; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 112.

tarafında da tuzak hazırlatarak Şibl ve Hüseyin el-Hammamî komutalarındaki birlikleri yerleştirir. O, Ali b. Eban komutasındaki birliklere de düşman kuvvetlerini karşılamalarını, kökten yok etmelerini, kalkanlarıyla kendilerini savunmalarını, tuzaklarda olanlara kılıçlarıyla işaret vermelerini emreder. Tuzaklarda gizlenen birliklere de Basra halkının kendilerini geçip arkadaşlarıyla karşılıklı hareketlerde bulunduklarını hissettikleri zaman nehrin her iki kenarından çıkıp onlara bağırarak saldırmalarını emreder. Ali bu savaşın çok büyük ve zor olacağını düşünerek kadınlara da görevler yükler, onlara tuğla toplamalarını ve bununla erkeklere yardım etmelerini emreder⁹. Dolayısıyla Ali topyekün bir savaşa hazırlanarak seferberlik ilan eder. Bu savaş kendisi ve taraftarı için bir ölüm kalım meselesidir. Ali ya mağlup olup tarihe karışacak ya da bu savaştan zaferle çıkıp yoluna devam edecektir.

Basra halkı da Zencileri hezimete uğratmakla elde ettikleri üstünlük ve moralden umutlanarak onlara son darbeyi indirmek isterler. Bunun için bir araya gelerek hazırlıklara girerler. Basra halkından Hamed es-Sacî adındaki biri gönüllü olarak bunun için ortaya çıkar. Bu adam deniz gazilerinden biriymiş ve gemileri kullanmayı ve üzerlerinde savaş yapmayı biliyormuş. O, gönüllü birlikleri, keskin okçuları, alimleri, Bilaliyye ve Sa'diyye gruplarından çevik ve atik olanlarını ve savaşı seyretmek isteyenleri toplayarak savaş alanına götürür. O, üç büyük gemileri okçularla doldurur. Kiminin elinde silah ve kiminin elinde de sadece dürbün bulunan çoğu insanlar yaya olarak savaş yerine giderler. Gemiler Ümmü Habib nehrinde ilerlerken, yayalar da nehir kenarında yürürler¹⁰.

Basra halkı Ali ve taraftarlarına doğru gelince, Ali ve arkadaşları büyük bir korkuya kapılarak kendi sonlarının geldiğini düşünürler, Allah'tan yardım dileyerek dua ederler. Ali bu konuda Allah'ın kendilerine yaptığı yardımı arkadaşlarına şöyle anlatır : 'Basra halkı bana yaklaştıkları zaman şöyle dedim : "Ey Allah'ım! Şu an sıkıntı, zorluk ve ölüm kalım zamanıdır. Bana yardım et! Bunun üzerine onları karşılayan beyaz kuşları gördüm. Ben duamı bitirmeden küçük bir geminin devrildiğini ve içindekilerin de boğulduklarını, ardından da büyük bir geminin devrildiğini gördüm".

Ali bu duayı yaparken hazırladığı planı da uygulamaya koyar. Onun kuvvetleri bu planı harfi harfine tatbik ederek Basra halkıyla savaşa tutuşur, tuzaklarda gizlenen arkadaşlarına seslenir. Bunlar da tuzaklardan çıkarak gemileri ve yayaları arkadan çevirirler. Onlar kaçan yayaları ve seyretmek için gelenleri vurmaya başlarlar. Kimileri nehre atlayıp boğulur, kimileri ödürülür ve kimileri de nehir

⁹ Taberî, *age*, IX, 435-436; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 214; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 139; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 112-113.

¹⁰ Taberî, *age*, IX, 435-437; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 213-215; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 139-140; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 112-113.

kenarından kaçmaya başlar. Çok koşabilenler dışında bunların çoğu da öldürülür. Kısacası bu Basra halkı için tam bir hezimet olur. Artık onlar tek başlarına Ali'ye karşı koyamacaklarını kabul ederek onunla savaşmayı bırakır, halifeden kendilerine yardım etmesini talep ederler¹¹.

Bu savaştan sonra Ali'nin durumu güçlenir, kolay kolay kimse karşına çıkamaz, meydan kendisine kalarak bölgede serbestçe dolaşmaya başlar. Ali etrafına akınlar düzenleyerek çok miktarda mal ve techizat elde eder. O, artık kimsenin kendilerine kolayca sadıramayacağını, taraftarlarının belli bir yerde ikamet etmelerini, çoluk çocuklarını barındırmalarını, elde ettikleri ganimetleri saklamalarını ve belli bir yerden idare edilerek düzenli akınların yapılması gerektiğini düşünerek hem yeni bir toplumu hem de yeni bir idareyi oluşturmak için arkadaşlarına "Ebu Karra" tuzluluğunda kendilerine evler edinmelerini emreder. Çamur, ot ve hafif ağaçlardan olan bu evlere "Kuh"un çoğulu "Ekvah" denilir. Ebu Karra tuzluğu hurma ağaçlarının, köylerin ve yerleşim yerlerinin ortasında yer alması nedeniyle tercih edilmiştir. Böylece Ali'nin arkadaşları bir merkeze kavuşur, kendilerine ve ailelerine barınak edinir, buradan sağa sola rahatca akınlar düzenleme imkanını elde ederler. Bu münasebetle onlar civar köyleri basıp buralarda yaşayan çiftçileri öldürür, mallarını yağmalar ve hayvanlarını da önlerine koyup getirirler¹².

Basra halkı ise bu savaşta büyük bir hezimete uğramış, yüzlerle ve binlerle ifade edilecek yiğit evlatlarını kaybetmiş, bu yüzden mukavemet edemez duruma düşmüşler. Bunu farkeden Ali taraftarları şu teklifi yapmışlar : "Biz Basra'nın savaşçı güçlerini öldürerek ortadan kaldırdık. Basra'da güçsüz, zayıf ve hareket edemez halde olanlar dışında kimse kalmamıştır. Bu itibarla Basra'ya baskın düzenleme iznini bize verseniz iyi olur". Bunun üzerine Ali onları azarlamış, görüşlerini eleştirerek onlara şöyle demiştir : "Aksine siz Basra'dan uzak durun. Biz onları korkuttuk. Böylece onlardan gelecek tehlikeden güvendesiniz. Şu anki doğru görüş onlarla savaşmayı bırakmanızdır"¹³. Gerçekten de Basra halkı o kadar korkmuşlar ki, mukavemet etme ümitlerini yitirmişler, mağlubiyetlerini kabul ederek onlarla savaşmaktan vazgeçmişler, tek başlarına onlarla baş edemeyeceklerini anlayarak halifeden yardım talebinde bulunmuşlardır. Halife de durumun ciddiyetini kavrayarak Culan et-Türkî komutasında bir yardım birliğini göndermiş ve Übülle valisini değiştirerek Ebu'l-Ahvas el-Bahilî'yi vali olarak atamıştır¹⁴.

¹¹ Taberî, *age*, IX, 436-437; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 88-89; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 214-215; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 139-140; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 112-113.

¹² Taberî, *age*, IX, 437; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 89; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 215; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 141; en-Nuveyrî, *age*, XXV, 113-114.

¹³ Taberî, *age*, IX, 436-437; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 140-141; İbn Kesir, *age*, XI, 19.

¹⁴ Taberî, *age*, IX, 437; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 140.

Bu yenilgi büyük bir yankı uyandırarak şiirlere konu olmuş, İbnü'r- Rumî başta olmak üzere bir çok şair bu hezimetî şiirlerinde işleyerek kamu oyuna ulaştırıp yaymışlardır. Bu yüzden merkezde bulunan idarecilerin arasındaki çekişme ve mücadelelerine rağmen bu durum gündemlerine oturarak konuşulmuş, halife buna el atarak Basra halkının yardım ılıklarına kulak vermiş ve onlara yardım elini uzatmıştır. Onlara yardım etmek için gönderilen Culan et-Türkî komutasındaki birlik Basra'ya vardığı zaman moral kaynağı olmuş ve ümitlerin tekrar yeşermesine sebep olmuştur. Ama Culan komutasındaki birlik hendek kazdırarak Ali ve taraftarlarını altı aylık gibi uzun bir süre kuşatmasına rağmen, Zencilerin bulundukları yerin hürmalık ve sık ağaçla kaplı ve dar olması ve bu yüzden atların hareket edememesi nedenleriyle taş ve ok atma dışında bir şey yapamamıştır. Ali Culan'ın kazdırdığı hendekteki kalışının uzadığını görünce, geceleyin hendeğin çıkışlarına adamlarını yerleştirerek onlara baskın düzenlemeyi planlamış, planın gereğini yaparak geceleyin onlara baskın düzenlemiş, Culan'ın askerlerinden bir grubu öldürmüştür. Geri kalanlar da büyük bir korkuya kapılarak kaçmışlar. Bu yüzden Culan karargahını terketmek zorunda kalarak Basra'ya geri çekilmiş, burada karargahını kurdurarak ikamete devam etmiştir. Bunun üzerine Culan'ın acziyeti ortaya çıkarak halife tarafından azledilmiş ve yerine Said el-Hacip atanmıştır¹⁵.

Ali, bu olaydan sonra artık hükümet kuvvetlerinin de kendisini durduramayacaklarını görerak serbest hareket etmeye başlamış, yavaş yavaş Basra'yı ele geçirmek için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri Basra'ya dışardan gelecek ithalatı durdurmak ve kesmektir. O, yirmidört gemilik bir malın Basra'ya geleceğini haberi alır almaz bunu taraftarlarına bildirerek yolunu kesmelerini emretmiştir. Taraftarları gemileri kuşatarak savaşçıları öldürmüşler, içindeki köleleri esir olarak almışlar, haddi hesabı olmayan büyük miktarda mal ele geçirmişlerdir. Ali'nin askerleri üç gün boyunca bu malları çekmekle bitirmemişlerdir¹⁶. Böylece Ali'nin eline çok miktarda mal ve gemi geçmiştir. O karada olduğu gibi denizde de savaşacak bir güce ulaşmıştır.

2- Übülle Şehrinin Ele Geçirilmesi

Ali, Culan'ın çekilmesi sonucu artık kendisinin savunma alanından çıkarak saldırı duruma eriştiğini fark etmiş, Basra'ya rahatlıkla saldırabileceği gücünü kendinde bulmuştu. Ama onun Basra'yı

¹⁵ Taberî, *age*, IX, 470; İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 101; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 235-236; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 141-142; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 114; İbn Haldun, *el-İber*, III, 303.

¹⁶ Taberî, *age*, IX, 471; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 102; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 236; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, ay; en-

ele geçirmekten tam bir sonuç alabilmesi için de Basra'yı besleyen bütün kaynakları kesmesi gerekirdi. Bu kaynaklardan biri deniz yoluyla yapılan ithalat ve ihracattı. Ali yirmidört gemilik bir filoyu ele geçirerek ithalatı kesmişti. Şimdi sıra diğer şehirlerden Basra'ya gelecek kaynakları kesmekteydi. Ali Basra'ya dışardan gelen yolları teker teker tesbit ederek onlara yöneldi. Basra'yla ticarî ilişkileri bulunan yerler Übülle, Abbadan ve Ahvaz gibi şehirlerdi. Ali Abbadan ve Übülle'den birisinin üzerine gitmesi konusunda ilk önce bocalamış, sonra Abbadan'a yönelmeyi tercih ederek yaya askerlerini oraya yönlendirmişti. Yol esnasında en yakın düşmanları ve en uygunu Übülle halkının olduğu fikri kendisine söylenince, o önceki kararını değiştirerek Abbadan üzerine gönderdiği kuvveti çevirip Übülle'ye doğru yönlendirmişti¹⁷. Zira Übülle şehri Basra civarında bulunan en büyük, zengin ve gelişmiş bir şehirdi. Aynı zamanda Abbasîlerin bu bölgeden deniz yoluyla yapılan ithalat ve ihracatları Basra ve Übülle limanlarından yapılırdı. Başka bir ifadeyle Basra ve Übülle limanları, Irak deniz ticaretini Fars körfezine, Hint Okyanusuna ve hatta ötesine bağlayan ana limanlardı. Übülle şehri Zencîlerin ellerine geçtiği takdirde Abbasîlerin ekonomisine büyük darbe indirilmiş olacaktı. Aynı zamanda buradan Basra halkına hertürlü yardım geliyordu, düşmesi durumunda bunlar da kesilecekti. Dolayısıyla Übülle şehri Zencîlerin eline düşmesi her bakımından önemli ve neredeyse zorunlu idi.

Ali, yukarda da anlatıldığı gibi artık kara kuvvetine sahip olduğu gibi deniz kuvvetine de sahip olmuştur. O, bu yüzden Übülle Şehrini hem karadan hem de denizden kuşatmıştır. Übülle halkı da çok çetin bir direniş göstermişlerdir. Ali'nin kuvvetleri de ara vermeksizin geceye kadar şiddetli bir şekilde onlarla çarpışmışlar, geceleyin Dicle ve Übülle nehirlerinin arkasından hücumla geçerek yeni vali Ebü'l-Ahvas'ı ve oğlunu öldürebilmişlerdir. Böylece onlar şehri ele geçirerek ateşe verip yakmışlardır. O gün çok şiddetli bir fırtınanın bulunması ve şehrin evleri birbirlerine bitişik, sık ve tahta saçlardan yapılmış olması nedenleriyle yangın bütün şehri çabucak sararak kül haline getirmiştir. Übülle halkından çok sayıda kişi öldürülmüş ve bir o kadarı da boğulmuştur. Çok büyük miktarda mal yanarak telef olmuş, geri kalanı ise ganimet olarak toplanmıştır.

Übülle yenilgisi halk için tam bir katliam olmuştur. Ali'nin eline büyük miktarda silah geçmiştir. O, burada bulunan köleleri azad ederek serbest bırakmış, şehrin kalesini ele geçirerek 25 Recep 256/28 Haziran 870 tarihinde burayı zaptetmiştir¹⁸. Böylece herkes Ali'den korkmaya başlamış ve Übülle'nin

Nüveyrî, *age*, XXV, ay; İbn Haldun, *age*, III, ay.

¹⁷ Taberî, *age*, IX, 471-472; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 143.

¹⁸ Taberî, *age*, IX, ay; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 108; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 236-237; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 142-143; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 115; İbn Haldun, *age*, III, 303; es-Samir, *age*, 85-86.

başına gelenlerinin başlarına gelmemesi için nerde ise bulundukları yerleri kayıtsız şartsız Ali'ye teslim edecek duruma gelmişlerdir.

3- Abbadan'ın Alınması

Ali, yukarda da temas edildiği gibi Übülle'den önce Abbadan'ı ele geçirmek için hazırlıklarını tamamladıktan sonra şehrin üzerine yürümüştü. Ama Abbadan'a değil, Übülle'ye saldırıp onu ele geçirmesinin bir çok bakımdan daha avantajlı olacağı fikri kendisine yolda söylenmişti. Bu fikrin Ali tarafından makul görülmesi üzerine o Abbadan'ın üzerine gitmekten vazgeçerek Übülle'ye yönelmişti. Muhtemelen Abbadan halkı Ali'nin düşüncesini, üzerlerine yürüyüşünü ve vazgeçişini duymuşlardı.

Übülle'nin çok büyük, zengin, gelişmiş ve sağlam bir kaleye sahip olmasına rağmen Ali'nin yarım gün gibi kısa bir zaman zarfında burayı ele geçirerek yakıp yıkması her tarafta duyulmuştu. Übülle halkının her türlü olanaklarına rağmen bu kadar az bir zaman dayanmaları herkesi etkilediği gibi Abbadan halkını da etkilemişti. Hele Übülle halkının başlarına gelenleri herkesi korkutarak Ali'ye karşı koyma cesaretlerini kırmıştı. Bu yüzden Abbadan halkı canlarını, ailelerini ve mallarını korumak amacıyla kendi elleriyle kayıtsız şartsız şehirlerini Ali'ye teslim edeceklerine dair mektup göndererek aman dilemişlerdi. Ali de bu taleplerini kabul etmişti. Böylece Zenciler hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın şehre girerek köleleri almış ve silahları toplayarak liderlerine getirip teslim etmişlerdi. Ali de bunları arkadaşlarına dağıtmıştı. Ayrıca Abbadan halkı kendilerini ve namuslarını korumak amacıyla Ali'ye mal da vermişlerdi¹⁹.

Ali'nin Abbadan'ı kayıtsız şartsız ele geçirmesi durumu onun bölgede hangi güce ulaştığını göstermesi bakımından büyük bir olaydır. Zira bu olay onun bölgede serbest hareket edebileceğini ve ele geçirmek istediği yerlerden kimsenin onu alıkoyamayacağını ortaya koymaktadır. Bu olay Zencilere cesaret vererek onların önlerini açmıştır. Dolayısıyla onlar korkusuzca bölgede hareket etmeye başlamışlar ve etki alanlarını genişletmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Zenciler ve bölge halkı açısından olaylar hızlı gelişmiş, dengeler alt üst olmuştur. Buraların hakimiyeti Zencilerin ellerine geçmiştir.

¹⁹ Taberî, *age*, IX, 472; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XII, 108; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 237; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 143; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 115; İbn Haldun, *age*, III, 303; es-Samir, *age*, 86; el-Hudari, *age*, 304; Şakir, *age*, 70.

4- Ahvaz'ın Ele Geçirilmesi

Ali, Übülle'yi kısa bir zamanda ele geçirerek yağmaladıktan ve bunun üzerine Abbadan halkı kendiliğinden teslim olduktan sonra artık sıranın Ahvaz'a geldiğini düşünerek üzerine yürümüş, Ahvaz'a gitmeden önce askerlerini "Cubba" şehrine yönlendirmiştir. Çünkü o burayı ele geçirirse, artık Ahvaz yolu kendisine tam açılacaktır. Ali, Cubba'ya geldiğinde bura halkı fazla mukavemet göstermeden kaçmışlardır. Ali ve askerleri şehre girerek yakaladıklarını öldürmüşler, şehri yakıp yıkmışlar, ele geçirdiklerini alıp yağmalamışlar ve arkalarında bir şey bırakmadan tahrip edip çıkmışlardır²⁰.

Ali'nin burayı da ele geçirdikten sonra artık Ahvaz'ın yolu kendisine sonuna kadar açılmış. Askerleri Ahvaz'a gelerek burayı muhasaraya başlamışlar. Şehrin korumasından sorumlu vali Said b. Yeksin Zencîlere karşı koyamacağını düşünerek askerleriyle birlikte şehirden çıkarak çekilmişler. Bunun üzerine halk da şehri terk ederek kaçmıştır. Ama buranın haracından sorumlu İbrahim b. el-Mudebbir köle ve hizmetçileriyle birlikte şehri savunarak direnmiş; ancak Zencîlerin hücumlarına karşı fazla duramayarak yaralanmış ve ellerine esir düşmüştür. Böylece Ali'nin askerlerine karşı koyacak bir güç kalmamış ve şehir 12 Ramazan 256/13 Ağustos 870 tarihinde düşmüştür. Ali'nin güçleri şehre dalarak yakaladıklarını öldürmüşler, yakıp yıkmayı ve tahrip etmeyi burada da gerçekleştirmişler ve malları yağmalamışlardır²¹.

Ali'nin kendisine karşı çıkanlara çok sert ve acımasız davrandığı, Übülle'ye yaptığının aynısını Ahvaz'a da uyguladığı hususlarını Basra halkı görünce, Ali'ye karşı çıkıp direnerek onu durduracak ve kendilerini koruyacak bir kuvvetin olmadığına ve Ali'nin kendilerine saldıracağına göre Übülle ve Ahvaz halklarının başlarına gelenlerin kendi başlarına gelmemesi için Basra'yı terkedip göç etmişler, bir çok şehre dağılmışlar, aynı zamanda avam tabakası arasında dedikodular da çoğalmıştır²².

İşte Ali'nin bir sene dolmadan bu kadar önemli ve büyük şehirleri ele geçirerek hakimiyeti altına alması Basra halkı başta olmak üzere herkesi düşündürdüğü ve etkilediği gibi merkezî idareyi de düşündürmüştü ve etkilemiştir. Buna rağmen merkez, halife ile Türk komutanları arasındaki çekişme, birbirlerine karşı komplo düzenleme, güvensizlik ve sürekli çatışma gibi birlik ve dayanışmayı zedeleyici

²⁰ Taberî, *age*, IX, 473; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 237; es-Samir, *age*, 86.

²¹ Taberî, *age*, IX, 473; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XII, 108; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 237; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 143; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 115-116; İbn Haldun, *age*, III, 303; es-Samir, *age*, 46-47; el-Hudarî, *age*, 304; Şakir, *age*, 70.

²² Taberî, *age*, IX, ay; İbnü'l-Cevzi, *age*, XII, ay; İbnü'l-Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, ay; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 87.

şeylerle çalkalanması nedeniyle, Zencilere karşı koyacak, onları durdurarak etkisiz hale getirecek ve ortadan kaldıracak bir kuvvet çıkaramamış veya çıkardığı kuvvetler zayıf olduklarından başarılı olamamıştır.

Bu arada merkezde halife değişikliği meydana gelerek Muhtedî hilafetten indirilip yerine Mu'temid alallah Ahmed b. Mütevekkil 15 Recep 256/18 Haziran 870 senesinde halife olmuştur. Mu'temid güçlü bir şahsiyete, komutanlar üzerinde ve devlet işlerinde etkili bir nüfuza sahip olmasa da, Zencilerin durumunun güçlendiği, hakimiyetlerinin genişlediği ve önü almamaz safhaya geldiği zaman kardeşi Talha Muvaffak'ı Mekke'den çağırıp devlet işlerinin başına atamasıyla hilafete ve Abbasi hanedanına nefes aldirmaya ve eski heybetini kazandirmaya sebep olmuştur. Muvaffak Mekke'den gelerek devlet işlerini üstlendiği zaman ilk önce Kufe, Mekke yolu, Haremeyn ve Yemen işleri ve daha sonra bunlara ilaveten Bağdat, Sevad bölgesi, Dicle'nin yerleşim yerleri, Basra, Ahvaz ve Fars bölgesi işleri de kendisine bağlanmıştır. Bunun üzerine Muvaffak kendisine tevcih edilen yerlerin sorumluluklarının bilincinde olarak Abbasi devleti ve hanedanı için büyük tehlike sinyalleri veren Zenci işlerine el atmış, bu konuda yaptığı ilk icraat Said b. Salih el-Hacib'i değiştirerek yerine Yarcuh'u tayin etmesi olmuştur. Zira Said, Zencileri bir çok yerde mağlup ederek hezimete uğratmasına, ellerinde bulunan bir çok kadını kurtarmasına ve onları bulundukları yerlerde hapsetmesine rağmen, Süleyman b. Cami ve Ebü'l- Leys komutalarındaki Zencilerin gece sabaha doğru gaflet anlarında kendisine ve birliğine saldırarak askerlerinden büyük bir kitleyi öldürmeleri ve karargahını yakmaları sonucu zayıflamıştır. Ayrıca kendilerine yapılan bu ani gece baskınına ilaveten Ahvaz haracından sorumlu Mansur b. Cafer el-Hayyat'ın kendisiyle Said arasındaki rekabet ve çekişmeden dolayı erzaklarını göndermeyip el koyması nedeniyle de Said belini düzelterek bir fırsat bulamamış ve hareket edemez duruma gelmiştir. İşte bu yüzden Said'in emrindeki askerleri Mansur b. Cafer'e bırakarak başkent'e dönmesi Muvaffak tarafından uygun görülmüştür²³.

Said el-Hacib'in görevini üstlenen Mansur b. Cafer el-Hayyat ondan farklı bir siyaset takip ederek Zencilerden erzağı kesmeye yönelmiştir. O, Zencilerden erzağı kesmekle onları zayıf duruma düşürdükten sonra üzerlerine giderek yüz yüze mücadele etmeyi ve savaşmayı düşünmüştür. Mansur el-Hayyat bu siyasetini uygulamış. O ilk önce erzak getiren gemileri bir arada toplamış, sonra onları

²³ Taberî, *age*, IX, 476-478; İbnü'l- Cevzi, *age*, XII, 123-124; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 241-243; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 144; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 116; ez-Zehebi, *Tarihü'l- İslam*, 24; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, 28; İbn Haldun, *age*, III, 306; es-Samir, *age*, 87-88; Şakir, *age*, 71. es-Samir, Said b. Salih el-Hacib'in Muvaffak tarafından Zencilerin üzerine gönderildiğini iddia eder. Halbuki Said Muvaffak'tan önce Mu'temid tarafından bu bölgeye atanmıştı. Muhtemelen Muvaffak ona Basra'dan Dicle bölgesine gitmesini ve Sahibu'z- Zenc'in karargahı karşısında mevzilenmesini emretmiş

koruyucu gemiler eşliğinde Basra'ya ulaştırmıştır. Böylece o, erzağın Zencîlerin ellerine geçmesini önlemiştir. İşte bu yüzden Zencîler gerçekten erzak sıkıntısına düşmüşler. Bunu öğrenen Mansur el-Hayyat, emrindeki askerlerini Zencîlerle savaşmaya hazırlamış, onları sağ sol koruyucu gemiler eşliğindeki gemilere bindirerek doğruca Sahibü'z- Zenc'in üzerine yürüştür. Zencîler de tedbirlerini alarak onları karşılamaya hazırlanmışlar. Her zaman savaşlarında uyguladıkları tuzak kurma taktiğini bu savaşta da uygulamışlardır. Mansur, Dicle nehri üzerinde bulunan bir kasa çıkararak onu ve etrafını yakıtmış ve buradan Ali'nin karargahına saldırmıştır. Zencîler de daha önce hazırlıklarını gördükleri için uygulanacak taktik gereği onları karşılamışlar ve sonra onları çepe çevre sararak ortalarına alıp her taraftan kendilerine saldırmışlardır. Mansur gafil avlanarak tuzağa düşürüldüğü için büyük kayıplar vermiş, çoğu askerleri canlarını kurtarmak için suya atlamış ve bir çoğu da boğulmuştur²⁴.

Ali bu savaşı da her zaman uyguladığı taktiğiyle zaferle bitirdikten sonra artık Basra'nın alınma zamanı geldiğini düşünerek bu yönde çalışma ve faaliyetlerine başlamıştır. Zira çok güvenilen ve bizzat halife ve kardeşi tarafından verilen hertürlü desteğe sahip Mansur el-Hayyat, bu hezimetten sonra artık Ali'yle savaşmayı göze alamamış, sadece savunma amacıyla hendekleri kazmak ve gemileri ıslah etmekle vakit geçirmiştir²⁵. Ali bu durumu görünce taarruz işinin ve erzağı keserek ambargo uygulama fiilinin artık kendine geçtiğini farkederek Basra'yı ele geçirmek için hazırlıklara başlamıştır.

5- Basra'nın Ele Geçirilmesi

Ali'nin temel hedefi yukarıda da dile getirildiği gibi Basra'yı almaktır. O iki sene boyunca Basra ve civarına düzenlediği akımlarla bura halkını bezdirmek, etrafını kuşatıp ele geçirdiğinde ve kontrolüne aldığı bu şehri tek başına bırakmak, dışardan buraya gelecek desteği engellemek gibi hedefler peşindeydi. Onun Übülle, Abbadan ve Ahvaz şehirlerini yıkmasının temel hedefi yine Basra'yı zayıflatarak ele geçirmeye yönelikti. Yani Ali bu şehirleri ele geçirmekle Basra'nın civar şehirlerle olan ilişkisini kestirdi, buralardan gelecek her türlü destek ve yardımı engelledi, şehri kendi başına bıraktı.

Ali'ye göre bunlar yeterli olmayarak, Basra'ya deniz yoluyla gelecek ticareti kesmek ve merkezî idare tarafından desteklenen ve gönderilen askerî birlikleri ve orduyu da zayıflatarak ortadan kaldırmak

ve kendisi de verilen emri yerine getirmiştir. Bkz. Taberî, *Tarih*, IX, 476; İbn Ebü'l-Hadid, *Serh*, VII, 144.

²⁴ Taberî, *age*, IX, 478-479; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 243; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 116.

²⁵ İbn Haldun, *age*, III, 306.

gerekirdi. Basra'nın düşmesi veya kendiliğinden teslim olması için askerî ve iktisadî bakımdan mağlup olmalıydı. Zira Ali'nin daha önceki Basra'yı ablukaya alma teşebbüsünün kendisi dinlemeyen taraftarlarının aceleyle buraya saldırarak ağır bir yenilgiye uğramaları sonucu akim kalmış, sonra o üzerlerine gelen Basra halkının saldırılarına karşı uyguladığı savaş taktiğiyle onları çok ağır hezimete uğratarak durumunu ve prestijini düzeltmiş ve Basra'nın belini kırmıştı. Ama merkez idarenin gönderdiği kuvvetle Basra korunarak kolay kolay teslim alınamayacağı gösterilmişti. Ali'nin burayı ele geçirmesi için bu kuvvetleri de yenmesi ve ortadan kaldırması gerekirdi. Bu münasebetle o bazı çalışmalara girerek bu kuvvetlerin ortadan kaldırması için fırsat kolluyordu. Ali'nin Said b. Salih'i hezimete uğratması sonucu kendisi halife tarafından azledilerek geri çağrılıp yerine Mansur el-Hayyat atanmıştı. Mansur el-Hayyat Said b. Salih kadar güçlü ve dirayetli değildi. Dolayısıyla bu durum Ali için iyi bir fırsattı. Ali yukarda da anlatıldığı şekilde o bildik savaş taktiğiyle onu mağlup ederek gücünü ve durumunu zayıflatmıştı. Mansur artık onunla savaşmayı göze alamamış ve mücadele etmeye yanaşmamıştı. Ama o, Ali'yi başka bir yolla köşeye sıkıştırmak istemişti. Mansur dışardan Basra'ya erzak ve mal getiren kabilelerin korunmasına ağırlık vererek erzağın Basra halkına ulaşmasını sağlamıştı. Bu yüzden Basra halkının durumu iyiye giderek düzelmişti. Zira onlar Ali'nin uyguladığı ambargodan çok zarar görmüşlerdi. Ayrıca Mansur konan ambargoyu kaldırmakla yetinmeyerek onu Ali'ye de uygulamaya başlamıştı. Basra halkının durumunun düzeldiği haberleri Ali'ye ulaşınca, kendisine çok ağır ve olumsuz bir etki yaparak artık Basra'nın ele geçirme zamanı geldiği kanaati hasıl olmuştu. Bunun için o bazı planlarını uygulamaya karar verdi²⁶.

Ali, Mansur'un Basra'ya gelen kabile ve gemilerin korunmasına ağırlık verdiğini, bunda başarılı olduğunu ve bu yüzden de Basra halkının durumunun düzeldiğini görünce, bu durumun Basra'yı ele geçirmesine engel olacağını düşünerek ilk önce bunu ortaya koyan Mansur'u bu hareketinden alıkoymak gerektiği fikrine ulaşmıştır. O, komutanlarından Ali b. Eban'a Cubba tarafına giderek Hayzuraniyye'de karargahını konuşlandırmasını emretmiş, bununla Mansur'u meşgul ederek kabile ve gemileri korumasından vaz geçirmeyi amaçlamıştır. Ali de birliğini emredilen yerde konuşladıktan sonra Mansur ile savaşmaya başlamıştır. Bu yüzden Mansur da savaşmak zorunda kalarak gelen kabile ve gemileri korumaya kuvvet ve zaman bulamaz duruma düşmüştür. Bunu gören Ali erzağın ve malların Basra'ya gelmesini tekrar engeleyerek ekonomik ambargoyu koymuş ve sıkı bir şekilde uygulamıştır. Böylece Basra halkının durumu kötüleşerek eski haline dönmüştür.

²⁶ Taberî, *age*, IX, 480; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 244; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 118.

Ali onlara uyguladığı ekonomik ambargoyla yetinmeyerek onları hayatlarından bezdirmek, durumlarını zayıflatmak ve onları teslim olmaya zorlamak amacıyla askerlerini sabah akşam sürekli üzerlerine göndermiştir. Böylece düzenlenen baskınlar yüzünden onlar yaşamlarından bezmiş, kendileri perişan ve hayatları zehir olmuştur²⁷.

Ali Basra halkına alanı daraltmak, burayı kesin bir şekilde ele geçirmek ve düzenleyeceği hücumdan tam bir sonuç elde etmek amacıyla Muhammed b. Yezid adındaki taraftarını Bedevî Araplara göndermiş ve onları yapacağı hücumu davet etmiştir. Zira kendisi daha önce ele geçirdiği mallardan bir bölümünü Bedevilerin reislerine göndermiş ve böylece onların iştahlarını kabartmıştı. Bedevîler de Basra'nın çok zengin bir şehir olduğunu ve düştüğü takdirde ellerine büyük miktarda mal geçeceğini düşünerek Ali'nin iştah kabartıcı bu teklifine sıcak bakmış ve olumlu cevap vermişlerdir. Muhammed b. Yezid onlara giderek büyük bir kitleyi getirmiştir.

Bedevîler Kandil adlı yerde konuşlanmışlar. Ali, onlara Süleyman b. Musa'yı komutan olarak göndermiş, taraftarları gibi kendilerine de Basra'ya baskın ve akınlar düzenlemelerini emretmiştir. Ali'nin Bedevilere komutan göndermesinin ve baskın düzenlemelerini emretmesinin temel amacı onları organize etmek, büyük taarruza ve savaşa hazırlamak ve prova yaptırmaktı²⁸.

Ali 254/868 tarihinde Basra'ya yaptığı ilk ziyaretinde bura halkının bölük pörçük olduğunu ve özellikle güvenlik güçlerinin "Bilaliyye ve Sa'diyye" diye birbirine karşıt ikiye bölündüklerini görerek bir tarafın kendine çekme teşebbüsünde bulunmuş, ama bunu başaramamıştı. O şimdi bu fırsattan yararlanmak ve bölünmüşlüklerini derinleştirmek amacıyla uyguladığı ağır ekonomik ambargoyu bir grubun lehinde yumuşatarak yeterli miktarda erzağın bu gruba ulaşmasına müsaade etmişti. Böylece o bu şekilde bir tarafı susturarak saf dışı bırakmış ve bölünmüşlüğü derinleştirerek körüklemişti.

O Türk grupları arasında uyguladığı siyasetin bir benzerini de Basra halkından Şîî olan Rabia ve Sünnî olan Sa'diler arasındaki mezhep farklılığını körükleyerek yeterli miktarda malın bir tarafa ulaşmasına müsaade etti. Bu münasebetle o, Basra halkını sosyal, etnik ve mezhep farklılıklarıyla birbirine düşürdü ve burayı içten çökertmeye çalıştı. Tabii ki bu siyaset Basra'yı derinden etkileyerek erzak azlığının ve pahalılığın ortaya çıkmasına, bir tarafın tok ve zengin ve diğer tarafın da aç, sefil ve

²⁷ Taberî, *age*, IX, 481; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 244; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 145; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 118; İbn Haldun, *age*, III, 306; es-Samir, *age*, 88.

²⁸ Taberî, *age*, IX, 482; İbnü'l-Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 145-146; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay; es-

perişan olmasına neden oldu. Bu yüzden Basra’da açlık ve kıtlık meydana geldi. Bunun sonucu olarak veba gibi salgın hastalıklar ortaya çıktı ve bu Basra halkının belini kırdı. Dolayısıyla Ali bu siyasetiyle Basra’yı dışarıdan ve içeriden çökertmeye muvaffak oldu²⁹.

Ali, uyguladığı siyasetiyle Basra halkının zayıfladığını, ambargonun kendilerine çok zarar vererek bellerini kıldığını, etraftaki köy ve kasabaları tahrip ederek dış bağlantısını kestiğini, düşman olan grupları birbirlerine düşürerek düşmanlıklarını derinleştirdiğini, bunu körükleyerek onları böldüğünü ve Basra’nın düşmesinin bir an meselesi olduğunu görmüştü. Bu arada o, yıldızlar ilmi sayesinde ayın tutulacağını öğrenince, her zaman ve mekanda sergilediği o karakter ve siyasetini burada da sergileyerek arkadaşlarını etkilemek, kendisine bağlamak, kendine manevî bir hava sağlamak ve gaybı bildiğini somut bir şekilde ortaya koyarak herkese kabul ettirmek amacıyla Şevval ayının ondördünde ayın tutulacağını haber vermiş ve daha ileri giderek olaya manevî bir hava verip şöyle demişti : “Ben Basra halkı aleyhinde çok dua ederek bir an önce Basra’nın harap olması konusunda Allah’a çok yalvardım. Bunun üzerine gaibten bir ses gelerek bana şöyle dedi : “Basra senin azığındır, etrafından yiyeceksin. Ekmeğin yarıdan bölündüğü zaman Basra harap olacaktır”. Ben de ekmeğin bölünmesini ayın tutulmasına yordum ve ayın tutulacağı günden sonra Basra’nın vay haline!³⁰. İşte Ali Basra’yı ele geçirmek için bütün maddî hazırlıklarını yaparken, manevî yönü de unutmamış ve askerlerini bu yönde de ihmal etmemiştir.

Ali maddî ve manevî bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Basra’ya bütün güçleriyle saldırması ve kesin bir şekilde burayı ele geçirmesi için tüm askerlerini ve Bedevî Araplar gibi kendisine katılan güçleri toplayarak komutanlarına tevzi etti, komutanlarının gidecekleri ve buradan Basra’ya saldıracakları yerlerini belirledi. Herkes yerini alarak saldırıya hazır bekledi. Ali tüm bu hazırlıklarını yaparken, Basra’nın idaresi bunlardan habersiz olarak hayatını devam ettiriyordu.

İlk saldırıyı Ali b. Eban gerçekleştirdi. O Beni Said adındaki yerden Basra’ya girdi. Basra idarecileri Zencîlerin şehre girişlerini ancak bir vatandaşın haber vermesi üzerine öğrendiler. Güya onlar bu haber üzerine hazırlıklara başladılar. Ama bunlar hazırlıklara daha başlamadan Ali b. Eban emrindeki Zencî ve Araplarla birlikte karşılarına çıktılar ve daha karşı karşıya gelinmeden buranın sorumlusu Büreyh korkup evine dönünce, Basra halkının hezimetini meydana geldi. Bu nedenle Ali hiç kimseyle karşılaşmadan Büreyh’in evi karşısında el-Mirbed denilen yere kadar ilerledi ve burada cılız ve zayıf bir

Samir, *age*, 89.

²⁹ Taberî, *age*, IX, 481, 483-484; es-Samir, *age*, 88-89.

³⁰ Taberî, *age*, IX, 481; İbnü’l-Cevzi, *age*, XII, 124; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 145.

çatışma ve çarpışmayla karşılaştı. Ama Büreyh kendi evinden de kaçması üzerine insanlar da dağılıp gittiler ve meydan Zencilere kaldı. Onlar ilk önce Büreyh'in evini yaktılar ve mallarına el koydular. Bu savaş dört gün aralıksız devam etti³¹.

Basra halkı açlıktan ve kıtlıktan Zencilere karşı fazla dayanamayarak büyük bir hezimete uğradılar. Kimi kaçtı, kimi evine kapandı ve kimi de Zencilerin komutanları tarafından ortaya atılan aldatıcı amana güvenerek İbrahim b. Yahya'nın evine sığındı. Ali'nin taraftarları kendilerini alıkoyacak ve engelleyecek kimseyi önlerinde görmeyince, serbest dolaşarak önlerine çıkanları öldürdüler, girdikleri evlerden bol miktarda mal alarak yağmaladılar. Ali b. Eban Basra'nın büyük camisine saldırarak yaktı, ot ve samanlıkları ateşe vererek Basra'yı baştan sona yaktırdı. Onlar sabahtan akşama kadar Basra'daki ahaliyi arayarak yakaladıklarını Yahya b. Muhammed el-Bahrani adındaki komutanlarına getirdiler. Bu da getirilen adamın malı varsa, o malı kendisinden alana kadar onu sorgulardı, malı kendisinden aldırırdı ve sonra onu öldürtürdü; malı olmayanı da anında başını uçururdu. Böylece Zenciler, Basralılara tam bir katliam uyguladılar³².

Zenciler o kadar büyük bir şiddet ve katliam uygulamışlardır ki, kimse ölüm korkusundan evinden çıkamaz veya Basra'da kalamaz duruma gelmişti. Herkes bir tarafa kaçıyordu. Ali ve taraftarları, Basra halkının ellerindeki tüm malları almak amacıyla her türlü hile ve desiseye başvurlardı. Sahibü'z- Zenc Ali, Basra halkının sakinleştirilip durdurulması, gizlenenlerin ortaya çıkması, zengin olanlarının yakalanması amacıyla Yahya'ya emir göndererek Şibl adındaki şahsın bizzat kendi tarafından Basra'ya kendi yerine atandığını halka duyurmasını istedi. O da bu emri yerine getirdi. Basra halkı da bu duyuruya kanarak evlerinden çıkmaya başladılar. Zenciler de yakaladıkları kişiler arasında zengin olanlarını sorguya çekerek mallarını ortaya çıkardıktan sonra onları öldürürlerdi. Böylece Zenciler ortada dolaşacak kimseyi sağ bırakmadılar.

Basra halkı o kadar korkmuştu ki, hiç kimse evinden dışarı çıkamıyordu; hatta Basra halkının evleri Zenciler tarafından arandığı ve yakalananlar götürülüp öldürüldüğü için kimse evinde bile rahat edemiyor ve güven içinde kalamıyordu. Kalmak zorunda olanlar yakalanmamak için evlerinin kuyularında gizlenerek yaşarlardı. Bunlar ancak geceleri dışarı çıkabiliyorlardı. Bunlar açlıktan köpek ve fare gibi hayvanları arayıp yakalayarak yerlerdi. Bunlar da tükenince ölü insanların etlerini yemeye

³¹ Taberî, *age*, IX, 482-484; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 146-147; es-Samir, *age*, 89.

³² Taberî, *age*, IX, 485-486; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 147; es-Samir, *age*, ay.

başlamışlardı. Bu yüzden insanlar birbirlerinin ölümünü bekler duruma gelmişlerdi. Zenciler bütün bunları yaptıktan sonra Basra'dan çıkıp bataklık yerlerine çekilmişlerdi³³.

Ali ve taraftarları binlerce ve onbinlerce insanı esir alarak köleleştirmişlerdi. Herbir Zencî köleye on, yirmi ve hatta otuz cariyeye düşmüş ve bunlar Zencilerin hanımlarına hizmetçi olmuşlardı. Bunlar içerisinde Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Abbas ve Kureyş'in ileri gelenlerinin neslinden olan kadın ve kızlar da bulunuyordu. Zencilerin ellerindeki cariyeler o kadar çoktu ki iki üç dirheme satılır duruma gelmişlerdi. Hatta Hz. Hasan'ın neslinden bir kadın, kendisini azat etmesini veya yanında bulunduğu kişiden alıp başkasına vermesini Ali'den talep ederek yardım istemişti. O da onun bu isteğini kabul etmemişti³⁴. Dolayısıyla eşraftan olsun avam tabakasından olsun Basra'nın bütün kadınları çok sıkıntı, zahmet ve acı çekmişler, bir yandan evlatlarını ve eşlerini kurban vererek yitirmişler, öbür yandan evlerinden, doğdukları yerden alınarak götürülmüşler ve bunun sonucu olarak hürriyetleri ellerinden alınarak cariyeye konumuna düşürülmüşlerdi. Bundan daha büyük bir acı olmazdı.

Ali Basra'yı yakıp tahrip ederken, kendisini daha önce dedelerine nisbet ettiğini duyan, Basra'da yaşayan ve içlerinde Ali b. Ahmed b. İsa b. Zeyd ile Abdullah b. Ali yani güya amcası ve amcasının oğlu bulunan bir grup Alevîler eşleri ve aileleri ile beraber kendisine gelerek kendilerine iyi davranmasını talep ettikleri zaman, taleplerini karşılamamak için eskiden kabul ettiği nesebini inkar ederek kendisinin Yahya b. Zeyd'in torunlarından olduğunu diye cevap verdi. Onun Hz. Ali'ye mensubiyetini ortaya atmasının temel amacı daha önce de dile getirildiği gibi kendine bir destek ve hakkı sağlamak, insanları kendine bağlayarak emeline ulaşmaktı. Zira kendisi de ve çağdaşları da kendisinin bu seçereye mensup olmadığını kabul etmekte idiler. Bir de bütün insanlar, Yahya b. Zeyd'in süt bebeği iken ölen bir kızı dışında başka bir çocuğu geride bırakmadığı hususu üzerinde ittifak halinde idiler. Dolayısıyla Ali burada doğru konuşmayarak Alevîlerin taleplerini karşılamamak için nesebini değiştirmişti³⁵.

Basra'nın düşüşü Ali ve Zenciler açısından büyük bir başarı ve Abbasîler için de acı ve temel bir yenilgi ve felakettir. Ali ve Zencilerin burayı ele geçirerek yakıp yıkmaları Abbasî hilafetini siyasî, sosyal, ekonomik ve askerî bakımlardan derin bir şekilde etkilemiş ve bu alanlarda bir çok değişikliklere sebep olmuştur. Hilafet makamı ilk önce Muhammed b. el-Muvellid'in komutasında birlik göndermiş; bunun

³³ Taberî, *age*, IX, 486-487; Mesudî, *Muruc*, IV, 207-208; İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 124; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 245-246; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 147-150; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 119; es-Samir, *age*, 89-90.

³⁴ Mesudî, *Muruc*, IV, 208; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 150.

³⁵ Taberî, *age*, IX, 487-488; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 246; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 148-149; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 119; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, 29.

da başarılı olamayarak yenilmesi sonucu artık durumun ağırlığı ve vehameti merkezî hükümet tarafından anlaşılmıştır. Mu'temid bu deliği kardeşi dışında hiç kimseyle yamamayacağını anlayarak onun sorumluluğuna Mudar, Kinnesrin ve Avasım bölgelerini teslim etmiştir. Bu durum onu mirasçı Muvaffak tarafından yönetilecek sağlam bir askeri gücün oluşturmaya sevk etmiş ve bu birlik bizzat halife tarafından Berkuvar denilen yere kadar uğurlanmıştır³⁶.

Basra'nın düşüşü, bir çok maceraperest insanların bulundukları yerlerde ayaklanarak Abbasîlerden ayrılmasına, bu gibi insanların bağımsız olma cesaretini göstermelerine sebep olmuştur. Yani bu olay Abbasîlerin siyasal birliğini tehdit ederek zedelemiş, kendilerine bir kaç yerden cephe açılmaya neden olmuş ve yönetimin ortadan kaldırılacağı izlenimi yaratmıştır. Örneğin: Taberîstan'da ortaya çıkan el-Hasan b. Zeyd, Cürcan'a saldırarak Tahirîleri mağlup edip burayı ele geçirmiştir. Diğer taraftan Ali b. Musavir el-Haricî ayaklanmıştır. Bundan başka Tavk adındaki birisi daha ayaklanarak bir çok azgınlıklarda bulunmuş, Kufe'de Zeyd b. Ali adındaki bir alevî ayaklanarak bağımsızlığını ilan etmiş, Mısır'da Ahmet b. Tolun idaresini güçlendirip vergilerin bir kısmını merkezden keserek yarı bağımsız olarak hareket etmiş ve merkezî idarenin isteklerini yerine getirmemeye çalışmıştır³⁷. Belki de Basra düşüşünün olumlu tarafı merkezî idarede bulunan yöneticileri birbirine yaklaştırarak kenetlenmesine sebep olmasıdır. Muvaffak'ın devletin ikinci ve daha doğrusu birinci adamı olmasıyla komutanlar arasındaki çekişmenin son bulmasına neden olmuştur. Muvaffak tarafından atanan idareciler hiçbir itirazda bulunmadan atandıkları görevlere gitmişlerdir.

Basra'nın düşüşü Abbasî idaresinde yaşayan insanların sosyal hayatlarını ağır bir şekilde etkileyerek param parça etmiştir. Artık halk kendilerini güvende hissetmeyerek güvenli yerlere göç etmek zorunda kalmışlar, doğdukları ve büyüdükları öz vatanlarını terk ederek göçebe duruma düşmüşler, aç ve sefil olarak yollara koyulmuşlardır. Vatandaşlar hürriyetlerini kaybederek sağ bırakılan erkekler köle, kadınlar ve genç kızlar da cariye statüsüne girmişler ve Zencilere ve ev hanımlarına hizmet ederek hizmetçi konumuna düşmüşlerdir. Yani kısacası Basra'nın düşüşüyle efendiler köle ve köleler de efendi olmuşlardır. Bu durum Abbasî idaresinde yaşayan normal halk tabakasından en üst seviyedeki insanlara ve şairlere kadar herkesi etkileyerek infiale sebep olmuştur. Özellikle kadınların düştükleri acıklı vaziyete şairler dayanamayarak mübalağalı bir şekilde de olsa şiirlerinde değinmişler ve bunu her tarafa yaymışlardır. Bu konuda şiir yazan şairler arasında İbnü'l- Rumî'nin yeri bambaşkadır. O şiirinde sadece kadınları değil, bütün Basra halkının düştüğü dramı ve acıklı hali detaylı bir şekilde dile

³⁶ Taberî, *age*, IX, 488-490; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 252; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 151; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 121.

³⁷ İbnü'l- Esir, *age*, VII, 248-249.

getirerek şöyle seslenip ağlamıştır : “Basra halkı, çocukların saçlarını ağarttığı bir korku gördüler. Zira Zenciler sağdan, soldan, arkadan, önden ateşleriyle onlara saldırdılar. Suyu içenlerin ve yemeği de yiyenlerin boğazlarında bırakarak yutturmadılar. Onlar sakınan ve kurtuluş arayanları kılıçlarıyla öldürdüler. Birçok kardeş kardeşini yere düştüğünü gördü. Birçok baba sevgili oğullarının kılıçla vurulduğunu müşahade etti. Feda edilecek nice insanlar korumasız aileleri tarafından teslim edildi. Süt emen nice çocuklar kılıç uçlarıyla süttten kesildiler. Allah’ın mührüyle bakire olan nice genç kızların ırzlarına açık açık geçildi. Nice masum kızları esir alıp yüzlerini açıp örtüsüz bıraktılar. Esirleri davarlar gibi önlerine koyup götürdüler. Sürü halinde esirlerin yüzleri ve ayakları kanlar içinde Zenciler arasında paylaşılacaklarını göreceğini kim tahmin ederdi? Bir zamanlar kendilerine cariyeye ve uşaklar hizmet ederken, kendilerinin esir statüsüne düşüp cariyeye edineceklerini kim görecekti? Zencilerin yaptıklarını hatırladığım zaman yüreğim yanar. (Allah yarın bize sorup şöyle derse) : Ey kullarım! Siz, yaşağımı çiğneyen kişilere kutsallarımı koruyamayıp terkettiniz. Kim kutsallarıma kıskançlık duymazsa, hürilere denk ve münasib değildir.” Ayrıca ben Hz Peygamberin şöyle levh etmesinden utaniyorum : “Ey Ümmetim! Hür ve neslimden olan kadın “Ya Muhammed imdat” diye bağırdığı zaman nerede idiniz? Hakkımı ve konumumu gözetleyen kişiler olaydınız”³⁸.

Basra’nın düşüşü Abbasî ekonomisine büyük bir darbe idi. Zira Basra Irak’ın kaynağı ve buradan Fars bölgesine, Hint Okyanusuna ve daha uzaklara yapılan ticaretin en büyük merkezi ve tek limanı idi. Yani Irak’ı besleyen, dış bağlantısını sağlayan, ayakta tutan şehir Basra ve limanı idi. Bunlara hakim olmak Abbasîlerin iç ve dış ticaretlerini kesmek ve komşu bölgeleri tehdit etmek demektir. Her türlü ticarî emtia Basra’da bulunurdu. Dolayısıyla her türlü ticaret yapıldı. Çarşılar, pazarlar ve sokaklar insan ve mallarla dolu idi. Basra’nın düşüşüyle bütün bunlar yok olup gitti. Binlerce ve yüzbinlerce ifade edilen insanlar öldürüldü. Yangın baştan sona çarşılarda ve evlerde günlerce devam etti. Şehir harebeye döndü. Daha sonra şehir Abbasîler tarafından kurtarıldığında tahribatı onarımın ötesinde olduğundan dolayı “Ba’de harabi’l-Basra” tabiri atasözlere geçmişti. İbnü’l- Rûmî, Basra’nın özelliklerini ve başına gelenlerini şiirinde dile getirerek şöyle tasvir etmişti : “Basra zenginliklerin hazinesi, Kübbetü’l-İslam (İslam’ın kulesi), yıllardır ülkelerin limanı olan, insanların halleri en iyi olan bir şehirdi. Buradaki mahlukatın gürültüleri, kalabalık çarşıları, büyük gemilerin giriş ve çıkışları, bayraklar gibi deniz tesisleri, evleri, sarayları ve çok muhkem yapılmış malikaneleri şu anda nerededir? Bu saraylar şu anda kül tepeleri ve toprak yığınları olmuştur. Buralara sel ve yangın basıp temelleri yıkmıştır”³⁹.

³⁸ *Divan*, VI, 2378-2379, 2381.

³⁹ *Divan*, VI, 2378-2380; es-Samir, *age*, 91-92.

Sahibü'z- Zenc'in ve Zencîlerin Basra'yı bu hale getirmelerinin bir çok sebebi olabilir. Daha önce de anlatıldığı gibi Zencîler çok zor şartlarda karın tokluğuna efendileri tarafından çalıştırılırlardı. Efendileri, Ali Sahibü'z- Zenc'in temas ettiği gibi onlara güç ve takatlarından fazla yükler yüklemişlerdi. Dolayısıyla bu durum da onları efendilerinden nefret etmeye, işten kaçmaya ve intikam almaya itmişti. Köle sahiplerinin çoğu Basralı idi veya Basra'da yaşıyorlardı. Aynı zamanda bu harekete ilk karşı çıkan ve hatta sonuna kadar mücadele edenler de yine Basra halkı ve zenginleri idiler. Basra halkı ve zenginleri yanında civar köy ve kasaba ahalileri de Zencîlere karşı mücadele vererek Rümey's ve Akil gibi devlet görevlilerine yardım edip her bir kölenin iadesi için bir miktar para teklif etmişlerdi. İşte bütün bunlardan dolayı Zencîler Basra'yı acımasız bir şekilde ve onarılmasının ötesinde tahrip etmişler ve halkına katliam uygulayarak yüzbinlerle ifade edilen sayıda insanlarını öldürmüşlerdi. Bir de Basra'nın bu şekilde tahrip edilmesinin sebebi, Zencîlerin ve kendilerine katılan ve destek veren Bedevî Arapların geldikleri muhitlerin savaş anlayışı idi. Zira bunların savaş kültürü daha önce de ifade edildiği gibi katliam ve yağmalama şeklinde idi. Bunlar bu kültürle ele geçirdikleri Basra'yı yağmalayarak yakıp yıkmışlardı⁴⁰.

İşte bu ağır ve korkunç yenilginin ardından Abbasî yönetimi Zencîlerin tehlikesini kavrayarak seri bir şekilde bir çok tedbir almaya yönelmiştir. Çünkü Basra'yla ilgili olumsuz haberler Samerra'ya ve Bağdat'a, komutan, asker ve şehir halkına ulaşınca bunlar, başlarına kıyametin kopacağı zamanın yaklaştığını, Basra'nın başına gelenlerinin kendi başlarına da geleceğini tahmin etmeye başlamışlardır. Halife Mu'temid'in de gönderdiği el-Muvelled Zencîlere karşı mağlup olunca, bu yarayı ve deliği ancak ailesinden birisi ile kapatabileceğini düşünerek kardeşi Muvaffak Talha b. Mütevekkil'e Mudar, Kinnesrin ve uç bölgelerin sorumluluğunu vermiştir. O da hazırlıklara başlayarak on gün içerisinde her bakımdan mükemmel olan bir ordu oluşturmuştur. O Müflih'le birlikte Ali b. Muhammed'le savaşmak ve onun bozgunculuğunu bertaraf etmek için Basra'ya doğru hareket ederlerken, halife bizzat Berkuvar adındaki köye kadar onlara eşlik ederek onları uğurlamıştır⁴¹. Halifenin bizzat askerleri uğurlaması Zencî kölelerin tehlikesinin anlaşıldığını ve halledilmesi gerekli olan bir konu olduğunu göstermektedir. Bunu düzeltecek küçük komutanlar değil, ancak hilafete varis olacak kişi olacaktır. İşte bu da halifenin kardeşi Muvaffak Talha b. Mütevekkil'den başka birisi değildir.

⁴⁰ es-Samir, *age*, 92.

⁴¹ Taberî, *age*, IX, 490; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 252; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 151; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 121; ez-Zehebi, *Tarihü'l- İslam* (251-260), 27; İbn Kesir, *age*, XI, 30; İbn Haldun, *age*, III, 307; es-Samir, *age*, 93. İbnü'l- Esir, ez-Zehebi ve İbn Haldun Mu'temid'in kardeşinin sorumluluğuna Mudar'ı değil, Mısır'ı verdiğini söylerler. Bkz. *el- Kamûl*, VII, ay; *Tarihü'l- İslam*, ay; *el-İber*, III, ay.

Muvaffak, muhimmat ve techizat bakımından daha mükemmel, sayı olarak daha büyük ve heybetli ve hazırlık olarak da daha güzel o ana kadar hiç görülmeyen ve duyulmayan şekilde bir ordu oluşturmuştu. Bu orduya Bağdat halkından birçok insan katılmıştı. Bunlar Basra'ya doğru hareket ederek Ma'kil nehrine vardıklarında burada bulunan Ali'nin bir grup kuvvetini görmüş ve bunların karşısında konuşlanmışlardı. Bunları gören Zenciler onlardan korkarak kaçıp Ali'ye haber vermişlerdi. O da zaten bunu beklediğinden onlar gibi korkuya kapılarak endişelenmeye başlamıştı. Zira Ali, kendisinin Basra'ya yaptığının merkezî hükümet tarafından karşılıksız bırakılmayacağını biliyor ve bunu bekliyordu. O, bu yüzden komutanı Yahya b. Muhammed el-Bahrani'nin Ma'kil nehrinden el-Abbas nehrine gitmesine izin vermiyordu. Çünkü halifenin askerleri üzerlerine gelirken, arkadaşlarının dağınık halde bulunmalarından korkuyordu. Ama el-Bahrani'nin ısrarları üzerine kendisine izin verdi ve Yahya b. Muhammed de büyük bir kitle taraftarlarıyla beraber bulundukları Ma'kil'den çıkıp el-Abbas mevkiine gitmişlerdi. Bu arada Ali b. Eban da büyük bir asker grubuyla Cubba'da ikamet ederdi. Ali'nin yanında küçük bir taraftar grubu bulunuyordu. Ali'nin üzerlerine benzeri görülmemiş büyük bir ordunun geldiğini duyması üzerine korkuya kapılmaması elinde değildi. O, korkusunu yenmek ve haberin aslını öğrenmek için bu haberi getiren askerlerinin komutanlarından ikisini çağırarak niçin bulundukları yeri terkettiklerini sordu. Onlar da gördüklerini haber vererek gelen askerlerin sayılarının çok oluşundan ve çok iyi hazırlanışından dolayı emri altındaki kuvvetlerle onlara karşı koyup duramayacaklarından dolayı yerlerini terkettiklerini söylediler. O, kendilerine bu orduya kimin komutanlık ettiğini bilip bilmediklerini sordu. Onlar, "hayır" bunu çok araştırdıklarını, ama doğru bir bilgiye ulaşamadıklarını söylediler. Bunun üzerine Ali, karşı ordunun komutanını öğrenmek için keşifçilerini gönderdi, fakat bunlar da bunu öğrenemeden dönüp kendisine gördükleri askerlerin büyüklüğü ve çokluğu ile ilgili haberleri getirdiler. Bu haber onu daha da korkuttu. Bu nedenle o da Ali b. Eban'a mektup yazarak durumu bildirdi ve yanına gelmesini emretti. Bu arada Zencî komutanlarından Ebu Dülef kendisine gelerek karşı askerlerin yukarı çıktıklarını, etrafını sardıklarını ve peşinden geldiklerini, Zencilerin hezimete uğrayarak kaçtıklarını, onları durdurup çevirecek kimsenin bulunmadığını, düşman askerlerinin sana yaklaşip yetiştiklerini, dolayısıyla kendi başının çaresine bakarsa iyi olacağını haber verdi.

Ali'nin bir adeti vardı. Bu da kendisinin bir şeyden korktuğu zaman o şeyin oluşunu inkar ediydi. Hele bu, ölüm kalım meselesiyle ilgili ise vaziyeti daha berrak bir şekilde ortaya çıkardı. İşte Ali Ebu Dülef'in verdiği haber üzerine kendisine bağırarak onu susturup şöyle dedi : "Benden kaybol, anlattığın şey konusunda yanlışsın. Yalan söylüyorsun. Bu olsa olsa, gördüğünü çok büyüterek sende

peyda olan bir korkudur. Bu yüzden şaşırıp kalarak ne dediğini bilmiyorsun”⁴². O, Cafer b. İbrahim es-Seccan’a Zencileri çağırmasını ve savaş yerine gitmeleri için tahrik etmesini emretti. Cafer de bunu yerine getirerek kendisine sevindirici bu haberi getirdi : “Ben onları savaşa sürükledim ve onlar da iki gemiyi ele geçirdiler”. Bu haber üzerine Ali kendisine yaya kuvvetlerini de savaşa teşvik etmesini emretti. Kendisi bu emri de yerine getirdi. Böylece iki ordu karşı karşıya gelerek savaş kızıştı. Zenciler fazla dayanamayarak hezimete uğrayıp kaçmaya başladılar. Bu arada faili bilinmeyen bir ok hilafet ordusunun komutanlarından Müflih’in göğsüne isabat etti ve kendisi anında öldü. Bunun üzerine Muvaffak’ın emrindeki askerler hezimete uğrayarak kaçmaya başladılar. Zenciler hezimete uğrayarak mağlup olup kaçarlarken, bu haber üzerine geri dönüp hücumla geçerek durumlarını düzelttiler ve Muvaffak’ın askerlerine saldırarak büyük bir bölümünü öldürdüler. Bunların başlarını keserek mızraklarının uçlarına takıp Ali’ye getirdiler. Kesik başlar o kadar çokmuş ki her yeri doldurmuştu. Zenciler öldürülenlerin etlerini kendi aralarında taksim ederek birbirlerine hediye ettiler⁴³.

Bu ağır hezimet üzerine Muvaffak Übülle’ye çekildi. Onun amacı kaçan askerlerini tekrar toplamak ve savaşa daha ciddi hazırlanmaktı. Zira o, Zencilerin güçlerini ve savaş taktiklerini bu savaşla bizzat görerek bunların hafife alınmaması gerektiğini anlamıştı.

Tabii ki Ali, Muvaffak’ın bu savaşta yer aldığına inanmıyordu. Fakat o, düşman ordusunun komutanını bir türlü öğrenememişti ve aynı zamanda merak da ediyordu. O, kendisine getirilen Ferganalı bir esire merkez kuvvetin başında bulunan komutanı sordu. Bu kişi de Muvaffak ve Müflih’in bulunduklarını söyleyince, o yine inanmayarak onu yalanladı ve şöyle bir gerekçe ileri sürdü : “Bu ordunun başında Müflih’den başka kimse yok, çünkü ben sadece onun adını duyuyorum. Eğer bu esir’in ifade ettiği kişi (yani Muvaffak) olsaydı, onun şöhreti ve ünü uzaklardan duyulacak ve Müflih de onun bir neferi olacaktı”⁴⁴.

Muvaffak yukarıda dile getirilen nedenlerden dolayı Übülle’ye çekilerek hazırlıklara başladı. Bu arada Yahya b. Muhammed el-Bahrani’nin emri altındaki askerleriyle birlikte el-Abbass nehrinden Dicle’ye geçmek istediğinin haberi kendisine ulaştı. Onun buraya geçmesinin temel amacı Ebü’l-Esed nehrine geçerek burada karargahını kurduymasındı. Böylece el-Bahrani, erzağın Muvaffak’a ulaşmasını

⁴² Taberî, *age*, IX, 492-494; İbnü’l-Esir, *age*, VII, 252-253; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 152-154; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 121-122; el-Hudari, *T. el-ümmi’l-İslamiyye*, 305.

⁴³ Taberî, *age*, IX, 493-494; İbnü’l-Esir, *age*, VII, 253; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 154; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 122; ez-Zehabi, *age*, 27; İbn Kesir, *age*, XI, 30; es-Samir, *age*, 93.

⁴⁴ Taberî, *age*, IX, 494; İbnü’l-Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, ay; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay.

engelleyecek, herhangi bir yardımın gelmesine mani olacak ve kendisine destek verecek insanları alıkoyacaktı. Kısacası el-Bahrani bu geçişiyle Muvaffak'ı ablukaya alarak zor durumda bırakıp teslim olmaya veya burayı terketmeye zorlamayı hedeflemişti. Ama Muvaffak'ın adamları zamanında kendisine haber vererek el-Bahrani'nin hedef ve planını bildirmişlerdi. O da acele davranarak ondan önce bu nehri geçti, buraya karargahını kurdu ve kendisine uygulanacak ablukayı tersine çevirdi. Bunu ğrenen Ali b. Muhammed derhal komutanına haber göndererek durumu bildirdi ve hiç kimseyle karşılaşmadan çekilmesini emretti. Keşifileri de kendisine aynı haberi getirince, kendisi Muvaffak'ın askerlerinden korkmaya ve ekinmeye başladı. el-Bahrani kendisiyle Ali b. Eban arasındaki rekabet ve çekişmeden dolayı onunla karşılaşmamak için doğru yolu değil, bataklığa giden yolu takip edip bulundukları yere gelmişlerdi. O, dönmek için de geldiği yolu takip etti. Yol çok zahmetli, zor ve çamurlu olduğundan kendisi askerleriyle birlikte büyük sıkıntılara maruz kaldılar, veba hastalığına yakalandıklarından bir çoğu hastalandı. Bir de Taştimur et-Türkî komutasındaki askerlerle beraber kırmızı bayraklarla karşılarından çıkararak kendilerine saldırdılar. Bunları gören Zenciler hep birlikte suya atlayıp karşıya geçtiler. el-Bahrani bir kaç adamıyla yalnız kaldı. Taştimur'un emrindeki askerler oklarla çoğunu yaraladılar. el-Bahrani de her iki pazusundan ve sol bacağından  okla yaralandı. Arkadaşları kendisinin yaralandığını görünce onu bırakıp gittiler. Kendisi de bir kayığa binerek doğu tarafına geçti. Bu arada yaraları da ağırlaştı. el-Bahrani arkadaşlarının kendisini yalnız bıraktıklarını görünce, Ali b. Muhammed'in karargahına ulaşmak ümidiyle bir kayığa binip yola koyuldu. Ama Abbasî güçleri doktorunun haber vermesi üzerine onu buldular. el-Bahrani Samerra'ya gönderilerek ağır ve korkunç bir şekilde ldrld⁴⁵.

Ali'nin Muvaffak ordusunu hezimete uğratarak kazandığı başarı sevinci el-Bahrani gibi büyük bir komutanının bu şekilde ölüp gitmesi nedeniyle fazla sürmedi. O, komutanının ldrlşne çok üzüldü. Ali olumlu ve olumsuz her türlü durumu kendi lehine çevirebilen bir insandı. O çıkar sağlamak amacıyla arkadaşını ktlemek pahasına da olsa, bu acı olayı kendi lehine çevirecek bir karektere sahipti. O, arkadaşını harislik ve a gzllkle suçlayarak öldürülüşünü daha iyi olduğunu iddia etti. Zira el-Bahrani iyi ganimetleri kendine saklayarak ondan gizlemişti. Ali bu suçlamayla bir olayı anlattı ve olayı kapattı⁴⁶.

Muvaffak Ali'nin büyük komutanlarından el-Bahrani gibi birisinin ortadan kaldırılmasıyla biraz da olsa moral buldu ve karargahını Eb'l- Esed nehrinde kurdurdu. Ama buranın havası ve ortamı

⁴⁵ Taberi, *age*, IX, 495-499; İbni'l- Esir, *age*, VII, 254-255; İbn Eb'l-Hadid, *age*, VII, 155-158; en-Nveyri, *age*, XXV, 122-123; ez-Zehebî, *age*, 27; İbn Kesir, *age*, XI, 30; İbn Haldun, *age*, III, 307-308; es-Samir, *age*, 93-94.

⁴⁶ Taberi, *age*, IX, 498-499; İbni'l-esir, *age*, VII, 255; İbn Eb'l-Hadid, *age*, VII, 158; en-Nveyri, *age*, XXV, 123; İbn

sağlıklı olmadığından el-Bahrani'nin askerleri vebaya yakalandıkları gibi Muvaffak'ın güçleri de yakalandılar. Bu hastalık hem askerler içerisinde hem de diğer insanlar arasında çoğalarak yayıldı. Ölüm vakaları yaygınlaştı. O bunun üzerine Ahvaz'a çekildi. Ölümden kurtulan askerleri burada iyileştikten sonra dönüp Bazavard denilen yere geldiler. O burada karargahını kurdurdu, düşmanı Ali'ye tekrar hücum etmek maksadıyla aletlerin yenilenmesini, beraberindeki askerlerin erzaklarının verilmesini, gemilerin, sandalların, geçit ve köprülerin ıslahını emretti. Gemiler ve sandallar ıslah edildikten sonra askerlerle doldurularak Ali'nin karargahının bulunduğu yere sürüldü. Muvaffak, Ali'nin karargahı üzerine yürürken askerlerinin mevzilerini belirledi ve bir grubu da yanında bulundurup kendisiyle beraber savaşmalarını emretti⁴⁷.

İki güç karşı karşıya gelince, savaşın şiddetinden Muvaffak'ın yanında bulunan askerlerin çoğu kendisini bırakarak savaşa katıldılar. Muvaffak az sayıdaki askerleriyle kaldı. O, Zencilerin bu durumunu ve yerini öğrenmemeleri için yerinden kımıldamadı. Ama Zenciler de boş durmayarak araştırmaya koyulmuşlardı. Onlar sonunda Muvaffak'ın çoğu askerlerinin gittiklerini, yanında az bir kuvvetin kaldığını ve yerini öğrendiler. Bunun üzerine bütün Zenciler Muvaffak'ın bulunduğu yere yönelip saldırıya geçtiler. Savaş çok şiddetlendi. Her iki taraftan bir çok insan öldü. Savaşın seyri ilk önce Muvaffak'ın lehinde oldu. Bu münasebetle Muvaffak'ın askerleri Zencilerin bir çok evlerini yaktılar, ellerindeki kadınlardan büyük bir bölümünü kurtardılar. Ali ve askerleri çok zor anlar yaşadılar, ama Zencilerin Muvaffak'ın yanında bulunan askerlerin miktarını ve yerini öğrenmeleri ve bu nedenle hep birden buraya yönelmeleri sonucu savaşın seyri değişti. Artık Muvaffak zor anlar yaşamaya başladı, canı tehlikeye girdi ve ölümle burun buruna geldi. Bunun üzerine o küçük bir geminin üzerine çıkarak askerlerini savaşmaya teşvik etti. Ama Zencilerin suda da kendisine hücum etmeleri sonucu o, küçük bir birlikle onlara mukavemet ve mücadele edemeyeceğini anladı. Kurtuluş ve doğru kararın çekilip savunmaya geçmek olduğunu gördü. Bu nedenle askerlerine yavaş yavaş ve kademeli olarak gemilerine dönmelerini emretti. Çoğu askerleri gemilere binip çekildiler. Gemilere ulaşmayan bazı askerleri de kendilerini korumak amacıyla sık ağaçlık ve bataklıklara attılar ve arkadaşlarından ayrılıp yalnız kaldılar. Tuzaklarda gizlenen Zenciler bunların yollarını kesip kendilerine saldırdılar. Bunlar da kendilerini koruyup karşılık verdiler. Çok şiddetli çatışmalar oldu. Bunlar çok sayıda Zenciyi öldürdüler. Ama sonunda kendileri de öldürüldüler. Bunun üzerine Muvaffak Bazavard şehrine çekildi. Zencilere tekrar hücum etmek için burada ikamet ederek hazırlıklara başladı. Ama çok şiddetli fırtınalı günde karargahta

Kesir, *age*, XI, 31.

⁴⁷ Taberî, *age*, IX, 499; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 255; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 159; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 123; es-Samir, *age*, 94.

çıkan bir yangın bütün karargahını yaktı. Bunun üzerine Muvaffak malzemesiz kalarak mecburen Vasıt'a çekildi.

O, Vasıt'a çekildiğinde emrindeki çoğu askerler ayrılıp gittiler. O burada yaklaşık sekiz ay kaldıktan sonra halifeden bir mektup aldı. O, mektupta Yakub es-Saffar'ın Bağdat'a doğru geldiğini, bunların Zencilerden daha tehlikeli olduklarını yazmış ve dolayısıyla Muvaaffak'ın Samerra'ya gelmesini istemişti. Muvaffak da Muhammed el-Muvelled'i kendisine halef olarak Vasıt'ta bırakıp Rebiülevvel 259/ Şubat 873 tarihinde Samerra'ya döndü⁴⁸.

Sahibü'z- Zenc Ali b. Muhammed, Muvaffak'ın karargahı yanıp kül olması sonucu Vasıt'a çekilmesini ancak üç gün sonra Abbadanlı iki kişinin haber vermesi üzerine öğrendi. O bu yangını da lehine yorarak Allah'ın kendisine bir yardımı olduğunu iddia etti. Zenciler Muvaffak'ın çekilmesiyle rahat bir nefes aldılar ve artık bölgede serbestçe dolaşmaya başladılar. Ali bu durumu öğrenmekle önünde duracak bir kuvvetin kalmadığını düşünerek akın ve saldırılara tekrar başladı. O, askerlerini civar şehir ve köylerin üzerine gönderdi ve buraları yağmalattırdı.

O, Ali b. Eban ve Süleyman b. Cami komutalarındaki büyük kuvvetleri Ahvaz'ın üzerine gönderdi. Buranın Valisi Asğacın bu durumdan haberdar olup Neyzek gibi büyük komutanlarla birlikte şehirden çıkarak bunlara doğru hareket ettiler. İki ordu Deştemeysan denilen yerde karşılaşarak savaştılar. Asğacın kuvvetleri fazla dayanamayarak mağlup oldular; Neyzek gibi birçok askerleri öldürüldü ve kendisi de boğuldu. Ali b. Eban Recep 259/Mayıs 873 tarihinde Ahvaz'a girdi. Ali b. Eban durumu liderine bildirdi ve ele geçirdikleri ganimetleri ve esirleri gönderdi. O, Musa b. Boğa gelene kadar Ahvaz'da ikamet ederek etrafa akınlar düzenledi⁴⁹.

Zencilerin Ahvaz'ı ikinci olarak ele geçirmelerinin amacı erzak temin etmek ve ganimet elde etmektir, ele geçirdikleri yerlerde devamlı ikamet etmek ve yerleşmek değildi. Çünkü kendilerine göre buralar saldırılara açık olduğundan tehlikeli görünüyordu. Selametleri ve güvenlikleri için en uygun yerler sulak ve ağaçlık içerisindeki bataklık ve hendeklerdi. Zenciler bu gibi yerlerden çıkıp rahatlıkla

⁴⁸ Taberî, *age*, IX, 499-502; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 255-256; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 159-160; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 124; ez-Zehebî, *age*, 29; es-Samir, *age*, 94. İbnü'l-Cevzî'ye göre Muvaffak hastalıktan dolayı Zencilerle savaşmayı bırakıp Samerra'ya dönmüştür. Bkz. *el-Muntazam*, XII, 152.

⁴⁹ Taberî, *age*, IX, 503-504; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 259; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 160; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 124; ez-Zehebî, *age*, 29; İbn Haldun, *age*, III, 308; es-Samir, *age*, 95. Taberî'de karşılaşma yerinin adı Destemaran ve İbn Haldun'da ise Deste meysan şeklinde yer alır. ez-Zehebî de elli bin kişinin öldürüldüğünü ve kırk bin kişinin de esir alındığını ve böylece ümmetin mahvolunduğunu kaydeder. Bkz. *Tanîh*, XI, 503; *Tarihü'l- İslam*, ay; *el-İber*, III, ay.

civarlarına saldırabiliyorlar ve fazla kayıp vermeden geri dönebiliyorlardı. İşte bu yüzden ele geçirdikleri yerlerde fazla kalmıyorlardı.

Abbasîler Ahvaz'ın düşmesi üzerine bu sefer güçlü bir şahsiyete sahip, zeki ve akıllı, aynı zamanda kendileriyle akrabalık bağı bulunan Musa b. Boğa'yı Zencîlerle savaşmak üzere gönderdiler. Halife bizzat el-Haitan denilen yere kadar Musa'ya eşlik ederek Zilkade 259/ Eylül 873 tarihinde onu uğurladı, kendisine yardım etmek ve destek olmak için önünden Abdurrahman b. Müflih'i Ahvaz'a, İshak b. Kundacık'ı Basra'ya ve İbrahim b. Sima'yı da Bazavard'a gönderdi.

Büyük umutlarla gönderilen Musa b. Boğa ile diğer komutanlar beklenen başarıları gösteremediler. Bunlar Ali'nin askerleriyle birçok yerde karşı karşıya gelerek bazen Zencîler ve bazen de onlar galip geldiler. Dolayısıyla bunlar birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Abbasî kuvvetleri Zencîlere baskı ve ambargo uygulamayı denediler. Ama bu da fiyasko ile sonuçlandı. Bunlar birbirlerine karşı gerilla savaşı vererek birbirlerini etkilemek peşinde koştular. Bu savaş taktiği de kesin sonuç almaya yetmediğinden savaş süresi uzayıp gitti. Musa b. Boğa tam on yedi ay boyunca bu savaşı sürdürdü. Sonuçta zaafiyeti anlaşılarak halife tarafından azledildi⁵⁰.

Bir rivayete göre de Musa b. Boğa azlini istemiş ve halife de kabul etmişti. Musa b. Boğa halife tarafından Zencîlerle savaşmak için bölgeye gönderilirken Doğu ile birlikte Fars, Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemame gibi yerlerin sorumluluğu da kendisine verilmişti. Musa da Fars bölgesi ile Ahvaz'ın sorumluluğunu Abdurrahman b. Müflih'e vermiş ve yanına da Taştımur'u vererek desteklemişti. Bu arada Muhammed b. Vasil, el-Haris b. Sima'yı öldürerek Fars bölgesine hakim olmuştu. O, Musa'nın bu uygulamasını ve Abdurrahman'ın Ahvaz tarafından üzerine geldiğini öğrenince, harekete geçerek Abdurrahman'la Ramehürmüz'de karşılaşmış, onu hezimete uğratarak esir almış ve Taştımur'u da öldürmüştü. O, bu askerleri yok ettikten sonra Ramehürmüz'den yola çıkarak Musa b. Boğa ile savaşmak amacıyla Vasıt'a hareket etmişti. Musa onun Ahvaz'a ulaşması üzerine bu durumu ancak öğrenmişti. Musa, durumun ağır, ciddi ve kritik olduğunu, Doğu bölgesine hakim olan bir çok insanın bulunduğunu, kendisinin de bunlara karşı koyacak gücün olmadığını görünce, bölge valiliğinden alınmasını halifeden talep etmiş ve talebi kabul ederek valilikten alınmıştı⁵¹.

⁵⁰ Taberî, *age*, IX, 504-506; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 259-161; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 160-162; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 125-127; es-Samir, *age*, 95-96.

⁵¹ Taberî, *age*, IX, 512-513; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 275; İbn Kesir, *age*, XI, 32.

Mu'temid onun yerine kardeşi Muvaffak'ı atayarak kendisine Doğu bölgesinin Valiliğini verdi. Muvaffak da Musa b. Boğa'nın emrine verilen bölgeyi Mesrur el-Belhî'ye tevcih ederek onu önden gönderdi, kendisi Yakub es-Saffâr'ın tehlikesi görüldüğü için Samerra'da kaldı. Muvaffak'ın sorumluluğunda Bağdat, Sevad, Küfe, Mekke yolu, Medine, Yemen, Kesker, Dicle kazaları, Ahvaz, Fars, Asbahan, Kum, Kerec, Dinever, Rey, Zincan, Kazvin, Horasan, Taberistan, Gürcan, Kirman, Sicistan ve Sind bölgeleri bulunuyordu⁵².

Muvaafak, Mesrur el-Belhî'yi Zencîlerle savaşmak için gönderirken Yakub b. el-Leys Fars bölgesinden inerek Vasıt'a doğru yola çıkmıştı. Mesrur onun Vasıt'a gelişini öğrenince bölgeyi terk ederek başkente geri döndü. Halife ve kardeşi dahil bütün büyük komutanların Yakub b. el-Leys'e karşı hazırlıkların telaşı içinde olmaları nedeniyle Zencîler serbest kalarak bölgede cirit atmaya başladılar. Ali, Süleyman b. Camî', Ali b. Eban gibi büyük komutanlar, hükümetin büyük komutanlarının bölgeden çekildiklerini haberi alınca, ele geçirmek istedikleri yerlere asker göndererek saldırdılar. Bu yerler arasında Ahvaz, Havanit, Deştemeysan, Batiha, Tahisa, Cubba ve Kadisiye de bulunuyordu⁵³. Bu yüzden Zencîlerle Saffarî kuvvetleri karşı karşıya geldiler.

6- Vasıt'ın Ele Geçirilmesi

Zencîler, Saffarîlerle saldırmazlık ve ateşkes antlaşması imzalamakla büyük bir atağa geçtiler. Zira Yakub'un bölgede olması nedeniyle korkusundan Abbasî güçleri buralardan çekilmişlerdi. Kalanlar ise zayıf durumundaydılar. Zencîler onlardan fazla çekinmiyorlardı. Buna ilaveten Abbasî yönetimi Yakub'un yenilgiyi hazmetmediğini, intikamının peşinde koşacağını, dolayısıyla güçlerini toplayıp hazırlıklarını tamamladıktan sonra Bağdat üzerine tekrar döneceğini hesapladığından sürekli teyakkuz halinde olarak bütün zamanını ve kuvvetini buna göre ayarlıyordu. Bu nedenle Abbasî idaresi Zencîlerin at koşturdukları yerlerde durumu idare edecek, ilerlemelerine set görevi görecektir komutanlarını bulundurmakla yetiniyordu.

Zencîler de bunun farkında olarak Saffarîlerle yaptıkları ateşkes antlaşmasıyla bölgede serbestçe hareket edebilme, manevra yapma, bir çok yerlere korkusuzca akınlar düzenleme, ele geçirdikleri

⁵² Taberî, *age*, IX, 514.

⁵³ Taberî, *age*, IX, 520-526; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 292-294; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 163; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 128-130.

yerlerde ikamet edebilme gibi imkanlar elde ettiklerini kavramışlar ve bu imkanlardan mümkün mertebede yararlanmaya çalışmışlardı. Onlar daha önce Ahvaz, Havanit, Batiha, Deştemeysan gibi yerleri ele geçirdikleri gibi, bunlara ilaveten kısa bir zaman zarfında Hassan, Bi'rü Musavir, Tellü Ramana, Cazire, Rusafe, Tahisa gibi yerleri de ele geçirmişlerdi. Artık Zencîler gözlerini Vasıt'a çevirmişler ve bunu ele geçirebileceklerini kestirmişlerdi. Bunun için Süleyman b. Cami yaptığı savaşlar neticesinde Vasıt şehrini alabileceğini anlamış ve bu düşüncesini gerçekleştirmek için de kuvvete ihtiyacı olduğundan liderinden destek talebinde bulunmuştu. Lideri Ali b. Muhammed de bin beşyüz atlıyı en-Halil b. Eban komutasında kendisine göndermişti. Süleyman bunun üzerine Vasıt'ın valililiğine atanmış Muhammed el-Muvelled'in üzerine yürüyerek kendisine saldırmıştı. Vasıt valisi Muhammed kaçmış, Vasıt'ı Kencur el-Buharî ikindiye kadar savunmaya çalışmış, ama Zencîlerin toplu halde saldırıları karşısında fazla duramayarak öldürülmüştü. Böylece Zencîler 264/878 senesinin sonlarına doğru Vasıt'a girerek katliam yapmışlar ve şehrin bütün mallarını almışlar, evlerini, çarşı ve pazarlarını yakmışlar ve çoğu evlerini tahrip etmişlerdi. Kimi yalın ayakla kaçmış, sarığını veya ridasını alıp ayaklarına sararak yürümüş, kimi de şaşkınlıktan nereye kaçacağını bilememişti. Sonra Süleyman ganimet toplamak ve civar yerleşim birimlerini tahrip etmek amacıyla Vasıt'tan çekilerek Cumbula'ya geçmiş ve askerlerini etrafa akınlar düzenlemeye göndermişti. Kendisi el-Emir nehrinde karargahını kurdurmuş ve el-Cubbaî ile el-Muzevveb komutalarındaki askerlerini de Cumbula'ya yerleştirmişti. Bunlar üç ay boyunca burada kalmışlardı⁵⁴.

Böylece Zencîler Vasıt'ı ele geçirmekle hakimiyetlerini kuzeydeki en uzak noktaya kadar uzatmış ve Bağdat'a biraz daha yaklaşmış oldular. Merkezî hükümet bu durumdan çok etkilenecek şoka girmiş, ne yapacağını bilmez duruma düşmüş, hatta yönetimdeki idareciler bazı vezirleri atama ve görevden alma yüzünden birbirlerine düşmüşler, düşmanlarının üzerine değil, birbirlerinin üzerlerine yürümeye başlamışlardı. Muvaffak isyan bayrağını çekerek kardeşine başkaldırmış ve Bağdat'tan ayrılarak Semerra'da bulunan kardeşinin üzerine yürümüştü. Her biri bir tarafta birbirlerine karşı karargah kurmuşlar, ama sonunda savaş çıkmadan anlaşmışlardı⁵⁵.

Zencîler Vasıt'ı ele geçirip düşürmesiyle büyük bir prestij kazandılar. Onlar üst üste Abbasîlerin kuvvetlerini mağlub etmeleriyle güçlerini ve neler yapabileceklerini ortaya koymuş olarak Abbasî yönetimine karşı olanların iştahlarını kabartıp dikkatlerini üzerlerine çektiler. Abbasî hanedanına karşı

⁵⁴ Taberî, *age*, IX, 537-540; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 191; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 314-315; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, 163-164; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 134-135; ez-Zehebî, *age*, 14; İbn Haldun, *age*, III, 317; es-Samir, *age*, 105.

⁵⁵ Taberî, *age*, IX, 540-541; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 316; ez-Zehebî, *age*, ay; el-Hudarî, *age*, 297.

çıkanlar emellerine ulaşmak amacıyla Zencîlerin zaferlerinden faydalanmak istediler. Bunun için de onlara yardım ve destek vermeyi, hatta harekette bizzat yer almayı teklif ettiler. Örneğin Hüseyin el-Ahvazî, Zencîlerin başarılarını görünce, 264/878 yılında Sahibü'z- Zenc'e yardım ve destek verme teklifini arz etmişti. Tabii Hüseyin'in amacı harekete ve Zencîlere destek vermek değil, tek başına Abbasîlere karşı koyamayacağı için Zencîlerin başarılarından istifade etmektir. Sahibü'z- Zenc de onun niyetini bildiği için destek teklifini reddetmişti. Zira bu teklif Zencîlerin güçlü oldukları zirve noktasında gelmişti. Bu zamanda da onların dış desteğe ihtiyaçları yoktu⁵⁶.

Vasıt'ın düşüşü ekonomik bakımdan Zencîlerin hazinesinin dolmasına ve Abbasî maliyesinin iflasına sebep olmuştu. Zira Zencîler serbest kaldıklarından etrafa akınlar düzenleyerek çok miktarda mal ve para elde etmişlerdi. Bu itibarla hazineleri dolup taşmıştı. Abbasî maliyesi iflasın eşiğine gelmişti. Bir yandan başarısız olan askerlere yaptığı harcamalar, öbür yandan Zencîlerin ele geçirdikleri arazilerin gelirlerinin vergileri sekteye uğraması ve diğer taraftan da valilerin vergi ve haracları merkeze göndermemeleri gibi nedenlerden dolayı Abbasî hazinesinde para kalmamıştı. Dolayısıyla Abbasîler ve özellikle Muvaffak çok zor ve perişan durumdaydı.

Zencîler Vasıt'ı ele geçirerek Bağdat'ı kuzeyden sıkıştırdıkları gibi güneyden de etrafını çevirdiler. Onlar hem Kufe ve civarının zenginliklerini ele geçirmek, hem Çin ve etrafından Husru Sabur'a gelen erzağı kesmek ve hem de Bağdat'ı güneyden de kuşatmak amacıyla Zuheyri nehrinden Sevadü'l Kufe'ye geçecek bir kanal kazmayı düşündüler. Zencîlerin komutanı Süleyman b. Cami bu düşünceyi Sahibü'z- Zenc'e, "mesafenin az ve yakın olduğunu ve bunu başarırca Cumbula ve Sevadü'l-Kufe'de bulunan tüm erzakları getirebileceğini" bildiren bir mektup yazdı ve mali destek talebinde bulundu. Sahibü'z- Zenc de bunu yerinde ve makul görerek mali sıkıntısını giderecek ve bu iş bitene kadar kendisiyle beraber kalacak Muhammed b. Yezid el-Basri adındaki bir adamı Süleyman'a gönderdi. Süleyman da tüm askerleriyle birlikte yaklaşık bir ay çalıştı. Ama Abbasî komutanı Ahmed b. Leyseveyh'in kendisine saldırarak sayılamayacak kadar askerlerini öldürmesi ve kendisinin de canını zor kurtararak Tahisa'ya çekilmesiyle bu çalışma yarım kaldı. Süleyman Tahisa'da iken Muvaffak'ın geldiğine dair haber alması üzerine bu işe bir daha girişmedi⁵⁷.

⁵⁶ Şakir, *Tarih*, 80.

⁵⁷ Taberî, *age*, IX, 542-543; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 322; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 135-136; İbn Haldun, *age*, III, 318. İbnü'l- Esir gönderilen adamın ismini Nekreveyh ve nehrin adını da ez-Zehri, en-Nüveyrî ise adamın ismini Zekreveyh şeklinde verirler. Biz Taberî'yi esas alarak adamın adını verdik. Bkz. *Tarih*, IX, 542; *el-Kamil*, VII, 322; *Nihayetü'l- ereb*, XXV, 126.

7- Nu'maniyye'nin Ele Geçirilmesi

Zencilerin duracak durumları yoktu. Onların Vasıt'ı ele geçirmekle yetinmediklerini daha önce dile getirmiştik. Bir grub Zenciler otuz kayıkla Cebbul'a saldırarak dört yiyecek gemisini ele geçirip çekilmişlerdi. Sonra Zenciler Nu'maniyye şehrine 265/879 tarihinde girmişler, Nu'maniyye'nin ticaret merkezi olan çarşısını ve çoğu evlerini yakmışlar, insanlarını esir almışlardı. Onlar Numaniye'den sonra Cerceraya'ya yönelerek burayı da ele geçirmişlerdi. Böylece Zenciler Bağdat'a biraz daha yaklaşmış oldular. Çünkü Cerceraya ile Bağdat arası yetmiş milden daha az bir mesafede idi. Bunlar öyle yaklaşmışlardı ki Sevad bölgesinde yaşayanlar korkudan yerlerini terk edip Bağdat'a göç etmişler ve Bağdat'ta yaşayanlar da daha güvenilir buldukları başkente kaçmışlardı⁵⁸.

B- ZENCİLERİN KURDUKLARI İLİŞKİLER

Zenciler bölgeye hakim olunca, ister itemez burada bulunan diğer kuvvetlerle karşı karşıya geleceklerdi. Çünkü bölgede bulunan herkes alanını ve hakimiyetini genişletmek ve hiç olmazsa bulunduğu yeri korumak peşinde idi. Bu da onları öteki grup ve kuvvetlerle karşı karşıya getirmeye sebep oluyordu. Dolayısıyla Zencilerle birlikte başka kuvvetler de bölgeye hakim olmak istemeleri üzerine aralarında münasebetlerin olmaması elde değildi. İşte biz bu başlık altında Zencilerin bölgede bulunan diğer kuvvetlerle kurdukları olumlu ve olumsuz ilişkileri ele alacağız.

1- Zenciler ile Saffarîler Arasındaki İlişkiler

Saffarîlerle ilgili bilgi Giriş'te biraz verilmişti. Saffarî devletinin kurucusu Yakub b. el-Leys akıllı, keskin zekalı, kurnaz, hırslı ve güçlü bir iradeye sahipti. O bu nitelikler sayesinde kısa zamanda Fars bölgesine hakim olmuştu. O daha önce Sicistan, Herat ve Buşenc'i ve sonra Nisabur'u 259/873 tarihinde hakimiyeti altına almış, bir sene sonra Zeydiyye Devletinin başkenti Taberîstan'a girmiş ve böylece yavaş yavaş hedef ve amaçlarını birer birer gerçekleştirmeye başlamıştı. O Horasan'a girerek Valisi Muhammed b. Tahir'i ve ailesini hapsedmekle hilafet merkezini uyandırmaya sebep olmuştu. Hilafet merkezî ise Zencilerle meşgul olduğundan asker gönderemiyordu, sadece propaganda amaçlı

⁵⁸ Taberî, *age*, IX, 545; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 197; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 164; en-Nuveyrî, *age*, XXV, 136; ez-Zehabî, *age*, 17; İbn Kesir, *age*, XI, 38; İbn Haldun, *age*, III, 318; es-Samir, *age*, 105.

Yakub'un yaptıklarını tasvip etmediklerine ve onun hareketinin bir isyan ve başkaldırı olduğuna dair bir kınamayı hutbeler aracılığıyla yayınlatabilmişti. Tabii ki bu, Yakub'u yaptıklarından alıkoymaya yetmemişti. Bunun üzerine Yakub batıya yönelerek Ramehürmüz'e girmiş ve halifenin kapısına kadar gideceğini söylemişti. O amacını bir mektupla Hilafet merkezine duyurmuş ve kendisini Horasan, Fars, Taberistan, Cürcan, Rey, Azerbeycan ve Kazvin bölgelerine vali tayin etmeye merkezî yönetimi mecbur bırakarak teklifini kabul ettirmişti. Ayrıca Hilafet Muhammed b. Tahir'in hapsedmesine karşılık, hapsedtiği Yakub'un yandaşlarını serbest bırakmış, büyüklük ve tazim ifade eden mektuplarda kendisinin künye ile anılması teklifini de kabul etmiş ve çok verimli arazileri ona tahsis etmişti. Buna rağmen o bunlarla yetinmeyerek halifenin kapısına kadar dayanacağı fikrinden vazgeçmemişti.

O Rahmehürmüz'den sonra Vasıt'a geçti ve burayı ele geçirdikten sonra Medain ve Numaniyye arasındaki Deyrül-Akul'a ulaştı. Bura ile Bağdat arası onbeş fersahtı. Dolayısıyla Yakub'un Bağdat'a ulaşması için çok az bir mesafe kalmıştı. Halife ve kardeşi dahil bütün komutanlar artık savaşın kaçınılmaz olduğunu anlamışlardı. Halife olayın ağırlığını hissederek hem komutan ve askerlerine moral vermek hem de karşı tarafın askerlerini etkilemek amacıyla bizzat bu savaşa katılmıştı.

İki ordu bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra karşı karşıya gelerek savaştılar. İlk başlarda Saffar'ın güçleri galip geldiler, çarpışmanın ileriki safhalarında Yakub'un askerlerinin bizzat halifeye karşı savaştıklarını anlamaları sonucu bir bölümü savaşı bırakarak çekildi ve hatta bazıları karşı tarafa geçerek liderlerine karşı savaşmaya başladılar. Bu yüzden savaşın kaderi değişti. Yakub yaralandı ve bu yüzden meydanda bütün harp techizatını bırakarak samimi arkadaşlarıyla birlikte savaşı terk etmek zorunda kaldı ve mağlup olarak çekilip gitti⁵⁹. Böylece Abbasî devleti büyük bir tehlikeyi bertaraf etmiş oldu. Bundan sonra devlet artık Zencilere karşı tüm ağırlığını ortaya koyarak bu tehlikeyi de bertaraf etmek için çabalayacaktı. Şimdi konumuz olan Zenciler ile Saffarîler arasındaki ilişkiye geçebiliriz.

Yakub es-Saffar'ın bu tehlikeli harekete kalkışması ve Doğu'da Fars hakimiyetini ve devletini oluşturmaya Zencilere çok faydalı olmuştu. Çünkü devletin gücünü elinde bulunduran Muvaffak bütün gayretini Yakub ile savaşmaya yönlendirmiş ve Doğu bölgesinden büyük komutanlarını ve gücünü çekerek adeta burayı Zencilere bırakmıştı. Zenciler de hükümetin aşağı Dicle bölgesinden kuvvetlerini çekmesiyle büyük bir fırsat elde ederek var güçleriyle bundan yararlanmaya çalışmış, el-Bahiliye gibi

⁵⁹ Taberî, *age*, IX, 516-518; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 290-292; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-ayan*, VI, 410-419; İbn Haldun, *age*, III, 309-310, 312-313; es-Samir, *age*, 96-97.

Arap kabilelerin yardımıyla nüfuzlarını kuzeye doğru genişletmiş ve Vasit'ın güneyine kadar ilerleyebilmişlerdi.

Bu arada Ahvaz'da bulunan Yakub'un valisi Muhammed b. Ubeydullah b. Hezarmerd el-Kürdî, Sahibü'z- Zenc'e mektup göndererek kendisine meylettiğini, onun adına Ahvaz ve civarını yönettiğini ve kendi durumu düzelene kadar Saffar'ı da idare edip kendisiyle geçinmeye çalıştığını ima etmişti. Muhammed, Ali'nin çıkışından itibaren kendisiyle bu mektuplaşma adetini hep sürdürmüştü. Dolayısıyla o, son mektubuyla tam olmasa da Ali'yi biraz ikna edebilmişti. Çünkü Ali onun teklifini bir şartla kabul etmişti. Ali, komutanı Ali b. Eban'ın Ahvaz'a hakim ve yönetici olmaya ve kendisi de ona vekil ve halef olmak şartıyla teklifini kabul edeceğini kendisine cevap vermiş ve Muhammed bunu kabul etmişti⁶⁰. Böylece Saffarîler adına hareket eden Muhammed b. Ubeydullah ile Zencîler arasında bir antlaşma imzalandı. Düşmanları aynı ve bir olan Abbasî kuvvetlerine karşı ortak hareket etme, birbirlerine yardım ve destek verme, düşmanlarına karşı beraber çarpışma kararları alındı. Bunun sonucu olarak Ali b. Eban Abbasî komutanı Ahmed b. Leyseveyh'e karşı Muhammed b. Ubeydullah'a yardım etmek ve destek vermek amacıyla Ahvaz'dan yola çıktı. Muhammed de bir grub Kürt ve halk tabakasıyla beraber kendisini karşıladı. Muhammed kendisine yaklaştığı zaman ikisi birlikte aynı hizada yürümeye başladılar, aralarında sadece Mesrukan nehri bulunuyordu. İki nehrin her iki kenarından yürümeye devam ettiler. Muhammed arkadaşlarından birisinin komutasındaki üçyüz kişilik bir süvariye Ali b. Eban'a gönderdi ve bunlar Ali'ye katıldılar. Böylece aralarında ortak hareket etme, birbirlerine güvenerek destek verme ortamı oluştu. Bunlar Asker Mukrem denilen yere kadar birlikte yürüdüler. Burada Muhammed tek başına Ali b. Eban'a giderek yalnız konuştu ve sonra askerlerine geri döndü; ardından el-Kasım b. Ali'yi, Hazim adındaki bir Kürt reisi ve es-Saffar'ın adamlarından olan el-Talkanî olarak tanınan ihtiyar bir adamı Ali'ye tekrar gönderdi ve bunlar gelerek ona selam verdiler.

Muhammed'in gayesi kendi durumunu düzene koyana ve kendi adına yarı bağımsız bir devlet kurana kadar onlarla uğraşmamaktı. Tabii ki o gaye ve hedefine ulaşmak için bir yandan Yakub'u, öbür yandan da Sahibü'z- Zenc'i idare etmeye çalışıyordu. Ali b. Eban ise uyanık birisi olduğundan onun niyetini biliyor, kendisine tam inanmıyor ve inanmak için kendisinden somut şeyleri ortaya koymasını bekliyordu. Muhammed de bu asker göndermenin yanında hutbede dua yapılırken, Sahibü'z- Zenc ile kendi adının zikredileceğini vaadetti ve böylece ayrıldılar. Muhammed Tüster'e girdi ve Ali b. Eban da

⁶⁰ Taberî, *age*, IX, 527; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 290; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 130; İbn Haldun, *age*, III, 314; es-Samir, *age*, 97. İbn Ebü'l-Hadid her ne kadar Muhammed el-Kürdî'yi Abbasî komutanları arasında saysa da, doğrusu o Yakub'un komutanı ve valisidir. Bkz. Taberî, *age*, IX, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay.

Fars köprüsüne gitti. Ali Muhammed'in samimiyetini görmek için Cuma günü Behbuz b. Abdülvehhab adındaki adamını Tüster'e gönderdi ve Fars köprüsünde durumu beklemeye başladı. Behbuz Cuma'ya gitti, hatibi dinledi, hatibin hutbesinde Mu'temid'e, Yakub'a ve Muhammed b. Ubeydullah'a dua ettiğini gördü ve durumu Ali b. Eban'a bildirdi. Bunun üzerine Ali anında askerlerini buradan kaldırarak Ahvaz'a gitmelerini emretti ve Muhammed'e mektup yazarak gittiklerini haber verdi⁶¹.

Aslında bu antlaşma faydalı olmuştu. Zira Abbasî komutanı Ahmed b. Leyseveyh, Ali ile Muhammed'in kendisine karşı savaşmak üzere aralarında anlaştıklarını ve üzerine birlikte yürüdüklerini öğrenince, Cundisapur'dan çekilerek Sus şehrine geçmişti. Ahmed daha sonraki gelişmeleri öğrenir öğrenmez hemen geri dönerek Tüster'in üzerine yürümüş, burada bulunan Muhammed'e ve güçlerine saldırarak onu mağlup etmiş ve Muhammed'in büyük komutanı Ebu Davud es-Saluk'ı yakalayarak halifeye göndermişti. Ahmed Muhammed'in işini hallettikten sonra Ali'nin üzerine de yürümüş ve onu büyük bir hezimete uğratmıştı. Ali yaralı olarak canını zor kurtarmıştı⁶². Bu olaylar gösteriyor ki, antlaşma yürürlükte olduğu ve ortak hareket edildiği zaman mağlup etmeyi değil, hiç kimse onlarla çarpışmayı göze alamıyordu, ama Ali ile Muhammed birbirlerinden ayrılıp birlikteliklerini bozdukları zaman ikisi de yenilmeyi tatmışlardı. Buna rağmen Abbasî hükümeti Saffarî tehlikesinin tam olarak ortadan kalkmadığından ve onlarla savaşmakla meşgul olduklarından bu hezimetlerden tam istifade edememişti. Zencîler kısa zamanda toparlanmışlar ve bu bölgelerde büyük ilerleme kaydetmişlerdi.

Zencîler antlaşma ve ittifakın değerini anlayarak Saffarîlerle yeni bir antlaşma yapmak için Yakub'a bir mektub gönderdiler. Mektupta Yakub'un geri dönmesi ve Bağdat'a yürümesi talep ediliyordu, bu konuda kendisine yardım ve destek verileceği sözü veriliyordu. Buna rağmen Yakub bu teklifi kabul etmeyerek reddetti. Çünkü ona göre Zencîler isyan halinde olarak sapıtmışlardı. Bu yüzden onlarla anlaşma yapmak onların bu sapmalarına destek vermek anlamına gelirdi⁶³. Bu teklif her halde onun düşünce ve anlayışına uygun düşmüyordu. Ama askerî zorunluklar her iki tarafı saldırmazlık antlaşmasını imzalamaya sevk etti. Örneğin Yakub b. el-Leys, Fars bölgesinden gelerek en-Nubendecan'a ulaştığı zaman Abbasî komutanı Ahmed b. Leyseveyh Tüster'den çekildi. Yakub Cundisapur'a ulaşip ikamet etmeye başlayınca da bu bölgede bulunan tüm Abbasî kuvvetleri çekildiler.

⁶¹ Taberî, *age*, IX, 527-528; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 294-295; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 130-131; İbn Haldun, *age*, III, 314. İbn Haldun, Tüster'de Mutazîd'a ve es-Saffar'a dua edildiğini ifade eder. Halbuki bu zamanda iktidarda olan Mutazîd değil, amcası Mu'temid bulunuyordu. Zira Mutazît yaklaşık yirmi yıl sonra Abbasî devletinin başına geçmişti. Bkz. yukarıdaki yerlere.

⁶² Taberî, *age*, IX, 528-529; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 295; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 131; İbn Haldun, *age*, III, 314; es-Samir, *age*, 97.

⁶³ İbnü'l-Esir, *age*, VII, 291-292; es-Samir, *age*, ay.

O da el-Hısn b. el-Anber adındaki bir adamını Ahvaz'a gönderdi. Bu şahıs Ahvaz'a yaklaştığı zaman Ali b. Eban buradan çekilerek Sidre nehrine konuşlandı. Ahvaz'a girip yerleşen el-Hısn'ın kuvvetleri ile Ali'nin kuvvetleri arasında çarpışmalar meydana geldi. Bunlar birbirlerine karşı gerilla savaşı vererek birbirlerinden çok insan öldürdüler. Sonuçta Ali tüm hazırlıklarını yaparak Ahvaz'ın üzerine yürüdü, Yakub'un adamını ve güçlerini hezimete uğrattı. Bunun üzerine el-Hısn beraberindeki insanlarla Mukrem'e kaçtı. Böylece Ali Ahvaz'daki herşeyi alana kadar burada ikamet etti ve sonra tekrar eski yerine çekildi. Ali bu hareketinden cesaretlenerek Yakub'un kuvvetlerini muntıkadan çıkarmak istedi. O, Behbuz adındaki komutanına mektup yazarak Yakub'un adamlarından olan ve Davrak adındaki yerde ikamet eden Kürt asıllı adamına saldırmasını emretti. Behbuz da bu emri yerine getirerek adamın askerlerini öldürdü, kendisini de esir aldı, sonra ona minnet ederek kendisini serbest bıraktı. Bu olaylar üzerine Ali Yakub'un geleceğini bekledi. Ama Yakub gelmeyerek el-Hısn'a yardım ve destek gönderdi ve onlara Sahibü'z- Zenc'in askerleriyle savaşmaktan vazgeçmelerini ve sadece Ahvaz'da ikamet etmelerini emretti. Yakub bu doğrultuda Ali b. Eban'a bir mektup göndererek kendisinden ateşkes antlaşmasını imzalamayı ve askerlerini Ahvaz'da rahat bırakmasını yani burada kalmalarını kabul ve tasdik etmesini istedi. Ali de burada bulunan yiyeceği nakletmesi şartıyla bu teklifi kabu edeceğini bildirdi. Böylece taraflar arasında ateşkes antlaşması imzalandı. Antlaşmada "yiyecek Ali'ye ait olacak ve Yakub'un kuvvetleri yiyeceğin nakline engel olmayacaklar ve buradaki hayvan yemi de Saffarîlere ait olacak ve Ali bunu götürmeyecektir" diye maddeler yer alıyordu. Böylece antlaşma gereği her iki kuvvet birbirlerinden uzak durdular⁶⁴.

İşte Zencîler ile Saffarîler arasında böyle ilişkiler vukubulmuş ve ateşkes olumlu bir şekilde devam etmişti. Ama bu antlaşma uzun sürmemiş, Yakub'un 9 Şevval 265/4 Haziran 879 tarihinde ölmesi üzerine işler ters yürümeye başlamıştı. Yakub'un yerine kardeşi Amr b. el-Leys geçmiş, Muvaffak kendisine bazı imtiyazlar vererek onu ikna edebilmiş ve onunla bir barış antlaşması imzalamıştı⁶⁵. Böylece Abbasîler Saffarîlerin desteğini elde ederek bütün güç ve zamanlarını Zencîlere ayırabilmişlerdi.

⁶⁴ Taberî, *age*, IX, 531-532; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 307-308; İbn Haldun, *age*, III, 316, İbnü'l- Esir ve İbn Haldun el-Hısn'ın adını el-Hıdır şeklinde verirler. Biz Taberî'yi esas aldık. Bkz. *Tarih*, IX, 531; *el-Kamil*, VII, 308; *el-İber*, III, ay.

⁶⁵ Taberî, *age*, IX, 544-545; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 325-326; İbn Haldun, *age*, III, 318; es-Samir, *age*, 97-98. es-Samir Yakub'un ölüm tarihini Zilkade 265/ Haziran 879 şeklinde verse de, bu tarih Yakub'un ölüm tarihi değil, Muvaffak'ın Amr b. el-Leys'e Ahmed b. Ebi'l- Asbağ'ı gönderdiği tarihtir. Dolayısıyla İbnü'l- Esir ve İbn Haldun'un ifade ettikleri gibi Yakub Şevval 265 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. *el-Kamil*, VII,325; *el-İber*, III, 318; *Savret*, 97.

2- Zencilerin Yaptıkları Antlaşmalar

Zenciler Ali b. Eban'ın bulunduğu bölgelerde hem Abbasî komutanlarıyla hem de diğer güçlerle gerçekleştirdiği antlaşmalarla varlıklarını kabul ettirmişler, bölgede serbest dolaşma imkanı bulmuşlar ve bu münasebetle sağlanan barış ortamının semeresini elde etmişlerdir. Her halde sürekli savaş ortamı Zencilere bıkkınlık vererek yapılan barış veya saldırmazlık tekliflerini değerlendirerek diğer güçlerle masaya oturup antlaşmaları inzalamışlardır. Böylece bölgeye az bir süre de olsa barış ve huzur ortamı gelebilmiştir. Biz burada Zencilerin Hem Abbasîlerin hem de diğer güçlerin kuvvetleriyle gerçekleştirdikleri antlaşmalarını ele alacağız.

Ali, yukarıda da anlatıldığı gibi Ahvaz'a ve civarına hakim olmuş, bölgede Abbasî güçleri yokken, diğer şehirleri de hakimiyeti altına almak istemişti. O güçlerini toplayarak Tüster'i kuşatmaya başlamıştı. Halkı korkuya kapılarak şehri teslim etmek niyetinde iken, Mesrur el-Belhî tarafından Ahvaz bölgesine atanan Tekin el-Buharî imdatlarına yetişmiş, Ali b. Eban'a saldırarak onu hezimete uğratmış, bir çok askerlerini öldürmüş ve böylece Tüster'e girebilmişti. Bu olaya Bab Korik savaşı deniliyordu ⁶⁶.

Tekin'in bu başarısı avare avare dolaşan bir çok insanın kendisine katılmasına sebep olmuştur. Öbür taraftan Ali bu hezimetini hazmedememiş, intikamını almak amacıyla hem nicelik hem de nitelik bakımından daha büyük bir kuvvet hazırlamış ve planını çizmiştir. Vasıf er-Rumî adındaki Ali'nin bir askeri kaçarak bu planı Tekin'e götürmesi ve onların vaziyetlerini bildirmesi üzerine kendisi adamlarıyla birlikte geceleyin Zencilere baskın düzenlemiş, komutanlarından Enguleveyh, el-Hüseyn el-Hammamî, Sahibü'z- Zenc'in müezzini Muferric Ebu Salih ve Enderun gibi seçkin komutanlarını öldürmüş ve Ali b. Eban'ın uşağı Cafereveyh gibi insanları da esir almıştır. Böylece Tekin Ali'yi üst üste mağlup ederek yenilgiyi kendisine kabul ettirmiş ve onu ateşkes antlaşmasını imzalamaya zorlamıştır. Ali Ahvaz'a ve Tekin de Tüster'e çekilmiştir. Ali Tekin'e mektup yazarak uşağını öldürmemesini istemiştir. O da olumlu cevap vererek isteğini kabul edip onu öldürmeyerek hapsetmiştir.

Daha sonra aralarında mektuplaşma safhası başlamış, birbirlerine iltifatlarla bulunarak dostluk mesajlarını birbirlerine göndermişler. Bu olay Tekin'i Ahvaz'a atayıp gönderen Mesrur'a "Tekin'in Ali'ye meylettigi" şeklinde olumsuz bir tarzda ulaştırılmış ve o da bu durumu hoş karşılamayarak haberin sıhhatini öğrenmek amacıyla Ahvaz bölgesine hareket etmiştir. O, Tekin'i kaçırmamak için

⁶⁶ Taberî, *age*, IX, 546; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 323; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 136; İbn Kesir, *age*, XI, 38. İbnü'l- Esir dışın-
da diğer tarihçiler bu şavaşa Bab Kodek şeklinde isim vermektedirler. Biz İbnü'l-esir'i tercih ettik. Bkz.aynı yerlere.

kendisinden razı olduğu ve yaptığı işi memnuniyetle karşıladığı gibi lafları da etrafa yaymaya çalışmıştır. Tekin de olayın çarpıtılarak Mesrur'a nasıl ulaştığından haberdar olmuş, dolayısıyla Tekin kendisinden uzak durarak ona mesafeli yaklaşmıştır. Aralarındaki mektuplaşmalar sayesinde Tekin'in Mesrur'a güvenmesi sağlanmış. Mesrur Tüster vadisine indiğinde Tekin'i yanına çağırması. O da gelerek selam vermiş. Daha sonra Mesrur emir vererek Tekin'in kılıcını aldırması ve kendisini tutuklatması. Tekin'in hapsettiği kişiler öldürülmüş. Böylece Abbasî güçleriyle Zenciler arasında sağlanan barış ortamı sona ermiş ve gerginlik ve çatışma alanı tekrar başlamıştır⁶⁷.

Mesrur, Tekin'i yakalayıp hapsedince, onun sorumluluğundaki yerleri Ağartmış'a tevcih etmiş. Ağartmış emri altındaki askerlerle Ali'nin üzerine yürümüştür. İlk önce Ağartmış galip gelerek Ali'nin güçlerini hezimete uğratmış. Daha sonra Ali galip gelerek onun kuvvetlerini hezimete uğratmıştır. Böylece bazen o ve bazen de diğeri galip gelerek savaşlar uzatarak sürüp gitmiştir. Biri ötekine üstünlük sağlayamamıştır. Daha sonra Sahibü'z- Zenc çoğu kuvvetlerini Ali'nin cephesine göndermiş. Bunu gören Ağartmış da ateşkes teklifini ortaya atmıştır. Ali b. Eban da bunu istediğinden ikisi ateşkes antlaşmasını imzalamışlardır. Ali böylece hükümet güçlerinin tehlikesini bertaraf etmiş, artık etrafa serbestçe akınlar düzenleyebilmiştir. Nitekim o Biruz denilen köye baskın düzenleyerek çok miktarda ganimet elde etmiştir⁶⁸.

Aslında Abbasî güçleri ile Zencilerin kuvvetleri arasında böyle bir ateşkes antlaşmasının imzalanması bir nevi Zencilerin varlığının tanınması anlamına geliyordu. Bu şunu gösteriyor : “Zenciler öyle bir güce erişmişler ki, rakip ve düşmanları tarafından kendilerine barış veya ateşkes teklifleri yapılabiliyor”. Zenciler ateşkes antlaşmaları imzalamakla bir yandan karşıtlarına varlıklarını kabul ettirmişler ve öbür yandan da bölgede serbest dolaşım hakkını elde etmişlerdi. İşte Ali bundan sonra Ramehürmüz'de hüküm süren Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî üzerine rahatlıkla yürüyebilmişti.

Ali b. Eban ile Muhammed b. Ubeydullah arasındaki ilişkiye daha önce de değinmiştik. Ali Muhammed'den hiç hoşlanmıyor ve ona güvenmiyordu. Her ne kadar ikisi arasında bir ahitname imzalanmışsa da, Ahmed b. Leyseveyh'in üzerine beraber yürürlerken Muhammed'in hutbeyi Sahibü'z-Zenc'in ve kendi adlarına okuyacağına dair söz verip sözünü yerine getirmemesi üzerine Ali ondan hep nefret eder ve ona içinden kin besler, bunun cezasını vermek için sürekli onu kontrol ederek bir bahane arardı. O, Sahibü'z- Zenc'in oğlu Engulay'a mektup yazarak kendi kontrolündeki yeri Ali'nin

⁶⁷ Taberî, *age*, IX, 546-547; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 323,329; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 136-137; İbn Kesir, *age*, XI, 38.

⁶⁸ Taberî, *age*, IX, 549-551; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 329-330; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 137-138.

idaresinden alıp kendi idaresine almasını istemiş ve bunun için de Engulay'a hediyeler göndermişti. Bu durum Ali'nin ona karşı nefretini ve kinini daha da arttırmasına sebep olmuştu. O, Sahibü'z- Zenc'e mektup yazarak Muhammed'in bu vaziyetini anlatmış, onun kendilerine sadık olmadığını, yine eski ihaneti üzerine olduğunu ve gayesi başka olduğunu dile getirerek ona saldırmak için izin istemişti. Ali ortaya attığı tezini doğrulamak için Muhammed'den kendi kontrolündeki haracları kendisine getirmesini teklif etmişti. Sahibü'z- Zenc de buna izin vermişti. Bunun üzerine Ali Muhammed'i denemek amacıyla kendisinden haracları getirmesini istemişti. Ama Muhammed kıvrarak bahane arayıp kendi malî durumunu ileri sürmüştü. Bunun üzerine Ali hazırlıklara başlamış, Muhammed'in üzerine yürüyerek Ramehürmüz'ü kuşatmıştı. Muhammed şehri koruyacak halde olmadığından kaçmış, Erbak ve Bilem adındaki en uzak kalelerine sığınmıştı. Ali ve Zenciler de Ramehürmüz'e girmişler, bir çok insanları öldürmüşler, çok miktarda esir almışlar ve şehri baştan sona yağmaladıktan sonra çekip gitmişlerdi.

Bu durum Muhammed'i korkutmuştu. O, barışı teklif ederek anlaşma talebinde bulunmuştu. Ali de bu teklifi Sahibü'z- Zenc'e bildirmişti. O da Muhammed'in gücünü aşacak şekilde kendisine yüklü bir haracın konması şartıyla bu teklifi kabul etmesini emretmişti. Ali ile Muhammed bir araya gelerek antlaşmayı imzaladılar. Antlaşmada "Muhammed'in iki yüz bin dirhem vereceğine, Ali'nin de kendisine ve işlerine karışmayacağına" dair maddeler yer almıştı. Antlaşmanın gereği yapılmış ve böylece bu kavga ve savaş sona ermişti⁶⁹.

3- Zenciler ile Kürtler Arasındaki İlişkiler

Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî kurnaz birisi olduğundan Ali b. Eban'ı nasıl ikna edebileceğini biliyordu. Aynı zamanda o Ali'den yediği darbeyi de unutmayarak intikamını hile yoluyla almak istiyordu. Bunun için fırsat kolluyordu. Her ikisi antlaşmayı imzalayıp gereğini yerine getirdiklerinde işlerine dönmüşlerdi. Ama Muhammed o ağır mali bedeli unutamıyordu. Bunun acısını Ali'den çıkartmak istiyordu. O Ali'nin haris ve malı çok seven birisi olduğunu biliyordu. O bu yönüyle Ali'yi kandırabileceğini düşünüyor ve bunun için planlar yapıyordu.

Kendisi Ali'den intikamını almak için kendisine mektup yazarak Darban Kürtlerine karşı kendisinden yardım ve destek talep etti ve "bunun karşılığında da ele geçirecekleri bütün ganimetleri

⁶⁹ Taberî, *age*, IX, 554; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 330; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 138-139; ez-Zehebi, *age*, 20; İbn Kesir, *age*, XI, 39; İbn Haldun, *age*, III, 319.

kendisine ve arkadaşlarına olsun” diye teklifte bulundu. Tabii ki Ali haris ve mala düşkün birisi olduğundan liderine mektup yazarak izin istedi. Sahibü’z- Zenc de, “Muhammed’e el-Halil b. Eban ile Behbuz b. Abdülvehhab’ı göndermesini, kendisinin ise yerinde kalmasını, Muhammed’ten güvenilir rehineler almadan askerlerini göndermemesini, böylece onun ihanetinden emin olunacağını, çünkü kendisi tarafından ona büyük bir darbe vurulduğunu ve Muhammed’in de intikamının peşinden koşmayacağından güvenilir biri olmadığını” diye cevap vermişti. Ali de bunları Muhammed’e yazarak rehineler istemişti. Muhammed de sözler ve yeminler etti, ama rehineler konusundan Ali’yi oyaladı. Buna rağmen Muhammed’in önerdiği ve anlattığı ganimetler Ali’nin iştihayı kabartmış, onun mala düşkünlüğü kendisini Muhammed’e asker göndermeye zorlamıştı. Tabii Muhammed intikamını almak için hertürlü tedbiri almıştı. O, askerlerine savaş başladıktan sonra kaçmalarını emretmişti. Zencîlerin mağlup olup kaçacakları zaman onları karşılayacak ve ortalarına alacak bir grubu da bir yere konuşlandırmıştı.

Muhammed’in askerleri Zencîlerle beraber Darban’ın üzerine gittiler. Kürtler de şehirlerini korumaya başladılar. Savaş başlayıp şiddetlendi. Zencîler başlangıçta Kürtlere galip geldiler. Sonra Kürtler toparlanarak sadık ve büyük bir hamleyle onlara hücum ettiler. Plan gereği Muhammed’in kuvvetleri Zencîleri ortada bırakarak çekildiler. Böylece Zencîler dağılıp hezimete uğrayarak kaçtılar. Kaçanlar için bekletilen birlik de önlerini keserek onları ortalarına aldılar, kimilerini öldürdüler ve kimilerini de esir aldılar. Muhammed de haberleri olmadan arkalarından kendilerine vurmaya başladı. Böylece Zencîler en kötü şekilde darbe yiyerek geri çekildiler⁷⁰.

İşte Zeciler ile Kürtler arasında böyle bir ilişki olmuş, onlar Zencîlerden çekinmeden ve korkmadan şehirlerini savunmuş, onları hezimete uğratarak ve onlara büyük bir darbe vurarak bellerini kırmış, bir daha karşı karşıya gelmeyi göze alamayacak şekilde onları korkutmuş, nerde ise etrafa nefes aldırılmışlardır. Hatta bir tarihçi bu olayı anlatırken Kürtlerin onları böyle perişan etmelerinden dolayı Allah’a hamd ve şükretmekte bulunmuştur⁷¹. Öbür taraftan Muhammed de ağır bir şekilde onlardan intikamını almış ve amacına ulaşmıştır.

⁷⁰ Taberî, *age*, IX, 554-555; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 331; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 139; İbn Haldun, *age*, III, 319; İbn Tagriberdî, Yusuf, *en-Nücümü’z- zahire fi mülûki Mısır ve’l- Kahire*, (nşr. Fehim M. Şeltut) Kahire 1956, VI, 42.

⁷¹ İbn Tagriberdî, *age*, VI, ay.

C- ZENCİ HAREKETİNİN DÖNÜM NOKTASI

Zenciler 255/869 yılından 266/879 yılına kadar on kusur sene boyunca hep ilerleyerek hareketlerine devam etmişler. Abbasî kuvvetleriyle bir çok yerde karşı karşıya gelerek çarpışmışlar, bazı savaşları kaybetmiş olsalar da çoğunu kazanarak zaferle bitirmeyi başarmışlar, Abbasî idaresinde bulunan Basra, Übüle, Abbadan, Ahvaz, Vasıt, Numaniyye gibi bir çok şehirleri ele geçirerek kimi insanlarını öldürmüş ve kimini de esir alarak götürmüşlerdir. Buralarda bulunan malları ele geçirerek toplamışlar ve geri kalanı da yakıp yıkmışlardır. Böylece ellerinde mal ve ganimet çoğalmış, işleri büyümüş, herkes onlardan bahseder olmuştur. Bağdat ve Semerra gibi şehirlerin gündemini onlar ve hareketleri işgal etmiştir. Onların durumu o kadar büyüyüp ciddileşmiş ki, Mu'temid ve kardeşi bastıramamış, nerde ise Abbasî hanedanını çökertecek hale gelmiştir. Zenciler bölgeyi Abbasî yönetiminden ayırarak burada kendi hakimiyetlerini kurmuşlardır.

266/879 yılı Abbasî gücünün başlangıcı ve Zencî hareketinin yavaş yavaş durmaya ve sönmeye başladığı zaman dilimidir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Zenciler on kusur yıl boyunca hep ilerleyerek hareketlerini bütün hızıyla devam ettirmişlerdir. Onlar 265/878 yılında Vasıt'ı, Numaniyye'yi ve Cerçeraya'yı ele geçirmekle ayak seslerini Bağdat'a duyurmuşlardır. Artık tehdit altında Bağdat bulunmaktadır. Zenciler nerde ise Abbasîlerin merkezine çullanıp ele geçireceklerdir. İdareciler başta olmak üzere herkes anlamıştır ki, bunlar artık ayaklarının altına kadar gelerek güvendikleri yerleri tehdit edecek kadar hakimiyetlerini genişletmişlerdir. Bunlara artık dur deme zamanı gelmiş ve geçmiştir. Bu tehlikenin çaresine bakılması için öteki tehdit edici unsurların da ortadan kalkması gerekmektedir. İşte bu anda Doğu bölgesinden müjdeli ve sevindirici bir haber gelmiş. Bu haber Muvaffak'ın can düşmanı Yakub b. el-Leys es-Saffar'ın Ahvaz'da öldüğüne ve yerine daha yumuşak mizaçlı, abisinden çok zayıf, halifenin emrinde olduğunu bildiren Amr b. el-Leys'in geçtiğine dair sevimli haberdur. Bu haber üzerine artık Abbasîler bütün gücünü ve zamanını Zencilerin hareketine ve onu bastırmasına ayırabileceklerdir. İşte Abbasî devletini nüfuzu altında tutan Muvaffak zaman geçirmeksizin oğlu Ebü'l- Abbas komutasında bir askerî birliği Zencilerin üzerine göndermiştir.

Muvaffak bazı sebeplerden dolayı Zencilerin üzerine bizzat gidip onlarla savaşmaya, karşı karşıya gelmeye bir çare bulamayıp mecburen kendi yerine bu görevi yürütecek yirmiüç yaşındaki oğlu Ebü'l- Abbas'ı Vasıt tarafına Rabiülahir 266/879 yılında gönderdi. Muvaffak oğlu için yaya, atlı ve denizcilerden müteşekkil onbin askeri bizzat toplayarak ve onları hertürlü malzemeye donatıp en iyi üniforma, en güzel şekil ve en mükemmel techizat vererek Zencilerin üzerine sevk etti. Muvaffak bizzat

oğlunun askerlerini kontrol ederek gözden geçirdi, hazırlıkları ve sayıları üzerinde durdu, her şeyin tam tekmil olduğunu görünce göndermeye dikkat etti ve onları gönderirken tekrar gözden geçirmek, onlara cesaret vermek ve kendilerine ehemmiyet ve değer verdiğini göstermek amacıyla “el-Firk” denilen yere kadar onlara eşlik etti. Ebü'l- Abbas burada birkaç gün kalarak eksikleri tamamladıktan ve kalan askerleri geldikten sonra Medain’e gitti ve burada kalıp yorgunluklarını attıktan sonra Deyrû'l- Akul’a hareket etti⁷².

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ebü'l- Abbas’ın komutasındaki asker sayısı onbindi. Bunlar yaya (reccale) ve süvari (fursan) birlikleri olarak iki gruba ayrılmıştı. Bunlara bir deniz filosu eşlik etmişti. Bu filo yaya askerleri belirlenen noktaya ulaştırmıştı. Başka bir ifadeyle yaya askerler filoya bindirilerek deniz yoluyla savaş alanına götürülmüşlerdi. Bu filo büyük ve küçük gemilerden ibaretti. Bunların yanında iyi yapılmış sandallar da bulunuyordu. Büyük gemiler ulaşım amacıyla, küçük gemiler ise ani hücumlarda kullanılmak için alınmıştı. Filonun amirali ve büyük komutanı Ebu Hamze olarak tanınan Nusayr’dı. Ebü'l- Abbas hem istihbarat bilgileri toplamak hem de yayaları savaş alanına götürmek amacıyla onu önden göndermişti. Ebü'l- Abbas Deyrû'l- Akul’da konuşlanarak istirahat ederken Nusayr, “Zencilerin gemiler içerisinde Süleyman b. Camî komutasında yaya, suvari birlikler olarak geldiklerini, onların öncülüğündeki el-Cubbaî’nin Berduda yakınındaki adaya konuşlandığını, Süleyman b. Musa’nın da emrindeki yaya, suvari ve deniz birlikleriyle Eban nehrine ulaştığını bildiren bir mektup göndermişti. Bunun üzerine Ebü'l- Abbas Cerceraya’ya ve buradan da Femmü’s- Silh’a hareket etmiş ve burada konuşlanmıştı. O, Zencilerden haber almak ve durumlarını öğrenmek amacıyla keşifçileri göndermişti. Keşifçilerinin Zencilerin geldikleri, önlerinin Silh’a ulaştıkları ve arkalarının da Vasıt’ın aşağısındaki Musa b. Boğa’nın bahçesine dayandığı haberini kendisine ulaştırdıklarında Ebü'l- Abbas Zencilerin yollarından saparak kenarda saklanmıştı. Onun askerleri Zencilerle karşı karşıya gelerek savaşa tutuştuklarında onların aynı andaki hücumlarına karşı duramayarak geri çekilmeye başlamışlardı. Zenciler de bunun hezimet ve mağlubiyet olduğunu zannederek gurur ve tamah ile ardlarına koyulup takip etmişlerdi. Onlar bu takip sonucu Ebü'l- Abbas’ın saklandığı yere yaklaştıklarında kendisi beraberindeki yaya ve suvari birlikleriyle onlara hücum etmiş ve sonra bir savaş gemisine binip onları dört bir taraftan sararak hezimete uğratmış ve altı fersah boyunca onları izlemişti. Ebü'l- Abbas’ın askerleri beş büyük gemi ve pekçok küçük gemiyi ele geçirmişler, bir çok gemiyi batırmışlar ve çok sayıda da esir almışlardı. Aynı zamanda bir çok insan da Ebü'l- Abbas’a baş vurarak sığınma talebinde bulunmuştu. Bu, Ebü'l- Abbas’ın kazandığı ilk savaştı. Savaşın böyle bitmesi büyük bir başarı ve moral

⁷² Taberî, *age*, IX, 557-558; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 338; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 165; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 140; es-Samir, *age*, 109.

verici idi. Abbasî kuvvetleri savaşın böyle sonuçlanmasıyla cesaretlenmiş ve kendilerine olan güvenlerini tazeleyerek pekiştirmişlerdi. Bu nedenle kazanılan savaş bir çok tarihçi tarafından fetih olarak kabul edilmişti⁷³.

Zencîler neye uğradıklarına şaşarak bunun nedenini, karşı tarafın gücünü, varlığını ve liderliğini kendi aralarında tartışıp çözümler ve öneriler ortaya koymuşlar ve şu sonuca varmışlardı : “Abbasî askerlerinin lideri genç ve körpeçik bir delikanlı idi. Savaş eğitimi ve deneyimi yoktu. Öyleyse isabetli ve doğru görüş biz bütün kuvvetlerimizi toplayarak var gücümüzle topyekün ona saldırıp onu yerinde izale etmemizdir. Umulur ki, bu onu korkutur. Böylece kendisi çekilip gidecektir”. Ama yapılan savaşta tekrar Zencîler yenilmişlerdi. Çünkü onlar Ebü'l- Abbas'ı yaşı küçük birisi olarak görmeleri nedeniyle küçümsemişler ve tam değerlendirememişlerdi. Bu olaydan bir gün sonra Ebü'l- Abbas en güzel görüntü içinde Vasit'a girmiş, Cuma namazını kıldırmış ve büyük bir halk topluluğu kendisinden aman dilemişti. Bu olayların kendisine verdiği cesaret ve güven dolayısıyla Ebü'l -Abbas, Nusayr ve eş-Şah b. Mikail gibi komutanlarının itirazlarına rağmen Vasit'tan bir fersah aşağıda “el-Umr” denilen yerde karargahını kurdurmuş ve bu iki komutanlarına da Berduda nehrinin başında durmalarını emretmişti. Onun bu şekilde hareket etmesinin temel amacı kendisinin ifade ettiği gibi Vasit'ın yukarısında bulunan Zencîlerin saldırılarından emin olma⁷⁴.

Ebü'l- Abbas el-Umr'de karargahını kurdurduktan sonra Zencîlere ancak deniz yoluyla ulaşabileceğini, dolayısıyla onlara saldırmak için o sırada sadece güvenilir yolun bu yol olacağını düşünerek elinde bulunan gemileri ıslah etmeye ve ek olarak da yenilerini inşa etmeye başladı. İşte o, her birisinde iki kişi olmak üzere özel birliklerini bunlara bindirerek Zencîlere sürekli akınlar düzenledi ve onlarla savaştı. O aynı zamanda bölgeyi, yerleşim birimlerini ve yolları tanımak amacıyla yol gösterici ve kılavuzlarıyla beraber geziler tertip etti. O bir gezisinden dönüp karargahında istirahat ederken casusları, Zencîlerin kendisine körpeçik bir genç, kendine güvenen ve kendi kendini aldatan birisi olduğunu” söyleyerek üç yönden saldırıya hazırlandıkları, Bertemreta'da ve Kussehesa'da pusuya yattıkları ve herbirisinde yaklaşık onbin askerin gizlendiği ve aldanmamız için yirmi gemiyi öncü olarak bize gönderdikleri haberini getirdiler. Bunun üzerine Ebü'l- Abbas tedbirini alarak onları karşıladı. Zencîler savaşta kısa bir süre sonra sanki dayanamayıp hezimete uğradıklarından dolayı kaçtıkları izlenimi vermeye çalıştılar. Ama Ebü'l- Abbas onların bu planlarını daha önceden öğrendiği için arkadaşlarını

⁷³ Taberî, *age*, IX, 557-558; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 338-339; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 165-166; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 140-141; ez-Zehebî, *age*, 21; İbn Haldun, *age*, III, 319-320; İbn Tağrıberdî, *age*, III, 43.

⁷⁴ Taberî, *age*, IX, 559; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 339; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 166-167; es-Samir, *age*, 109.

onları izlemekten ve ardlarına düşmekten alıkoymdu. Böylece Zencîlerin bu planı fiyasko ile sonuçlandı. Onlar planlarının tutmadığını görünce, artık doğru düzgün savaşmaktan başka çarelerinin kalmadığını anladılar. Süleyman ve el-Cubbaî, komutalarındaki birliklerle beraber büyük savaş gemileriyle Ebü'l- Abbas'ın kuvvetlerine hücum ettiler. Ebü'l- Abbas kuvvetlerini önceden güzel bir şekilde hazırladığı için vakit geçirmeksizin deniz kuvvetleri komutanı Nusayr'a onları karşılamasını emretti, kendine de bir gemi hazırlattırarak seçkin kürekçileri, mümtaz ve özel birliklerinden mızraklı bir grubu yanına alıp nehre açıldı ve atlı birliklerden bir bölüğe de nehir kenarında hizasında yürümelerini ve nehirleri aşana kadar mümkün mertebede bu yoldan sapmamalarını emretti. Savaş kızışarak Reml ile Rusafe arasındaki tüm alana yayıldı. Zencîler hezimete uğradılar. Komutanları Süleyman ve el-Cubbaî canlarını zor kurtararak yaya kaçtılar. Abbasî kuvvetleri ondört gemiyi ve Zencîlerin geride bıraktıkları malzemeleri ele geçirdiler. Ebü'l- Abbas dönerek "el-Umr"deki karargahında ikamet etti, Zencîlerden aldıkları gemilerin ıslah edilmesini emretti. Böylece bu savaş da Zencîlerin hezimetleriyle sonuçlanmış oldu. Onlar ne karada ne de denizde Ebü'l- Abbas'ın kuvvetleriyle baş edemeyeceklerini anlayarak yirmi gün savaşa ara verdiler⁷⁵.

Zencîler bu zaman zarfında yine boş durmayarak savaş alanında kazanamadıklarını bazı plan ve desiselerle kazanmak istemişlerdi. Bunun için onlar Ebü'l- Abbas'ın askerlerinin yollarına kuyular kazarak içlerine keskin demir şişleri dikip üzerlerini ince hasır ve toprakla kapatmışlardı. Bu kuyuların süvari birliklerinin geçitleri üzerinde kazınmanın temel amacı buradan geçecek atların düşürmelerini sağlayıp sahiplerinin avlanmasıydı. el-Cubbaî üç günde bir keşifçi birlikleriyle beraber hem Abbasî askerlerini izlemek hem de onları bu tuzağa düşürmek amacıyla bu yoldan görünerek Ebü'l- Abbas'ın askerlerine saldırdığı izlenimi verirdi. Her gelişinde el-Cubbaî'yi bir süvari birlik karşılayarak kaybolana kadar onu takip ederdi. Yine o bir gün geldi ve süvari birlikler peşine düştüler. Ferganeli bir komutanın atı kuyuya düştü. Bunun üzerine Ebü'l- Abbas'ın askerleri el-Cubbaî'nin kendilerine ne gibi tuzaklar hazırladığını öğrenmiş oldular ve böylece onlar bu yoldan uzak durdular. Zencîlerin her gün onlara tacizde bulunarak harbe çekmeye ısrar etmelerine rağmen Ebü'l- Abbas'ın askerleri bu yola girmezlerdi. Zencîler bunu da başaramadıklarını görünce, yaklaşık bir ay daha savaşa ara verdiler⁷⁶.

Zencîlerin komutanı Süleyman elindeki kuvvetlerle ve uygulamaya koyduğu planlarla Ebü'l- Abbas'la baş edemediğini görünce, lideri Sahibü'z- Zenc'e mektup yazarak kırk kürekli gemilerin

⁷⁵ Taberî, *age*, IX, 559-560; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 339-340; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 167-169; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 141-142; İbn Haldun, *age*, III, 320; es-Samir, *age*, 110.

⁷⁶ Taberî, *age*, IX, 560-561; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 340; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 169; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 142; İbn

gönderilmesini istedi. O da yirmi gün zarfında istenilen kırk gemiyle beraber savaşçıları kılıç, mızrak ve kalkanlarıyla birlikte gönderdi. Zenciler gönderilen destekle kuvvetlerini artırdılar. el-Cubbaî, Ebü'l-Abbas'ın askerleri karşısında mevzilendi, onlara her gün tarizde bulundu, cephe savaşı yapmayarak vur kaç şeklinde eylemler gerçekleştirdi, Abbasî birliklerinin ikmal yollarını kesmek için köprüleri yıktı, çıkan suvarilere oklarla saldırdı ve nöbet tutan Abbasî gemilerini ateşe vererek yaktırdı. Onlar yaklaşık iki ay bu şekilde devam ettiler. Ebü'l- Abbas bu durumun bu şekilde devam etmemesi gerektiğini düşünerek Zencileri bertaraf etmek için bir plan hazırlamaya girişti. O Reml köyünde bir tuzak hazırlatarak askerlerini buraya yerleştirdi, Zencileri çekmek ve cezbetmek için önlerine bir kaç gemi gönderdi. Zenciler de kanarak öncü gemilerden bir kaçını ele geçirip birkaç kişiyi esir aldılar. Bunun üzerine Ebü'l- Abbas ve tuzakta bekleyenler Zencilere saldırarak onları hezimete uğrattılar, arkadaşlarını kurtardılar ve otuzbir gemiyi ele geçirdiler. Bu saldırıda Zencilerin komutanı el-Cubbaî canını zor kurtardı. Böylece Ebü'l- Abbas Zencilerin vur kaç eylemlerini ortadan kaldırmış oldu⁷⁷.

Netice olarak Ebü'l- Abbas'ın kuvvetleri ile Zenciler arasında onlarca savaş meydana gelmiş, Ebü'l- Abbas hepsinden zaferle çıkmış, Zencilerin ellerinde bulunan birçok kadını kurtarmış, onları Vasıt'tan ve civarından atarak inşa ettikleri şehirlerde hapsetmiş, alanı onlara daraltmış, çok sayıda esir almış, bol miktarda mal ve ganimet elde etmiş, hem denizde hem de karada üstünlük sağlayarak bir çok yerleri ellerinden kurtarmış, onların saldırı güçlerini kırarak savunma pozisyonuna itmiş, Zencilerin komutanlarından Süleyman b. Musa eş-Şa'ranî'nin inşa ettiği, valiliğini yaptığı, kendisine "el-Menia" adını koyduğu şehri kuşatabilmiş, bir çok Zencî komutanın sığınma taleplerini kabul etmiştir. Bütün bunlara rağmen savaş genelde denizde yapıldığı için kesin bir netice alınmadan istikrarsızlık bir şekilde devam etmiştir⁷⁸.

Her halde kesin bir netice alınması için Muvaffak'ın gelmesi gerekmekteydi. Nitekim Muvaffak, Zencilerin komutanlarından Süleyman b. Musa ve el-Cubbaî gibilerin liderlerine haber göndererek imdatlarına Ahvaz'a hakim olan ve burada ikamet eden Ali b. Eban'ı göndermesini talep ettikleri ve Sahibü'z- Zenc'in de Ali'ye mektup yazarak emrindeki bütün gücüyle Süleyman b. Cami'in tarafına gitmesini emrettiği haberini alınca, oğlunun imdadına yetişmek için Vasıt'a gitmeye karar verdi.

Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, ay.

⁷⁷ Taberî, *age*, IX, 561-562; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, ay; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay.

⁷⁸ Taberî, *age*, IX, 558-566; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 338-343; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 141-144.

II. ZENCİ HAREKETİNİN SONA ERMESİ

Zenciler bu safhadan sonra artık yavaş yavaş duraklamaya başlamışlardır. Abbasîlerin uğraştıkları cephele azalıp görünürde sadece Zencîlerin cephesi kalınca, artık Zencîlerin duraklama dönemleri sona ererek dağılma ve hareketlerinin sona erme dönemine geçilmiştir. Şimdi detaylı bir şekilde anlatmaya çalışacağız.

a- Muvaffak'ın Vasıt'a Gitmesi

Muvaffak yukarıda anlatıldığı şekilde aldığı haber üzerine Safer 267/Teşrin-i evvel 880 tarihinde Bağdat'tan çıkarak "el-Firk" denilen yerde karargahını kurdu, hazırlıklara başladı, savaş araç ve gereçlerini hazırlattı, süvari ve yaya askerlerini topladı. O bütün eksiklerini tamamladıktan sonra 2 Rabiülevvel 267/11 Ekim 880 Salı günü yola koyuldu. Muvaffak'ın takip ettiği güzergah şu şekildedir : Bağdat- el-Firk- Medain- es-Sib- Deyrû'l-Akul- Cerceraya- Kunna- Cebbul- es-Silh- Vasıt.

Oğlu Ebü'l- Abbas seçkin süvari komutanlarıyla Vasıt'ın yakınında onu karşılayarak savaş haberlerini kendisine arz etti. Muvaffak oğluna ve komutanlarına hılatlar giydirdi. O ertesi gün nehre açılarak oğlunun askerlerini denetledi, onları çok beğenerek sevindi. O, büyük savaşlara gireceği için askerlerinin morallerini yükseltmek ve onları bu savaşlara hazırlamak amacıyla tüm askerlerine erzaklarını ve maaşlarını verdi ⁷⁹. Böylece Muvaffak savaşa büyük moralle gireceğini garantilemiş oldu. O çevreyi ve şartlarını öğrenmek amacıyla yaklaşık sekiz-on gün gezindikten sonra asıl hedefine yöneldi.

b- el-Menia' nın Düşmesi

Muvaffak, bir kaç gün gezdikten sonra her şeyden önce "el-Menia" adlı şehri ele geçirmesinin şartlara uygun olduğunu düşünerek ilk olarak burayı kuşattı. Bu şehir Vasıt'a yakın olarak "Sukû'l-Hamis" denilen yerde bulunuyordu. Aynı zamanda burada Zencîlerin komutanlarından Süleyman b. Musa eş-Şa'ranî ikamet etmekte idi. Muvaffak'ın Süleyman b. Cami'den önce Süleyman b. Musa ile savaşmanın nedeni onun arkada olmasından dolayı idi. Muvaffak, "Eğer kendisi ilk önce Süleyman b.

⁷⁹ Taberî, *age*, IX, 566-567; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 343-344; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 170; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 145; İbn Kesir, *age*, XI, 40; es-Samir, *age*, 112.

Cami üzerine yürüyüp onunla savaşırsa, arkadan Süleyman b. Musa'nın gelmesinden ve kendini çevirmesinden korkardı. İşte bu nedenle o eş-Şa'ranî'nin bulunduğu "el-Menia" şehrini kuşatmıştı⁸⁰. Bu düşünce Muvaffak'ın olayları ve yerlerin konumlarını ne kadar iyi incelediğini göstermektedir.

Muvaffak şehri kuşatmaya giderken filosuyla Bi'rü Musavir nehrinden geçmişti. Filosunu tehlikelerden korumak amacıyla nehrin doğu tarafının hizasında yürüyen süvari birlikler, onu takip ederek "el-Menia" şehrine giden Beratık nehrine kadar eşlik etmişlerdi. O buraya gelirken, buranın şehre yakın olmasından dolayı her tarafta düşman askerlerinin bulunabileceğini hesap etmiş ve bu nedenle korumayı daha da artırarak birliklerinin sevkியatında ufak tefek değişiklikler yapmıştı.

O, Beratık nehrinden şehre kadarki asker sevkiyatında, oğlu öncü olarak gemilerle ilerleyecek, kendisi de diğer denizcilerle birlikte arkasından gidecek ve nehrin her iki tarafında da yaya ve süvari birlikler yürüyecek şekilde düzenlemiş ve şehri kuşatmıştı. Şehri çevreleyen büyük bir surun bulunduğunu ve şehrin bununla korunduğunu görmüştü. Surun uzunluğu tam iki fersahtı. Her iki tarafın askerleri şehrin girişinde karşılaştılar. Zencîler fazla bir varlık gösteremeden hezimete uğrayarak dağıldılar, şehrin içine kaçarak surların kapılarını kapattılar. Ebü'l- Abbas'ın komutasındaki askerler kalenin üzerine çıkarak rastladıklarını öldürdüler. Böylece Zencîler panikleyerek dağıldılar. Ebü'l- Abbas'ın askerleri 8 Rabiülevvel 267/17 Ekim 880 tarihinde şehre girdiler; bir çoklarını öldürdüler ve bir o kadarı da esir aldılar. Aynı zamanda şehirdeki her şeyi ele geçirdiler. Şehrin banisi ve valisi eş-Şa'ranî kaçtı. Abbasî askerleri onu Betaih'e kadar izlediler, ama yakalayamadılar. Zencî kadınları hariç burada bulunan yaklaşık beşbin kadını kurtardılar. Bu kadınlar toplanarak Vasıt'a gönderilip ailelerine teslim edildiler.

Ertesi gün Muvaffak Zencîlerin ellerindeki her şeyin toplanmasını, şehir surunun yıkılmasını, hendeğinin doldurulmasını ve geride kalan gemilerinin yakılmasını emretti. Muvaffak Zencîlerin ellerinde bulunan civar köylerin buğday, arpa ve pirinç gibi gelirlerini ele geçirerek sattırdı ve bundan elde edilen parayı da uşaklarının, askerlerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarına sarfetti.

Şehrin komutanı eş-Şa'ranî ailesini ve elindeki herşeyini kaybederek kendini zor kurtardı ve el-Mezar'a sığındı. O, buradan Sahibü'z- Zenc'e mektup yazarak başına gelenlerini teker teker dile getirdi. Durum çok vahim olduğundan Ali b. Muhammed yerinde duramayarak sürekli tuvalete girip çıkıyor ve

⁸⁰ Taberî, *age*, IX, 567-568; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 171.

mektupla kendilerine öldürücü bir darbenin vurulduğunun haber verildiğini söylüyordu ⁸¹. Bu olay öyle bir felaketti ki, bütün komutanlarının ödlerini patlattığı gibi Sahibü’z- Zenc’in ödünü de patlatmış ve kalbinden vurmuştu. Zenciler ilk defadır kendi elleriyle inşa ettikleri, surlarla çevirerek güvenceye aldıkları bir şehri kaybederek çıplak olarak çıkmışlardı. Sahibü’z- Zenc eş-Şa’ranî’nin başına gelen böyle bir felaketin bir daha yaşanmaması için Süleyman b. Cami adındaki komutanına bu durumu birdirerek tedbirli ve uyanık olmasını istemişti.

c- el-Mansura”nın Düşmesi

Muvaffak “el-Menia”yı ele geçirip tahrip ettikten sonra Berü Musavir’deki karargahına döndü. eş-Şa’ranî’nin ve özellikle Süleyman b. Cami’in nerelerde olduklarını öğrenmek için burada iki gün kaldı. Gönderilen casusların getirdikleri habere göre Süleyman b. Cami’in el-Havanit’te olduğunu öğrenen Muvaffak hemen hazırlıklara başladı ve aynı zamanda getirilen haberin doğru olup olmadığını tam öğrenmek için oğlu Ebü’l- Abbas’ı küçük bir birlikle buraya gönderdi. Ebü’l- Abbas onun burada olmadığını ve kendisine ulaşan habere göre Süleyman’ın inşa ettirdiği ve valisi olduğu “el-Mansura” şehrinde olduğunu öğrendi, onun gerçekten nerede ve gücü ne kadar olduğunu babasına bildirdi. Böylece Muvaffak el-Mansura’nın üzerine yürüdü ⁸².

Muvaffak bu şehrin üzerine yürürken çok dikkatli ve tedbirli davranıyordu. O Berü Musavir’den direkt olarak “el-Mansura”nın üzerine gitmeyerek ilk önce Berduda’ya gitti. O, seferinin fiyaskoyla sonuçlanmasını istemiyordu. Dolayısıyla Mansura’nın alınması için ne gerekiyorsa, yapılmalıydı. İşte bu yüzden Muvaffak Berduda’da üç gün kalarak ıslah edilecek durumları düzeltti, askerlerinin morellerini yükseltmek için onlara maaş dağıttı, köprü vazifesini gören gemileri ıslah ettirdi, geri hizmette çalışacak işçi sayısını, nehirleri kapatmaya, üzerlerine köprü yapmaya, atlılara yol açmaya yarayan araç ve gereçleri çoğalttı. Netice olarak şehri en çabuk, hızlı ve en az kayıpla ele geçirmek için ne gerekti ise Muvaffak bunları tamamlattı ⁸³.

⁸¹ Taberî, *age*, IX, 567-569; İbnü’l- Cevzî, *age*, XII, 211; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 344-345; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 171-172; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 145-146; ez-Zehebî, *age*, 22; İbn Kesir, *age*, XI, 40; es-Samir, *age*, 112. İbnü’l-Cevzî, kurtarılan kadınların sayının onbeş bin, İbn Haldun ise yaklaşık onbeş kişi olduğunu söylerler. Bkz. *el-Muntazam*, XII, ay; *el-İber*, III, 321. Muhtemelen İbnü’l-Cevzî el-Menia ile el-Mansura adlı şehirlerden toplanan toplam kadın sayısını vermiştir. Zira Taberî’ye bakıldığında el-Menia’dan beş bin ve el-Mansura’dan da on bin kadının kurtarıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kurtarılan toplam kadın sayısı onbeş bin olur. *Tarih*, IX, 568, 573.

⁸² Taberî, *age*, IX, 569-570; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 345; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 172-173; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 146-147.

⁸³ Taberî, *age*, IX, 570; İbnü’l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 173; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 147; es-

Muvaffak burada bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra 19 Rabiülevvel 267/28 Ekim 880 tarihinde el-Mansura'ya doğru hareket etti. Kendisi atlılar içerisinde yürüdü. Yayalar, silah ve araç-gereçler büyük nakliye gemilerine bindirilerek, önlerinde sandallar, büyük ve küçük savaş gemileri olmak üzere nehre açıldılar. Bunlar el-Cevziyye köyünün yanından geçen Mehruz nehrine geldiklerinde burada bir gün konaklandılar. Muvaffak atlıları ve ağır malzemeleri üzerinden geçirmek üzere nehrin üzerinde bir köprü kurdurttu ve buradan el-Mansura üzerine hareket etti. O, şehirden iki mil uzakta karargahını kurdurdu. Muvaffak şehir, Zenciler, tuzaklar ve hücum için zayıf noktalar hakkında bilgi sahibi olmak için dört gün boyunca keşiflerde bulundu. Bu da onun ne kadar tedbirli davrandığını göstermektedir. O Cuma günü akşamı askerlerini toplayarak savaşa hazırlanmalarını emretti. Ertesi gün askerlerinin içtimasını alarak onları yaya ve atlılar olarak bölük bölük ayırdı. Özel birliklerini tuzaklarda saklanan Zencilerin bulundukları yerlere konuşlandırdı. Savaş gemilerinin el-Münzir nehrinden şehre girmesini emretti. Yaya askerleri suvari birliklerin önlerinden yolladı. Oğlu Ebü'l- Abbas'ın da önden kaleye gitmesini ve birliklerini savaşmaya teşvik etmesini emretti. Bütün bunlar yapıldıktan sonra herkes vazifelendirildiği yere yöneldi.

Bu arada Süleyman b. Cami komutasındaki Zenciler de şehirlerini savunmak için etrafını muhkem beş surla çevirmişler, her bir kalenin önünde bir hendek kazmışlar, bunları suyla doldurmuşlar ve buralara birlikler yerleştirmişlerdi. Dolayısıyla el-Mansura çok muhkem bir şekilde korunmaya alınmıştı. Burayı ele geçirmek kolay değildi. Ayrıca burası komuta merkezi sayıldığından Zencilerin çoğu kuvvetleri burada idi. Şehri koruyacak yeterli ve hatta fazla miktarda kuvvet bulunmaktaydı ⁸⁴. Ama bütün bu güç ve olanaklara rağmen Zenciler Abbasî birliklerinin hücumları karşısında fazla bir varlık göstermeyerek şehir kısa bir sürede düşmüştü.

Abbasî birlikleri şehri koruyan kalenin önüne geldiklerinde su dolu bir hendek sürpriziyle karşılaşmışlardı. Aynı zamanda kale üzerinde Zenciler bulunuyorlardı. Bunun için Abbasî birlikleri hendeği geçmekten çekindiler. Ama onlar komutanlarının teşvikleriyle cesaretleterek hep birden hendeğe atlayıp geçtiler. Bunların yanında küçük bir süvari birliği de atlarıyla birlikte yüzerek hendeği aştı. Bunlar surdan inmeye çalışan Zencilerin üzerlerine yürüdüler. Zenciler de onların hendeğe atlayıp geçmelerini ve üzerlerine gelmelerini görünce, fazla dayanmadan kaçtılar. Abbasî birlikleri de arkalarına düşerek onları kılıçtan geçirdiler.

Samir, *age*, 112-113.

⁸⁴ Taberî, *age*, IX, 571-573; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 345-347; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 173-175; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 147-148; es-Samir, *age*, 113.

Onlar bu suru halledip şehre gireceklerini beklerken, birinci sura ve hendeğe benzer dört taneyle daha karşılaştılar. Birinci hendek ve surdan aldıkları cesaretle fazla zorlanmadan bunları da teker teker aşırıp nöbet tutan muhafız Zencileri de bertaraf ederek şehre girdiler. Ardından deniz kuvvetleri de el-Mansura'ya girerek üzerinden geçtiği tüm gemileri batırdılar. Savaş bütün şiddetiyle devam ederek sonunda Zenciler hezimete uğratılıp şehirden çıkartıldılar. Şehrin genel komutanı Süleyman b. Cami ailesini ve çocuklarını geride bırakarak canını zor kurtardı.

Böylece Muvaffak şehri alarak Vasıt'tan, bağlı köylerden ve Kufe civarından olan yaklaşık onbin kadın ve çocukları kurtarıp kendilerine bol infaklarda bulundu. Bunlar ihtiyaçları giderildikten sonra Vasıt'a gönderilerek ailelerine teslim edildiler. Abbasiler şehirde bulunan ne kadar erzak, mal, yiyecek, hayvan ve mühimmat varsa hepsini ele geçirdiler. Muvaffak bütün bunların satılarak hazinesine getirilmesini emretti, sonra bunları askerlerine dağıttı. Binlerce esir alındı ve bunlar içerisinde Süleyman b. Cami'in ailesi ve çocukları da bulunuyordu. Muvaffak onyediy gün el-Mansura'da kalarak "şehir surlarının yıkılmasını, hendeklerin doldurulmasını ve kaçan Zencilerin yakalanmasını" emretti. O, yakalanıp kendisine getirilen Zencilere "el-Menia"da uyguladığı öldürme siyasetinden farklı bir politika izledi. Yani onları affetti ve onlara hediyeler bahşederek komutanlarının emrine verdi. Böyle davranmanın temel amacı Zencilerin liderlerine meyletmelerinin önüne geçmektir⁸⁵.

Muvaffak el-Menia'dan sonra el-Mansura'da da büyük bir zafer kazanmasıyla Abbasi hakimiyetini Vasıt'ın büyük bir bölümünde tekrar tesis etti, bir çok yerleri kontrollerine geçirdi, buralarda yaşayan halkın güven ve emniyetini sağladı, binlerce kadın ve çocukları esaretten kurtararak hürriyetlerine kavuşturdu, halkı bu zilletten kurtardı, ele geçirdikleri yerlerden topladığı ganimetlerle maliyesini düzene koyarak askerî harcamalardaki sıkıntılardan kurtuldu, ele geçirdiği Zencilere taltiflerde bulunarak onları Sahibü'z-Zenc'den ayırmak ve uzaklaştırmakla gücünü zayıflattı ve kendi kuvvetini de artırdı.

⁸⁵ Taberî, *age*, IX, 573-574; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 211; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 346-347; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 174-175; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 148-149; ez-Zehebî, *age*, 22-23; İbn Kesir, *age*, XI, 40-41; İbn Haldun, *age*, III, 321; es-Samir, *age*, 113. es-Samir, İbnü'l-Cevzî'nin kurtarılan insan sayısının onbeş bin olarak takdir ettiğini iddia eder. Halbuki İbnü'l-Cevzî, bu olayları anlatırken fazla açıklamada bulunmadan iki üç satırla yetinerek geçiştirmeye çalışır. Bu satırlara bakıldığı zaman her ne kadar olayların geçtiği yerlerin isimleri verilmiyorsa da, yine de İbnü'l-Cevzî'nin verdiği onbeş bin rakam sayısının el-Mansura'da kurtarılan insan sayısı değil, el-Menia'da kurtarılan kadın sayısı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. El-Mansura ve olayı ile ilgili İbnü'l-Cevzî'nin açıklamasında kurtarılan kadın sayısı ile ilgili bir ifade bulunmamaktadır. Ayrıca biz, önceki dipnotlarımızın birisinde bir ihtimalde bulunarak İbnü'l-Cevzî'nin bu ifadesini düzeltmeye çalışmıştık. Bkz. *el-Muntazam*, XII, 211; *es-Savret*, 113; *81. Dipnot*. İbnü'l-esir ise kurtarılan kadın ve çocuk sayılarını yirmi bin olarak verir. *el-Kamil*, VII, 347.

Her şeyden önemlisi el-Mansura'nın düşmesiyle Zencilerin büyük komutanları dahil hepsi korkuya kapılarak bulundukları yerleri terk etmeleri idi. Kimi liderlerinin bulunduğu el-Muhtare'ye kaçmış ve kimi de aman dileyerek Muvaffak'a sığınmıştı. Dolayısıyla el-Mansura'nın düşüşü diğer şehirlerin kapılarını Abbasi kuvvetlerine açmıştı. Bu itibarla Muvaffak diğer şehirlere yönelerek fazla bir direnişle karşılaşmadan kolayca girebilmişti. Şimdi Muvaffak'ın Zencilerden aldığı öteki şehirleri açıklamaya geçelim.

d- Ahvaz'ın Geri Alınması

Muvaffak el-Mansura işini hallettikten sonra Doğu bölgesinde ana merkez görevini gören ve Zencilerin genel kurmayı konumunda olan Ali b. Eban'ın emrinde bulunan Ahvaz'a gitmek üzere hazırlıklara başladı. Bu hazırlıklara geçmeden önce karşı tarafın bulunduğu durumu ele almak istiyoruz.

el-Mansura'nın başına gelenleriyle ilgili haberler Sahibü'z- Zenc'e ulaşınca, kendisi paniğe kapılarak ne yapacağı ve ne gibi tedbirleri alacağı konusunda şaşırıp kalmış ve bir şey bilemez duruma düşmüştü. Bu aşırı stres ve korku onu Ahvaz valisi Ali b. Eban'a mektup yazmaya zorlayarak kendisinin "erzak ve mal gibi herşeyini bırakıp emrindeki bütün askerleriyle birlikte yanına gelmesini" emretmişti. Ali b. Eban bu mektubu almadan önce Muvaffak'ın Ahvaz ve civarı üzerine hareket ettiği haberini almıştı. O bu yüzden çılgına dönüp nerdeyse aklını yetirecekti. Mektup eline ulaşip okuyunca ve kendisinin Sahibü'z- Zenc'in yanına kesin kes gitmesini istendiğini görüp öğrenince, hemen her şeyini terkedip Muhammed b. Yahya b. Said el-Kernebaî'yi yerine bırakarak el-Muhtare'ye gitmişti. Ama Muhammed el-Kernebaî de Ali'nin ayrılmasıyla Muvaffak'ın gelişiyile ilgili haberlerin ard arda gelmesi üzerine korkudan duramayarak kendisine tevdi edilen işi bırakıp Ali b. Eban'ın arkasına düşmüştü. Böylece Ahvaz sahipsiz kalmıştı. Dolayısıyla Muvaffak gelerek şehri kolay ve mukavemetsiz bir şekilde ele geçirdi.

Ayrıca Ali b. Muhammed Sahibü'z- Zenc sadece Ali b. Eban'a mektup göndermemiş, aynı zamanda Fendem, Basiyan ve bağlı köylerden sorumlu Behbüz b. Abdülvahhab'a da mektup göndererek, her şeyini bırakıp askerleriyle birlikte yanına gelmesini emretmişti. Behbüz da emre uyarak

her şeyini bırakıp el-Muhtare'ye gitti ⁸⁶. Böylece Ahvaz'dan Fars bölgesine kadar yerler Zencîlerden boşalmış oldu. Dolayısıyla her bakımdan Muvaffak'ın işi kolay oldu.

Sahibü'z- Zenc'in bu şekilde hareket etmesinin temel nedeni Muvaffak'ın kendisine yöneleceğini tahmin ederek daha Ali ve Behbüz gelmeden el-Muhtare'yi muhasaraya almasından korkmasıydı. Halbuki Muvaffak Sahibü'z- Zenc'in tahmin ettiği şekilde hareket etmemiş, kendisine ve el-Muhtare üzerine değil, aksine boşalttıkları Ahvaz'a yönelmişti. Sahibü'z- Zenc'in bu şekilde hareket etmesi kendisine ve Zencîlere çok pahalıya mal olmuş, çok zorluklarla ele geçirdikleri yerlerin ellerinden çıkmasına, ekonomik durumlarının zayıflayıp çökmesine ve kuvvetlerinin dağılmasına sebebiyet vermiş ve hatta hareketlerinin bastırılmasının sürecini hızlandırmıştı. Eğer Ali b. Eban Ahvaz'da ve Behbüz da yerinde askeriyle birlikte kalmış olsalardı, Ahvaz'ı ve bulundukları yerleri Muvaffak'tan rahatlıkla koruyabileceklerdi. Zira Ali b. Eban'ın emrinde yaklaşık otuz bin asker vardı. Ayrıca onlar buralarda bıraktıkları mallarla ayakta durabileceklerdi. Muvaffak ise erzak sıkıntısı çekmesinden dolayı belki geri dönmek zorunda kalacaktı. Çünkü burası Vasıt'tan ve özellikle Bağdat ve Semerra'dan çok uzakta kalan bir yerd. Buraya erzak ve malzemenin ulaşması için haftalar ve hatta aylar gerekirdi. Bu da Zencîler için bir avantajdı. Zira Muvaffak Zencîlerin Ahvaz ve civarında bıraktıkları erzak ve malzemeleri ele geçirmesine rağmen yine de bu konuda sıkıntıya düşmüş ve bunu Ahvaz'ın civar yerleşim birimlerinden acilen temin etmeye çalışmıştı ⁸⁷.

Sahibü'z- Zenc'in bu şekilde davranması, kendisinin hareketinin başlangıcından bu yana üzerinde durduğu, ehemmiyet verdiği ve çokça istifade ettiği o istihbaratını kaybetiğini veya korkudan ullanamadığını göstermektedir. Zira gönderdiği mektup Ahvaz valisine ulaşmadan önce Ali b. Eban Muvaffak'ın Ahvaz'a doğru geldiğine dair haberler almıştı. Onun valisi böyle istihbaratlarda bulunduğu halde kendisi neden istihbaratta bulunmamıştı? Şimdi Muvaffak'ın Vasıt'tan Ahvaz'a geliş serüvenine bakalım.

Muvaffak Ahvaz'a gitmeden önce bulunduğu Vasıt bölgesini saldırılardan korumak amacıyla bir takım tedbirler almaya yöneldi. O, Vasıt'ı korumak amacıyla bir kısım askerlerini oğlu Harun'un emrine verdi, Zirek komutasında bir birliği Süleyman'ın sürdüğü halkı geri çağırarak ve eski yerlerine yerleştirmek amacıyla el-Mansura'nın etrafına gönderdi ve bu birlik verilen vazifeyi yerine getirerek

⁸⁶ Taberî, *age*, IX, 575-576; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 348; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 177; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 149-150; İbnü'l- Esir, *age*, 113.

⁸⁷ Taberî, *age*, IX, 575-577; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 178.

halkı topraklarına iade etmişti. Muvaffak bununla yetinmeyerek geride bırakacağı halkın tam emniyette olmalarını sağlamak ve Zencilerin geri dönüp onlara bir daha saldırmamak amacıyla Zirek'e emir vererek "askerlerinden seçkin ve kahraman kişileri seçip gemilere bindirerek Dicle'tü'l-avra'ya açılmalarını, amiral Ebu Hamze ile birlikte Dicle'de keşif yapan Zencilere saldırmalarını, hezimetten kaçan Zencilerin arkasına düşüp el-Muhtare'ye kadar onları takip etmesini ve rastladıkları Sahibü'z- Zenc'in her askerine hücum etmesini" istemişti. O, Vasıt bölgesini her türlü tehlikeden korumak, kazandığı zafer sonucu bölgede emniyeti, huzuru ve sükuneti yeniden tesis etmek ve devam ettirmek amacıyla bu tedbirlere başvurmuştu⁸⁸.

Muvaffak Ahvaz'a hareket etmeden önce yolda ve orada sıkıntıya girmemek için önünden oğlu Ebü'l- Abbas'ı gönderdi. Ahvaz'a gidilecek yolda lazım olacak herşeyin hazırlanmasını, geri hizmette çalışan askerlerin önden gidip yolları ve konakları ıslah etmelerini, buralarda askerlerine yiyecek ve erzak hazırlayacak ahçıların önden gitmelerini emretti. Bütün bunlar yapıldıktan sonra o 1 Cemadelahire 267/9 Kasım 880 tarihinde Vasıt'tan ayrılarak Ahvaz'a doğru yola çıktı. Onun takip ettiği güzergahlar şu şekildedir : Vasıt- Banibin- Cuha- et-Tib- Kurkup- Deristan- Vadi's-Sus- Sus- Cundisabur- Tüster- Asker Mükrem- Ahvaz⁸⁹.

Muvaffak, Ahvaz'a giderken takip ettiği güzergahlardan Sus'a ulaştığı zaman burada üç gün kaldı. Kendi tarafından Ahvaz'a vali olarak atanan Mesrur el-Belhî'nin huzuruna gelmesini emretti. Ali ile Behbuz'un bıraktıkları herşeyi rahatlıkla ele geçirdi. Zencilerin Dicle'de inşa ettikleri setler kaldırılarak kendisine yollar ve geçit yerleri ıslah edildi. O buradan Cundisabur'a geçerek üç günlük kalışı esnasında askerler yemek konusunda sıkıntı çektiler. O hemen temin ettirdi. Buradan Tüster'e geçerek bu sıkıntıyı gidermek amacıyla Ahvaz köylerinden acilen vergilerin toplanmasını emretti ve bunun için de her bir köye bir komutanını görevlendirdi.

Muvaffak erzak ve mal sıkıntısı durumunu acilen halletmek, Zencileri yalnız bırakmak amacıyla onlarla anlaşma imzalayanları kendi tarafına çekmek, aynı zamanda fazla cephe açmamak için Ahmed b. Ebi'l- Asbağ'ı Ramehürmüz ve bağlı yerleşim birimlerinin valisi Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî'ye gönderdi, onunla dostluk anlaşmasını imzaladı. Anlaşma gereği Muhammed acilen mal toplayarak Ahvaz

⁸⁸ Taberî, *age*, IX, 574-575; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 348; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 175-176; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 149.

⁸⁹ Taberî, *age*, IX, 574-577; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 176-179.

çarşısına getirecekti. O da bu erzakları getirerek dostluk ve güvenliklerini pekiştirdi. Böylece Muvaffak arkadan gelecek tehlikeyi de bertaraf etmiş oldu ⁹⁰.

Muvaffak Asker Mükrem'e geldi ve buradan da Ahvaz'a geçti. O erzak durumunu planladığı gibi düşünerek Ahvaz'da erzak sorunu yaşamayacağını bekledi. Ama erzak sorunu aynı gün büyüyerek patlak verdi. Halk huzursuz olup büyük bir kargaşa yaşadı. Erzağın gelmesini üç gün bekledi. Halkın durumu daha da kötüleşti. Nerede ise bu durum halkın dağılmasına sebep olacaktı. Muvaffak durumu araştırarak Ahvaz ile Ramehürmüz arasındaki Erbuk köprüsünün Zenciler tarafından tahrip edildiğinden dolayı tüccarların ve erzak getirenlerin nehri aşamadıklarını öğrendi. Hemen bizzat başında durarak köprüyü islah ettirdi. Böylece tüccarların erzağı getirmesiyle askerlerin durumu düzeldi ⁹¹. Bu durum da Sahibü'z- Zenc'in Ali b. Eban'ı askerleriyle birlikte buradan çekmesinin ne kadar büyük bir hata olduğunu göstermektedir.

Muvvafak'ın gayesi Ahvaz'ı ele geçirip durumu düzene koyduktan sonra el-Muhtare üzerine yürüyüp ele geçirmesi idi. O Ahvaz'a bu kadar kolay gireceğini tahmin etmiyordu. Dolayısıyla Ahvaz'a girilip bu denli kolay ele geçirilmesi Muvaffak'a zaman, ekonomik, askerî ve siyasî bakımlardan bir çok avantajlar sağladı. Böylece o burdaki durumu bir kaç gün içerisinde düzene koyduktan sonra erkenden el-Muhtare'yi muhasara edebildi. Zencilerin Ahvaz'da ve diğer yerlerde geride bıraktıkları mal, erzak, araç ve gereçler sayesinde Muvaffak'ın hazinesinin durumu düzeldi.

Kendisinin el-Mansura'da izlediği esirleri affetme siyaseti sonuç vererek, Ali b. Eban buradan ayrılırken kendisinden geri kalan yaklaşık bin kişilik Zencî grubu aman dileyerek askerlerine katılmışlardı. Diğer taraftan yapılan antlaşma sonucu Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî hem ekonomik hem de askerî destek vermişti. O, Abbasî hakimiyetini Vasıt'tan Ahvaz'a kadar tesis ederek büyük bir siyasal güç kazanmıştı. Herkes kendisine vergisini gönderiyor ve hertürlü yardımda bulunuyordu. İşte Muvaffak böyle bir moral ve ruhla Ahvaz'dan ayrılıp el-Muhtare üzerine yürümüştü ⁹².

e- el-Muhtare'nin Muhasaraya Alınması

⁹⁰ Taberî, *age*, IX, 576-577; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 349; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 178; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 150; es-Samir, *age*, 113-114.

⁹¹ Taberî, *age*, IX, 577; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 178-179.

⁹² Taberî, *age*, IX, 577-178; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 179.

Muvaffak ve askerleri bu Zencî sorununun halledilme zamanı geldiğine inanmışlardı. Herkes bu inançla el-Muhtare üzerine yürüyerek muhasara etmişti. Ama Muvaffak el-Muhtare'nin öteki şehirlere benzermeyeceğini, ele geçirilmesi için çok telefin olacağını düşünerek Ahvaz'dan çıkıp el-Mubarek nehrine konuşlandığı zaman el-Muhtare'nin sulh yoluyla alınması için Sahibü'z- Zenc'e bir mektup yazmıştı. Mektupta Sahibü'z- Zenc'i "Kan dökmekten, mukaddesatı çiğnemekten, bölge ve şehirleri tahrip etmekten, müslüman kadınlara esir ve cariye muamelesi yaparak ırzlarına geçmekten, müslümanlarının mallarını ganimet sayarak zorla almaktan, nübüvvet ve imamet gibi iddialardan" vazgeçip Allah'a dönmeye ve tövbe etmeye davet etmişti. Muvaffak aynı zamanda mektubunda kendisine vaaz ve nasihatle bulunarak eğer kendisi dile getirilen şeyleri yerine getirirse, bunun mukafatını hem dünyada hem de ahirette bol bol alacağını bildirmişti. Muvaffak'ın elçisi mektubu götürmüş, ama Sahibü'z- Zenc'in askerlerinin kendisini şehre ve onun yanına girmekten alıkoymakları için onlara mektubu atıp dönmüş ve bu durumu Muvaffak'a bildirmişti. Zencîler mektubu alarak liderlerine ulaştırmışlardı. Mektup Sahibü'z- Zenc'i kamçılایarak nefretini artırmaktan ve hareketine ısrar etmekten başka bir işe yaramamıştı. O mektubu cevaplamayarak kendi hareketine devam etmişti⁹³.

Muvaffak bu sorunu barış yoluyla halletme teşebbüsünün bir işe yaramadığını görünce, zor da olsa savaşmaktan başka yolun kalmadığını düşünerek hazırlıklara başlamıştır. O, Nusayr komutasındaki denizcileri, oğulları Ebü'l- Abbas ve Harun komutalarındaki güçleri, Zirek komutasındaki askerleri, velhasıl gemilerdeki bütün kuvvetlerini yanına çağırarak toplamış, askerlerine maaş ve hediyeler dağıtarak cesaretlendirmiş, eksiklerini ıslah ederek tamamlatmış, hergün onlara hücum manevraları yaptırarak denetlemiş, komutanların, özel birliklerin, yaya, süvari ve denizci birliklerinin gemilerdeki yerlerini belirlemiş, onları düzene koymuş, okçuları seçerek gemilere yerleştirmiştir. Dolayısıyla Muvaffak askerî, ekonomik ve psikolojik olarak kendine düşen her şeyi tamamladıktan sonra 19 Recep 267/23 Şubat 881 tarihinde el-Muhtare üzerine yürüyerek muhasara etmiştir.

O şehri ve koruyucularını gördüğünde el-Muhtare'nin düşündüğünden ve beklediğinden daha fazla korunaklı ve muhafazalı olduğunu, ele geçirmenin çok zor olacağını anlamıştır. Zira şehir kale ve hendeklerle çevrilmiş, alt geçitlerle dışarıyla bağlantısı kurulmuş, kuleler üzerinde kurulan büyük ve küçük mancınıklar, büyük taşları atabilen sapanlar, ok atmaya yarayan Navkiye yayları ve Muvaffak'ın hayatında görmediği silahlar yerleştirilmiş ve sayılamayacak miktarda asker tarafından korunmuştur⁹⁴.

⁹³ Taberî, *age*, IX, 580-581; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 211-212; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 350; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 182; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 151; ez-Zehabî, *age*, 23; İbn Kesir, *age*, XI, 41; es-Samir, *age*, 114.

⁹⁴ Taberî, *age*, IX, 581; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 212; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 182-183;

Muvaffak bunları yaparken, Sahibü'z- Zenc de yukarıdan anlaşıldığı gibi boş durmayarak iki ay boyunca savunma hatlarını her türlü araç ve gereçle donatarak güçlendirmiş, diğer şehirlerdeki komutan ve askerlerini buraya çağırarak, deniz kuvvetlerini takviye etmiş, şehrin etrafını çeviren surlar yaptırmış, hendekler kazdırmış, muhasara esnasında dışarıyla sağlıklı bağlantıyı kurmak, erzak sağlamak ve aynı zamanda Abbasî kuvvetlerine arkadan ani baskınlar düzenleyebilmek amacıyla şehir altından alt geçit ve kanallar açtırmış, askerlerini savunma hatlarına yerleştirmiştir. Sahibü'z- Zenc sonuç olarak elinden gelen her imkanı seferber etmiş ve hatta tam bir seferberlik uygulayarak kadınlardan da yararlanmıştır. Kadınlar da savaş alanında bulunarak her türlü desteği vermişlerdir ⁹⁵. Yani Sahibü'z- Zenc herkesi görevlendirmiştir.

Muvaffak Zencîlerin savunma hatlarını görünce gözü korkmuş, ama savaşmaktan da başka çaresi kalmamıştı. O, el-Muhtare'ye ancak gemilerle ulaşılabilceği için ilk önce oğlu Ebü'l- Abbas'ın komutasındaki birlikleri göndererek kalelerde nöbet bekleyen Zencîlere oklarla saldırılarını emretti. Ebü'l- Abbas da gemilerini Sahibü'z- Zenc'in saray mendireğine kadar ilerleterek oraya demirledi. Bunu gören Zencîler hep birlikte buruya yönelerek toplandı ve ok, mancınık, büyük taşları atan alet, sapan ve benzeri bütün araç ve gereçlerle bunlara saldırdılar. Kaynaklardaki ifadelerle göre yağmur gibi taş ve ok yağarcasına her taraf ok ve taşlarla doluydu. Ebü'l- Abbas ise direndi, Zencîler de onun bu direnişine hayret etmişlerdi. Ama bu direnme bir fayda sağlayamadı, aksine bir çok askerleri yaralandı. Dolayısıyla Zencîler kolay kolay mağlup olmayacaklarını, hele teslim olmayı hiç düşünmediklerini cümle aleme gösterdiler. Bunun üzerine Muvaffak güçlerini geri çekmek zorunda kaldı ⁹⁶.

Bu arada Abbasîler için olumlu ve sevindirici bir gelişme oldu. Muvaffak'ın ta el-Mansura'dan itibaren yakalananları veya teslim olanları affetme siyasetinin semeresi olarak Zencîlerden iki deniz savaşçısı gemileriyle, araç-gereçleriyle ve gemi kaptanı ve çalışanlarıyla birlikte gelip aman dilediler. Muvaffak da bu olaydan yararlanmak ve diğer Zencîleri de özendirmek amacıyla bunlara iyi davranarak ipekten hılatlar, altın süslü kemerler, kırmızı ve beyaz ipek elbiseler verdi. O, bu hareketinin faydasını gördü. Zira bu durumu gören başka denizciler de aynı gün aynı taleplerde bulundular. Muvaffak bunlara da aynı ihsanlarda bulundu. Böylece o bu siyaset anlayışıyla birçok insanı kendi tarafına çekerek Ali b. Muhammed'den koparabildi ve bu şekilde onu bertaraf edebileceğini düşündü. Ama bu durumu gören karşı taraf tedbir almakta gecikmedi. Sahibü'z- Zenc Dicle'de bulunan kuvvetlerini Ebü'l- Hasib nehrine

en-Nüveyrî, *age*, XXV, 152; ez-Zehabî, *age*, 23-24.

⁹⁵ Taberî, *age*, IX, 581,587; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 212; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 182-184.

⁹⁶ Taberî, *age*, IX, 581-582; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 350-351; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 182-183; en-Nüveyrî, *age*, XXV,

çekti ve nehrin ağzına nöbetçiler dikti. Böylece onlar Muvaffak'ın hayal ve düşüncesine set çekmiş oldular.

Bunu gören Muvaffak da el-Muhtare'nin düşüp ele geçirilmesinin uzun zaman alacağını, bunun için sabır, bunları muhasara etmek için de bir yerin gerektiğini, elindeki kuvvetin yeterli olamayacağını, başka kuvvetlerle takviye edilmesinin ve diğer tedbirlerin alınmasının icap ettiğini düşünerek kuvvetlerini el-Mubarek nehrindeki karargahına geri çekti ve geçici bir zaman muhasaraya ara verdi⁹⁷.

f- Zencîlerin Bertaraf Edilmeleri için Alınan Tedbirler

Muvaffak el-Muhtare'yi ele geçirmek için uzun vadeli ve kesin sonuç alıcı bazı tedbirlere baş vurmuştu. Bunlardan bazıları askerî, bazıları ekonomik ve bazıları da içten çökertmeye yönelik tedbirlerdi. İşte bunları üç ana başlık altında toplayabiliriz.

1- Zencîlere Genel Affın Çıkarılması

Muvaffak el-Muhtare şehrini kısa süreli muhasarasıyla Ali b. Muhammed'in taraftarlarını kendisinden ayırmazsa, şehri kolay kolay ele geçiremeyeceğini anlamıştı. Onları liderlerinden ayırması için de cezbedici bir alternatifin olması gerekirdi. O, bu kısa süreli muhasarası esnasında bazı gelişmelerin olması üzerine ta el-Mansura'dan beri uyguladığı affetme ve serbest bırakma siyasetinin faydalı olduğunu görmüştü. Bunu daha da çekici kılmak için amanda bulunanlara bazı ödüllerde bulunmuş ve bu uygulamasının özendirici olduğunu müşahade etmişti. Zira iki günlük muhasara esnasında karşı taraftan imkanı olan denizcilerden bazıları aman dileyerek Abbasî kuvvetlerine sığınmıştı. Bunların güzel bir şekilde karşılanıp ödüllendirilmesi üzerine aynı gün bunların ardından birçok kişi gelip sığınmada bulunmuştu. Karşı taraf bu gelişmelerden çekinerek paniklenmiş ve tedbir olarak Dicle'deki deniz güçlerini hemen geri çekmek zorunda kalmıştı. İşte Muvaffak imkan bulan kişilerin kaçıp amanda bulunduklarını görünce, bu olanağı yaygınlaştırmak en makul bir savaş taktiği olacağını düşünmüş ve bu doğrultuda tedbirler alarak bir siyaset anlayışını geliştirmişti.

152; ez-Zehebi, *age*, 23-24.

⁹⁷ Taberî, *age*, IX, 582-583, 585; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 351; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 183-184; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 152-153; es-Samir, *age*, 115.

O, amanda bulunup kendisine sığınanları sadece affetmek ve serbest bırakmakla kalmamış, aynı zamanda onlara bazı hediyeler vererek ödüllendirmiş, daha da ileri giderek onlara güvendiğini ispat edercesine onları denemeden ve bir ölçüte vurmadan isteyenleri ordusuna almış, isimlerini divanlarına yazdırarak onlara maaş bağlatmış ve bunlardan bir kısmını oğlu Ebü'l- Abbas'ın emrine vermiştir.

Muvaffak bu siyasetini herkese duyurmak için her fırsattan yararlanmaya çalışırdı. O kendisine sığınanları değerli hediyelerle ödüllendirirken, onlardan bir talepte bulunuyordu. Bu talep de kendilerinin bu verilen ödüllerle eski arkadaşlarının karşısına çıkarak bunları onlara göstermeleri, bu durumu anlatmaları ve onları davet etmeleri idi. Onlar da bu talebi gönülden kabul ederek eski arkadaşlarına gidip bu vaziyeti anlatıyorlardı.

Muvaffak bu siyasetinin propagandasını her fırsatta yapıyordu. Kendisi el -Muhtare'yi muhasara etmekten geçici bir süre çekildiği zaman askerlerine bir yer bulmak ve burada ikamet etmek amacıyla bir mekan arıyordu, sonunda Cetta nehrinin üzerinde uygun bir yer bulup askerlerini yerleştirdi. O, bir kaç gün sonra etrafı gözetlemek, tanımak, kontrol etmek ve belki de idman yaptırmak amacıyla ellibin kişilik bir orduyla gezerken, üçyüzbinlik Sahibü'z- Zenc'in ordusuyla karşılaştı. Her halde böyle büyük çapta toplu halde bir kalabalığı göremeyeceğini hesap ederek “fırsat bu fırsattır” diye bunun propagandasını yapmaya karar verdi, propagandanın çerçevesini genişleterek Sahibü'z- Zenc'in dışında herkesi kapsadığını duyurdu ve duyuruyla yetinmeyerek “affin ve amanın Sahibü'z- Zenc'in dışında herkese tanındığını ve bunun karşılığında ihsanlar yapılacağını” diye söz ve vaadleri içeren kağıt parçaları yazdırıp oklarla Zencîlerin arasına atılmasını emretti. Onun bu davranışının etkisi hemen görüldü. Aynı gün çok sayıda insan gemi ve kayıklarla gelerek aman dileğinde bulundular. Muvaffak da sözünü tutarak onları ödüllendirdi⁹⁸.

Muvaffak'ın bu siyaseti izlemesinin temel amacı Sahibü'z- Zenc'in etrafından bu insanları çekmek, güçlerini azaltmak ve yalnız bırakmaktır. Ayrıca o onları çeşitli hediyelerle ödüllendirmesiyle bir yandan onlara değer verdiğini, kendilerinin de mal ve mülk sahibi olabileceklerini göstermiş, öbür yandan da Sahibü'z- Zenc'in ta hareketinin çıkış noktasında temel amacı “adaleti yerleştirmek, onları mal ve mülk sahibi yapmaktır” diye iddiasını çürüterek istismarını önlemiş, dolayısıyla onları tarafına çekerek onlardan yararlanmış, onlar sayesinde Sahibü'z- Zenc'in askerleri hakkında bilgi sahibi olabilmiş, askerî alanlarını, şehre gidecek yolları, sık ağaçlıklar içerisindeki geçitleri öğrenebilmiş, onları

⁹⁸ Taberî, *age*, IX, 582-584; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 351-352; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 183-184; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 152-153; İbn Haldun, *age*, III, 321-322.

ordusunda kullanmış, eski arkadaşlarına karşı kullandırmıştır. O bu siyasetiyle Ali b. Muhammed'in bel kemiğine darbe indirmiş, onun plan ve hedefini aman dileyen ve sığınan Zencîler sayesinde öğrenmiş, bu yüzden onu etkisiz hale getirmiş, Sahibü'z- Zenc'in "teslim olmasınlar" diye deniz askerlerini geri çağırmasıyla deniz gücünü işlemez hale getirmiştir.

Muvaffak'ın bu siyasetinin tesiri kısa zamanda hemen görülmeye başladı. Abbasî idaresindeki askerlerin erzak konusunda bir sıkıntıları kalmadı ve Zencîlerin erzağında azalmalar görülerek bu durumun kuvvetlerinin dağılmasına ve saflarının zayıflamasına yol açtı. Bu yüzden Zencîlerden kaçma fırsatı bulanlar kaçıp Abbasîlere sığınarak aman dileğinde bulundular. Aman dileyenlerin sayıları o kadar çoğalmıştı ki, iki buçuk ay içerisinde beyaz ve Zencîlerden oluşan beş bin kişiyi bulmuştu⁹⁹.

2- el-Muvaffakiyye Şehrinin Kurulması

Muvaffak el-Muhtare şehrinin muhasarası esnasında buranın ele geçirilmesi için sabır ve uzun zaman gerektiğini anlamıştı. Dolayısıyla muhasarayı devam ettirmek için buraya yakın bir yerin ve ordugahın kurulması lüzumlu olduğu kanaatine varmıştı. O muhasarayı kaldırıp el-Mubarek nehrine çekilirken, askerlerinin barınması ve buradan organize edilmesi için uygun bir yer aramaya koyuldu. O, Cetta nehri kenarında kendisinin kurmasını arzuladığı uygun yeri bulup askerlerini el-Mubarek nehrinden alıp buraya yerleştirdi. Herhalde o, buranın askerî faaliyetlere uygun olmadığını gördükten sonra buradan da intikal ederek Şattü'l- Arap kenarındaki yere indi ve yerleşti. Burasının seçiliş sebebi el-Muhtare'nin karşısında olmasıydı. Böylece el-Muhtare her zaman rahatlıkla gözetlenebilecek, girip çıkanlar her zaman kontrol edilebilecekti. İşte Muvaffak burayı kendisine hem ikamet yeri hem de ordugah ve karargah olarak edindi ve ona da kendini andıracak lakabından türeli "el-Muvaffakiyye" adını koydu. Muvaffak, bu şehri kurdurmakla aldığı esirleri burada tutabilme, aman dileyen esirleri iskan edebilme, uyguladığı ambargoyu kontrol edebilme ve daha da önemlisi Zencîlerle daha çabuk temas kurarak savaşabilme gibi amaçları gütmüş ve düşünmüştü¹⁰⁰.

⁹⁹ Taberî, *age*, IX, 588; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 353-354; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 155; ez-Zehebî, *age*, 24; İbn Kesir, *age*, XI, 41; İbn Haldun, *age*, III, 322; es-Samir, *age*, 117. İbnü'l-esir, en-Nüveyrî, ez-Zehebî ve İbn Kesir aman dileyenlerin sayılarının elli bin olduğunu söylerler. Biz Taberî'yi esas alarak sayılarını verdik.

¹⁰⁰ Taberî, *age*, IX, 585; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 212; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 352; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 185; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 154; ez-Zehebî, *age*, 24; İbn Kesir, *age*, XI, 41; İbn Haldun, *age*, III, 322.

Muvaffak'ın bu şenri el-Muhtare'ye yarışır duruma getirmesi ve insanları buraya çekebilmesi için bir dizi çalışmalar yapması gerekirdi. O her şeyden önce burayı ekonomik bakımdan kalkındırması gerektiğinden bu doğrultuda bazı adımlar attı. O, elçiler göndererek bölgede bulunan valilerin vegileri ve malları buradaki Beytülmalâ getirmelerini emretti. Hem kara hem de deniz yollarıyla erzağın gönderilmesini istedi. O, erzağı Sahibü'z- Zenc'den ve güçlerinden kesmek için Siraf ve Cennaba'ya bir elçi göndererek çok miktarda gemilerin yapılmasını emretti. O, gelen gemileri Zencîlere getirilen erzağın yollarına yerleştirdi. Böylece o, onlara gelecek erzağı kesme imkanına kavuşabildi. Aynı zamanda elemâna fazla ihtiyaç olduğundan divan şartlarına uygun insanların gönderilmesini emretti. Yolların güvenliği sağlandıktan sonra tüccarlar buraya akın etmeye başladılar, her türlü malları buraya getirdiler, çeşit çeşit çarşılar edindiler. Tüccarlar çoğalmaya, Sahibü'z- Zenc'in askerleri tarafından yolları kesildiğinden dolayı on yıldır gelmeyen ticaret gemileri görülmeye başladı. Tabii ki bu arada ticaretin canlanması ve dönmesi için paranın olması şarttı. Bunun için Muvaffak şehrinde darphaneler kurdurdu. Buralarda dirhem ve dinarlar basıldı. Böylece her türlü ticaret malları buraya sevk edildi. Tarihî büyük şehirlerde ne bulunuyorsa burada da bulunur oldu. Şehir halkı istediğini zamanında ve rahatlıkla bulabiliyordu. Bu yüzden halkın durumu iyileşti ve halk zenginleşti. Artık her taraftan insanlar buraya akın etmeye ve burada ikamet etmeye başladı¹⁰¹.

Muvaffak şehri kurmak, tüccarları buraya çekmek ve mal sevkiyatı sağlamakla yetinmeyerek el-Muhtare'ye gelecek erzağı ve malları kesmeye çalışmış, Zencîlere ambargo koymuştur. Öbür taraftan şehir ticaretinin canlı tutulması, mal sevkiyatının kesilmemesi için teminat ve garantiler vermiş, tüccarları ve mallarını güvence altına almıştır. Bunun için tüccarlar emin bir şekilde mallarını el-Muvaffakiyye'ye sevk etmiş, kervanlar ardı ardına buraya akın etmişlerdir¹⁰². Böylece el-Muvaffakiyye dünyanın büyük şehirlerinden biri olmuş, Abbasîlerin ithalat kapısı görevini görmüştür. Aynı zamanda el-Muhtare şehri ticaretini, canlılığını, sakinlerini yavaş yavaş yitirmeye başlamış ve bu durum Abbasîlerin ellerine düşene kadar devam etmiştir.

3- Zencîlere Ekonomik Ambargonun Konulması

¹⁰¹ Taberî, *age*, IX, 585-586; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 352-253; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 185-186; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay; ez-Zehebi, *age*, ay; İbn Kesir, *age*, XI, ay; es-Samir, *age*, 115-116; el-Uş, *age*, 128; Şakir, *age*, 76.

¹⁰² Taberî, *age*, IX, 586-587; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 353; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 186-187; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 154-155.

Muvaffak yukarıda ifade edildiği gibi el-Muvaffakiyye şehrini kurmakla yetinmemiş, başka tedbirleri de almıştır. Bu tedbirlerin üçüncü safhası Zencîler ve el-Muhtare şehri abluka altına alınarak bunlara ekonomik ambargonun konulmasıdır. Muvaffak bu uygulamayla onları ekonomik bakımdan zayıflatmak, teslim olmaya zorlamak veya güçsüzleştirerek kolayca ele geçirmek gibi gayeleri amaçlamıştır.

Onun diğer şehirlerdeki valilerine mektuplar göndererek onlardan divanlarda yer alabilecek herkesi göndermelerini talep etmesinin temel amacı, el-Muhtare'ye erzak getirenlerinin yollarına bunları yerleştirerek bu tüccarları el-Muhtare'ye erzak getirmekten ve taşımaktan alıkoyması idi. Muvaffak onları bu yollara yerleştirmesiyle bir yandan el-Muhtare'yi sıkı bir şekilde kontrol edebildi, öbür yandan gelen erzağı engelleyerek Zencîleri ekonomik bakımdan zor duruma sokabildi ve diğer taraftan da dışardan gelecek yardım ve desteği kesebildi.

Muvaffak güçlerini bu yollara çok güzel bir şekilde tertip ederek dağıtmıştı. O, deniz kuvvetleri komutanı Nusayr'ı Cuy-ı Kur adındaki nehrin karşısına yerleştirerek askerlerinin önlerine koymuş, Ebü'l- Abbas'ın öncü kuvvetlerinin komutanı Zirek et-Türkî'yi Ebü'l- Hasib ile el-Muğra nehirleri arasındaki el-Etrak nehrine yerleştirmiş, bunların arkasına hacibi Ali b. Ceyşiyar'ı konuşlandırmıştı. Muvaffak ile iki oğlunun kampları Deyr Cabil denilen yerin karşısında kurulmuştu.

O, kölesi Raşid'in komutasındaki Türklerden, Hazarlılardan, Rumlardan, Deylemîlerden, Taberiyyelilerden, Mağribîlerden ve Zencîlerden müteşekkil ordusunu Hetama nehrine, veziri Said b. Mahled'in komutasındaki birlikleri Raşid'in biraz yukarısına, Mesrur el-Belhî'nin emrindeki askerleri Sindadan adındaki nehre, Musa b. Boğa'nın iki oğlu el-Fadl ile Muhammed'in komutasındakilerini Hale nehrine ve Musa Dalceveyh komutasındaki birlikleri de bunların arkasına konuşlandırmıştı. Aynı zamanda Buğrac et-Türkî'yi seçkin güçlerine atamıştı¹⁰³. Böylece Muvaffak kuvvetlerini geniş bir alana yerleştirerek el-Muhtare'yi abluka altına almış, bu ambargonun delinmesine müsaade etmemişti. Ama o bütün tedbirlere rağmen Zencîlerin ambargoyu delmeye çalışacaklarını düşünerek askerlerine devamlı tayakkuzda olmalarını istemişti.

Zencîler ekonomik ambargo yüzünden kendilerine erzağın gelmediğini ve bu yüzden erzak sıkıntısı çektiklerini görünce, bunu bertaraf etmek için çareler bulmaya çalışmışlar, Sahib'üz- Zenc'in

¹⁰³ Taberî, *age*, IX, 585; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 185; es-Samir, *age*, 116. İbn Ebü'l-Hadid, Raşid'in ordusuna Ferganalıları, Acemleri ve Kürtleri de eklemektedir. Bkz. *Şerh Nehci'l- belağa*, VII, 185.

komutanlarından Behbuz b. Abdülvehhab Ahvaz'dan çeşitli mal ve erzak getiren bir kervanın Beyan nehrine girdiğini haber alarak askerlerinden seçkin ve cesaretli olanlarını seçip hurmalıklara yerleştirmiş ve pusuya yatarak onları beklemişti. Kervan geldiği zaman onları gafil bir şekilde yakalayarak onlara hücum etmiş, bir kaçını öldürmüş, bir kaçını da esir almış ve istediği malı alarak el-Muhtare'ye götürmüştü.

Tabii ki Muvaffak bu kervanın güvenliğini sağlamak için az sayıda süvari birliği göndermiş, ama bu birlik, Behbuz'un emrindeki askerlerin çokluğu ve yerin dar olup atlılara rahat hareket etme imkanı kısıtlaması nedeniyle onlara engel olamamıştı. Bu haber Muvaffak'a ulaşınca kendisini çok etkilemişti. O, kervanların korkuya kapılarak endişelenmelerini ortadan kaldırmak için hemen tedbir almaya başlamış, kayıplarının telafi edilmesini, zararlarının karşılanmasını emretmiş, atlıların hareket imkanı bulunmayan Beyan nehri gibi yerlere gemileri konuşlandırmış ve sorumluluğunu da oğlu Ebü'l- Abbas'a vermişti. Muvaffak bununla da yetinmeyerek Zencilere erzak getirilen her yol ve geçite bir birlik yerleştirmiş ve bu işi sıkı tutarak sağlamlaştırmıştı¹⁰⁴.

Bu gelişmeler Sahibü'z- Zenc'i çok etkiledi ve kendisinin buna mutlaka bir çare bulması lazımdı. O, Muvaffak'ın askerlerine saldırmak istiyor ve bunun için de bir plan hazırlaması gerekiyordu. Bu plan gerçekleştiği zaman kendisi bu ambargoyu delmeye ve kaldırmaya muvaffak olacak, erzağın gelmesi sağlanacaktı. İşte Sahibü'z- Zenc, çizdiği plan gereği her birlikten seçkinleri seçti. Onları Ali b. Eban'ın komutasında Muvaffak'ın karargahına geceleyin saldırmak için gönderdi. Plan gereği bir bölümü karargahın arkasında hurma ağaçları arasında gizlenecek ve harp başladığı zaman Muvaffak'ın askerlerine arkadan saldıracaktı. Diğer bölüm ise, gemiler ve sandallarla Muvaffak'ın karargahının önüne geçecek ve onlarla savaşa tutuşacaktı. Zenciler planlarının gereğini yerine getirerek yerlerine yerleştiler. Ama onlardan denizci birisi Muvaffak'a gelip aman dileyerek onların plan ve haberlerini söyleyince, Zencilerin planı suya düştü ve kazdıkları kuyuya kendileri düştüler. Bu haber üzerine Muvaffak oğlu Ebü'l- Abbas'ı, komutanları ve askerleri Zencilerin bulundukları yere gönderdi ve bir süvari birliği de Fırat'taki hurmalıkların arkasında gizlenen kişilere yollayarak bulundukları yerden çıkmalarını engelledi. Zenciler beklemedikleri bu tedbirleri görünce, geldikleri yollara dönerek kurtulmaya çabaladılar. Ama çoğu kurtulamayarak kimi öldürüldü, kimi boğuldu ve kimi de esir alındı¹⁰⁵. Böylece Sahibü'z- Zenc'in bu planı başarılı olamayarak fiyaskoyla sonuçlandı, itibarı düştü, erzak konusunda daha da sıkıntılara

¹⁰⁴ Taberî, *age*, IX, 586-587; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 353; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 187; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 154-155; es-Samir, *age*, 117.

¹⁰⁵ Taberî, *age*, IX, 589-590; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 354; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 188-189; en-Nüveyrî, *age*, XXV,

girdi. Ali b. Muhammed, erzağı temin etmek, ekonomik ambargoyu karşı tarafa döndürmek, dışarıyla bağlantısını yeniden tesis etmek gibi amaçlarla benzer teşebbüslerde bulundu, ama bu teşebbüslerin çoğunda mağlup taraf yine kendisi oldu. Sonuç olarak Muvaffak el-Muvaffakiyye şehrini kurduğundan beri Zencilerle hep deniz savaşı yapmıştı, kara savaşında Zencilerle karşı karşıya genellikle gelememişti, yaptığı deniz savaşlarının çoğunda muzaffer olmuştu. Hele bu savaşların bir tanesinde Zencilerin deniz kuvvetleri adeta çökertilmişti, yaklaşık dört yüz gemi Abbasîlerin ellerine geçmişti. Dolayısıyla Muvaffak el-Muhtare'nin üzerine gidilme zamanının geldiğini anlamış ve hazırlıklarını buna göre yapmıştı¹⁰⁶.

Muvaffak el-Muhtare'yi ele geçirmek için askerî tedbirlerin yetmeyeceğini anlayarak ekonomik tedbirlere de başvurmuştu. Bu tedbirlerden en önemlisi ambargo uygulanmasıydı. O, ekonomik ambargoyu bir seneden beri uyguluyordu. Ama bu tedbir bir türlü istediği şekilde verimli olamıyordu. İşte Muvaffak bu sefer ekonomik ambargonun tam sonuç vermesi için bu tedbiri sıkı takibe alarak kontrol ettirmişti. O, el-Muhtare'ye getirilen erzağı kesmekle yetinmeyerek bataklığı kurutmak, yerinde halletmek, dış bağlantıyı kesmek için buraya erzak getiren veya organize eden kişilere savaş açmış, akınlar düzenlemiş ve bunları sıkı bir takibe alarak bu işten vazgeçirmişti. O, kimileri tehdit ve savaşma yöntemiyle ve kimileri de kendilerine Abbasî şehir ve pazarlarında yer vermek ve onları çeşitli teşviklerle buralara çekmekle Zencilerden uzaklaştırmıştı.

Muvaffak bir yandan ekonomik ambargoyu sıkı bir şekilde uygularken, diğer yandan Sahibü'z-Zenc de boş durmayarak bu ambargoyu değişik yollarla delmeye ve tersine çevirmeye çalışırdı. Basra daha önce de anlatıldığı gibi bölgenin ticaret merkezi, tüccarların uğrak yeri ve Abbasîlerin bu taraftan dışa ve dış ülkelere açılan bir penceresi idi. Şehir Zencilerin eline geçince de bu fonksiyonunu yitirmemişti. Sahibü'z-Zenc Basra'yı ele geçirince, buraya Ahmed b. Musa b. Said el-Kalus'u vali olarak atamıştı. Ahmed de buranın ticari konumunu devam ettirmişti. Dolayısıyla Basra Zenciler döneminde de tüccarların ve bedevi Arapların uğrak yeri ve ticaret merkezi durumunu sürdürmüştü. Yani bunlar hertürlü erzak ve ticaret mallarını Basra'ya getirirlerdi. Gelen mal ve erzak buradan Zencilerin karargahına sevk edilirdi.

Bu durum Muvaffak'ın el-Mansura'yı, başka bir ifadeyle Tahisa'yı ele geçirene kadar devam etti. Burada el-Kalus esir düşünce Sahibü'z-Zenc onun yerine el-Kalus'un kızkardeşinin oğlu Malik b.

155; ez-Zehabi, *age*, 24; İbn Haldun, *age*, III, 322.

¹⁰⁶ Taberî, *age*, IX, 593; İbnü'l-Esir, *age*, VII, 355; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 190; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 157; İbn Haldun, *age*, III, ay.

Bişran'ı Basra'ya ve civarına vali tayin etti. Muvaffak Furatü'l- Basra'ya geldiği zaman Malik onun saldırısından korunmak için ed-Dinarî nehrine çekilerek buradan erzak sevkiyatını Zencîlere yapardı. Malik bir grubu balık avlamaya ve avlanan balıkları karargaha ulaştırmaya görevlendirdi, başka bir grubu da badiye'den erzak getiren Arapların geldikleri yollara yerleştirdi. Bunlar gelen topluluktan erzağı alıp Zencîlerin merkezine gönderirlerdi. Ayrıca o, Batiha bölgesine de iki adamı görevlendirdi. Bunlar da Taff ahalisinden bir grubu toplayarak onlarla birlikte memleketleri Besma'ya yerleştiler. Bunlar Batiha'dan balıkları alıp tedrici bir şekilde küçük kayıklarla dar nehirlerden geçirerek Zencîlerin karargahına ulaştırırlardı. Bunlar sayesinde Batiha'nın balık ürünleri Zencîlere ulaşırdı. Diğer taraftan Arapların badiye'den getirdikleri erzak da gelirdi. Böylece Zencîlere hem azık hem de erzak gelmiş olurdu. Bu münasebetle durumları bayağı iyileşmişti.

Bu durum Sahibü'z- Zenc'in askerlerinden biri aman dileyip bu haberleri bildirene kadar devam etti. Bunun üzerine Muvaffak hemen harekete geçerek Zirek komutasında bir birliği Malik'in bulunduğu yere gönderdi. Zirek burada bulunanlara saldırarak bazılarını öldürdü ve bazılarını da esir aldı. Böylece burada bulunan Zencîlerin askerleri dağıldılar. Bu yolun kapanması üzerine Sahibü'z- Zenc Malik komutasındaki bir birliği el-Yahudî nehrinin bitim noktasındaki yere gönderdi. O da el-Feyyad nehrine yakın bir yere karargahını kurdu. Zira buradan Zencîlere erzak geliyordu. Bu gelişme Muvaffak'a ulaşınca, haberin hakikatını öğrenmek için oğlu Ebü'l- Abbas'ı vakit geçirmeksizin el-Emir nehrine gönderdi. Ebü'l- Abbas, komutasındaki birlikle buraya giderken, Badiye'den deve, koyun ve erzak getiren Bedevi Araplardan bir kafiye rastlayınca onlara saldırdı, bir kaçını öldürdü ve geri kalanı da esir aldı. Sadece bunların reisi kurtulabildi. Ebü'l- Abbas, bunların ellerindeki deve, koyun ve erzak ne varsa her şeyi aldı. Bunu duyan Malik korkuya kapılarak Muvaffak'tan aman diledi. Bu gelişme üzerine Sahibü'z- Zenc Malik'in askerlerinden Ahmed b. el-Cuneyd'i onun yerine atayarak Dehrşir adındaki yerde karargahını kurmasını, Batiha'dan gelecek balıkları Zencîlerin karargahına göndermesini emretti. Bu haber de Muvaffak'a ulaşınca, o da bir komutanını göndererek Batiha'dan gelecek balık sevkiyatını kestirdi. Böylece o, Zencîleri tam bir ekonomik ambargo içine alarak zor, sıkıntılı, azıksız ve yiyeceksiz bir yaşama mahkum etti¹⁰⁷.

Muvaffak askerî tedbirlerle Bedevi Arapları Zencîlerden ancak geçici bir süre uzaklaştırabileceğini düşünerek, onları Zencîlere yaklaştıran gerekçeleri ortadan kaldırmadıkça, bunların bir süre sonra tekrar birbirleriyle ticarî ilişkiler kuracaklarını kesinkes biliyordu. Dolayısıyla o bir yandan

¹⁰⁷ Taberî, *age*, IX, 603-605; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 365-366; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 195-196; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 162-163.

askerî baskınlarla onları Zencîlerden uzaklaştırırken, öbür yandan da onları birbirlerine bağlayan sebepleri de ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Onları Zencîlerle ilişki kurmaya iten sebepler kendilerine bir pazar bulmaları ve hurma gibi erzağı temin edebilmeleri idi. Zencîler pazarlarını sonuna kadar Bedevi Araplara açmışlar ve her türlü kolaylığı ve hatta güvenceyi sağlamışlardı. İşte Bedevi Arapları Zencîlere çeken temel unsurlar bunlardı. Bu nedenle Muvaffak Basra pazarını Bedevi Araplara açarak burayı onlar için serbest bölge haline getirdi. Bedevilere lazım olacak malları burada bulundurdu. Bedeviler de ellerindeki malları getirerek Basra pazarında serbestçe satıp hurma gibi azıkları da bu pazardan temin ederek alırlardı. Böylece Muvaffak onları Zencîlerden uzaklaştırabilirdi. Zira onları Zencîlere yaklaştıran, bağlayan ve ticarî ilişki kurmaya zorlayan temel faktörler bunlardı¹⁰⁸.

Muvaffak Batiha'dan, badiyeden ve denizden gelecek erzak yollarını kapatınca, ekonomik ambargonun tesiri daha fazla ve seri bir şekilde görülmeye başladı. Bir de Muvaffak'ın bayrak ve flamalarını gemilerine asan ve takan, bununla Abbasîlere erzak getiren tüccarları kandırarak onlara saldırıp çok miktarda mal ve azık elde eden, bu yüzden tüccarları korkutarak yolların kapanmasına sebep olan Behbuz b. Abdülvehhab'ın öldürülmesi olayı Zencîlerin tüm ümitlerini kırdı. Son şansları ve ümitleri olan kendilerinin köylere dağılarak balık ve hurma gibi erzağı temin etmeye çalışmaları da Muvaffak'ın oğlu Ebü'l- Abbas komutasındaki birliği göndermesiyle akim kalınca, artık onlar aman dileyip teslim olmalarından başka çareleri kalmadığını anladılar. Bunun üzerine Zencîlerin büyük komutanları dahil çoğuları aman dileyip teslim oldular. Zira bunlar ekonomik ambargodan çok zarar görmüşlerdi. Açlıktan çok zayıflamışlardı. Esir düşen veya kendiliğinden aman dileyip sığınan kişilere “ne zaman buğday ekmeği yediklerine” dair sorular yöneltildiği zaman kendilerinin “Bir seneden veya iki seneden beri buğday ekmeği yiyemediklerini” söylemeleri de ekonomik ambargonun etkinliği ve tesirini ortaya koymak için yeterli bir delildi. Herhalde Sahibü'z- Zenc'in mecburen balık ve hurmaları temin etmeye çalışması da buğdayı bulma imkanı olmamasından dolayı idi¹⁰⁹.

g- el-Muhtare'ye Girilmesi

Muvaffak'ın el-Muhtare'ye ekonomik ambargo uygulaması sonucu Zencîler çok sıkıntıya düşmüşlerdi. Onlar bunu kaldırmaya çalışmışlar, ama muvaffak olamayarak şehirlerine geri dönmüşlerdi.

¹⁰⁸ Taberî, *age*, IX, 605; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 195.

¹⁰⁹ Taberî, *age*, IX, 605-611; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 219; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 366-367; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 195-196; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 162-163; ez-Zehebî, *age*, 26-27; İbn Haldun, *age*, III, 323-324.

el-Muhtare'ye dönmek ve burada kalmak ekonomik ambargo yüzünden gün geçtikçe yaşanmaz ve dayanılmaz bir hal alıyordu. Ayrıca aman dileyenlerin affedilmesi ve ödüllendirilmesi sonucu halleri düzeliyordu. Tabii ki bu durum Zencileri etkiliyordu. Dolayısıyla onlar bir yol buldukları zaman kaçıp aman diliyorlardı. Bu da liderleri Sahibü'z- Zenc'i korkutuyordu. Bu nedenle kaçıyı engellemek ve yolunu kapatmak için kaçış yollarına muhafızlar ve nöbetçiler dikerek her yolu, geçidi ve deliği kapattı ve böylece kimse kolayca kaçamazdı. Bir de son savaşlarından birisinde Zencilerin dörtüye yakın gemileri ele geçirilmesi sonucu deniz güçleri çökertilmiş veya en azından çok zayıflamıştı. Dolayısıyla Zenciler Abbasi güçleriyle denizde karşı karşıya gelemiyorlardı. Bu da kaçıyı engelliyordu. Zira kaçmak isteyenler denizde yapılan savaş fırsat bilerek gemileriyle birlikte kaçıp aman diliyorlardı. Zenciler deniz güçlerini yitirmesiyle bu fırsatı ve yolu da kaybetmişlerdi. Bu durum Zencilerin komutanlarını da etkileyerek onları aman dilemeye zorlamış ve bunun için yol aramaya sevk etmişti. İşte komutanlarından bir grub Muvaffak'tan aman dilemeyi ve kendisine gelmeye bir yol bulmaları için bir askeri birliği göndermeyi talep etmişlerdi. Muvaffak da bu fırsatı değerlendirerek oğlu Ebü'l- Abbas'ı göndermişti. Ebü'l- Abbas Zencileri mağlup etmiş ve böylece aman dileyenler yol bularak kendisine katılmışlardı. Bunlar içerisinde bir çok süvari ve başka birlikler de bulunuyordu. Ebü'l- Abbas, kendisine bunların katılması üzerine amacına ulaştığını düşünerek askerlerine gemilerine dönmelerini emretti. O, dönüşte el-Muhtare'nin yanından geçti. Burada yapılan savaşta Zenciler Ebü'l- Abbas'ın bazı askerlerini öldürebildiler. Bu Zencileri umutlandırdı ve kendilerine güven verdi. İşte Muvaffak bu fırsatı onlara vermemek için el-Muhtare'nin üzerine gitmeyi kararlaştırarak hazırlıkların yapılmasını emretti¹¹⁰. Böylece el-Muhtare'ye girilmesi bu şekilde başladı.

Muvaffak hazırlıklarını tamamladıktan sonra el-Muhtare üzerine gitmeye hazırlanırken rüzgarlı bir fırtına olmuş ve günlerce devam etmişti. O da fırtına dinene kadar mecburen gitme hazırlığını ertelettirmişti. Fırtına dindikten sonra 13 Zilhicce 267/15 Temmuz 881 tarihinde el-Muhtare doğrudan ikinci kez muhasara edilmişti¹¹¹.

O, bütün komutanlarını el-Muhtare'nin değişik taraflarına dağıttı. Onun kuvvetlerini dağıtmasının temel amacı Zencilerin kuvvetlerine fazla cephe açmak ve dolayısıyla güçlerinin bir yerde toplanmalarını engellemektir. Muvaffak beraberindeki kuvvetlerle Sahibü'z- Zenc'in oğlu Engulay tarafından korunan ve Ali b. Eban, Süleyman b. Cami ve İbrahim b. Cafer el-Hemadanî gibi komutanlar tarafından

¹¹⁰ Taberî, *age*, IX, 594-595; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 212; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 356-357; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 190-191; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 157-158; İbn Haldun, *age*, III, 322-323.

¹¹¹ Taberî, *age*, IX, 595-596; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 356; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, ay;

desteklenen, mancınık, arrade ve navkiyye yaylarıyla çevrelenen ve okçuların yerleştirildiği köşeye yöneldi. İki güç karşı karşıya gelince yoğun çatışmalara giriştiler. Abbasî güçleri el-Etrak nehrine vardıkları zaman bu nehrin geniş ve suyu bol olması nedeniyle çekilmek zorunda kaldılar. Ama onlar, komutanlarının kendilerine seslenmeleri ve karşı tarafa teşvik etmeleri sonucu Zencîlerin mancınık, arrade, sapan, taş, navkiyye ve ayak yaylarıyla atılan okların hücumları altında yüzerek karşı tarafa geçip kalenin o köşesine ulaştılar. Muvaffak'ın kaleleri yıkmak için hazırlattığı araç ve gereçler kendilerine yetiemediği için onlar kendi imkanlarıyla kaleyi tahrip etmeye çalıştılar, sonunda kalenin üstüne çıkmak için bir yol bulabildiler ve bu arada kendilerine merdivenler de yetiştirilmişti. Abbasî kuvvetleri yöneldikleri kale köşesinin üstüne çıkarak üzerinde "Muvaffak" yazılı bayrağı diktiler. Bunun üzerine Zencîler buraya yönelerek Abbasî kuvvetlerinin üzerine atıldılar. Göğüs göğüse büyük çarpışmalar meydana geldi. Zencîler bu çarpışmaların sonucunda mecburen burayı terk ettiler. Abbasî kuvvetleri de burayı ele geçirerek üzerinde kurulan mancınık, arrade ve navkiyye yayları gibi araçları yakıp temizlediler¹¹². İşte Abbasî kuvvetleri ilk defa el-Muhtare'nin bir bölümünü ele geçirerek hakimiyetleri altına alabildiler. Bu durum Abbasîler için büyük bir zafer ve moral yükseltici bir olaydı. Zencîler açısından ise büyük bir yenilgi ve sonlarının yaklaştığına bir işaretti. Muvaffak'ın güçlerinin kendi imkanlarıyla birinci kaleyi tahrip etmeye ve delmeye çalıştıkları esnada kaleleri yıkmak için eğitilen görevli birlikler de kazma ve yıkıcı araç gereçleriyle kendilerine yetiştirdiler. Onlar kalede bir çok delik açtılar.

Tabii ki Sahibü'z- Zenc el-Muhtare şehrinin etrafını birkaç kale ve hendeklerle çevreleyerek koruma altına almıştı. Dolayısıyla Abbasîlerin birinci kaleyi ele geçirmekle işleri bitmiyordu. Bu nedenle onların diğer kaleleri de ele geçirmeleri gerekiyordu. Bundan daha önemlisi kaleler arasındaki su dolu hendekleri geçmek ve aşmak lazımdı. İşte Muvaffak hendeği aşmak için bir köprü kurdurdu ve askerlerini bu köprüden ikinci kaleye geçirdi. Bu durum Zencîleri korkuttu. Onlar yapılan çatışmada fazla direnemeyerek hezimete uğrayıp ikinci kaleyi de terkettiler. Abbasîler de arkalarına düşerek yakaladıklarını öldürdüler. Abbasî kuvvetleri Sahibü'z- Zenc'in bulunduğu alana kadar ilerlediler, hatta kendisiyle karşı karşıya gelebildiler. Abbasîlerin yaya askerlerinden biri onunla yüz yüze gelerek kalkanyla atına saldırabilmiş, ama vakit gece olduğundan Sahibü'z- Zenc karanlıktan yararlanarak kaçabilmişti.

en-Nüveyrî, *age*, XXV, 158.

¹¹² Taberî, *age*, IX, 596-597; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 357-358; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 191-192; ez-Zehebî, *age*, 25; İbn Haldun, *age*, III, 323.

Muvaffak gecenin basması üzerine dolayı askerlerinin el-Muhtare'yi fazla tanımamaları nedeniyle zarar görmemeleri için el-Muvaffakiyye'ye geri dönmek üzere onları gemilerine geri çekti. Bu arada kuzeyden şiddetli bir fırtına çıktı. Bu nedenle deniz suyu çekildiğinden, yani med-cezirden dolayı çoğu gemiler çamura batarak hareket edemediler. Bunun üzerine Sahibü'z- Zenc de çamura saplanan gemilere saldırmaya taraftarlarını teşvik etti. Bunlar da saklandıkları yerlerden çıkarak geride kalan gemilere saldırdılar, bazı askerleri öldürdüler ve bazılarını da esir aldılar. İşte bu durum Abbasi kuvvetlerinin heves ve şevklerini kırmaya sebep olmuştu. Dolayısıyla Muvaffak'ın kazandığı zafer ve el-Muhtare'nin bir bölümünü ele geçirmekle elde ettiği başarıdan fazla yararlanamamış ve el-Muhtare'yi elinde fazla tutamamıştı. Sahibü'z- Zenc ve askerleri ümitlerini yitirmek, savaşı bırakmak, pes etmek üzere iken ve bir çoğu el-Muhtare'yi terkedip kimi badiye'ye ve kimi de Basra, Kandil, İbrasan, Abbadan gibi yerlere kaçarken, Muvaffak'ın askerlerinin çekildiğini ve deniz kuvvetlerine darbe vurulduğunu duyunca geri dönmüşler, Sahibü'z- Zenc'in etrafında tekrar toplanarak güçlerini toparlamışlardı¹¹³. Muvaffak Zencilere karşı değil, şiddetli fırtına gibi doğa olayı karşısında mağlup olmuştu. Bundan sonra girişeceği savaş ve muhasaralarda bu durumu da dikkate alacaktı.

Muvaffak'ın el-Muhtare'nin bir kısmını kısa bir zaman da olsa geçici olarak ele geçirmesi yararsız ve faydasız da değildi. Zira bu olay Zencilerin güçleri arasında yer alan bir grup Arapların Basra'ya kaçıp ayrılmasına ve Muvaaffak'tan aman dilemelerine sebep olmuştu. Ayrıca bu durum, Zencilerin önemli komutanlarından bazılarının artık bu hareketin sonunun yaklaştığını, yapılan hamlelerin son çırpınışlar olduğunu, Muvaffak tarafından eninde sonunda bastırılacağını ve el-Muhtare'nin de düşeceğini göstermişti. Bu nedenle Sahibü'z- Zenc'in oğlu Engulay'ın hacipliğini yapan Reyhan b. Salih el-Mağribi ile emrindeki askerler ve Sahibü'z- Zenc'in güvenilir adamlarından Cafer b. İbrahim es-Seccan gibi ünlü komutanlar Muvaffak'a müracaat ederek aman dilemişlerdi. Bu da Zencileri ve özellikle Sahibü'z- Zenc'i çok etkilemişti. Zira Zencilerden büyük bir topluluk aman dileyerek Muvaffak'ın güçlerine katılmışlardı. Bu gelişmelerin çoğu el-Muhtare'nin kısa bir sürede ele geçirilmesinden kaynaklanmıştı¹¹⁴.

Muvaffak kesin bir sonuç almak için bir yandan hazırlıklara tam hız devam ederken, öbür yandan da ekonomik ambargoyu sıkı bir şekilde uygulamış ve aman dileyenleri affetme ve ödüllendirme siyasetinin propagandasını güçlü bir şekilde sürdürmüştü. Muvaffak Zencilerin komutanlarından Cafer b.

¹¹³ Taberî, *age*, IX, 597-598; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 192-193; en-Nüveyri, *age*, XXV, 159-160; ez-Zehabî, *age*, ay; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 117-118.

¹¹⁴ Taberî, *age*, IX, 598-599; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 219; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 358-359, 364; İbn Ebü'l-Hadid, *age*,

İbrahim'in aman dilemesi üzerine kendisini çeşitli ödüllerle ödüllendirmiş, kendisinden bu vaziyeti ve Sahibü'z- Zenc'in yaptığı kötülükleri ve söylediği yalanları arkadaşlarına bildirmesini talep etmişti. Cafer de bu teklifi kabul etmişti. Dolayısıyla Muvaffak onu bir gemiye bindirerek Zencîlerin bulundukları yere göndermişti. O da kendisine yapılan ihsanları ve Sahibü'z- Zenc'in yaptığı her türlü kötülüğü birer birer onlara anlatarak onun kendilerini kandırdığından dolayı kendisini terketmelerini ve gelip Muvaffak'a katılmalarını istemişti. Bunun üzerine çok sayıda Zencî Sahibü'z- Zenc'den ayrılarak aman dilemişlerdi¹¹⁵.

O, el-Muhtare'nin birinci ve ikinci muhasaralarından tecrübe kazanarak tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra üçüncü ve son kez el-Muhtare üzerine tekrar yürüdü. O bütün komutanlarını önceden tesbit ettiği cephelere gönderirken, bunların yanlarına önlerini açacak, surları delip yaracak kişileri verdi, delme ve yarma esnasında bunları koruyacak okçuları gönderdi ve tüm askerlerine kaleleri fazla tahrip etmemelerini ve izni olmadan el-Muhtare'ye girmeye teşebbüs etmemelerini emretti. Surlarda bir çok delik ve yarık açıldı. Muvaffak'ın askerleri onun iznini beklemeden bu deliklerden el-Muhtare'ye girdiler. Onlar Zencîlerle çarpışarak onları hezimete uğrattılar. Zencîlerin ardlarına düşerek en uzak yerlere kadar izlediler. Ama bu arada Muvaffak'ın askerleri yolları şaşıarak sokak ve tali yollara dağıldılar. Zencîler gizlendikleri ve saklandıkları tuzaklardan çıkarak onları kuşatıp kendilerine saldırdılar. Abbasî askerleri neye uğradıklarına şaşarak ortada kaldılar. Çoğu kaçarak büyük bir hezimet yaşadılar. Onlar galip iken acele ederek ve emirleri dinlememelerinin cezasını çekerek mağlup olup el-Muvaffakiyye'ye geri döndüler. Muvaffak el-Muhtare'yi son kez muhasara edip ele geçirmeyi planlar ve hayal ederken, askerlerinin acele etmeleri ve tedbirsiz davranmaları yüzünden şehrin ele geçirilmesi başka bir bahara ve başka bir muhasaraya kaldı. Askerleri tüm planlarını suya düşürdüler. Bu yüzden o, askerlerini toplayarak en ağır bir şekilde tehdit edip bir daha emirlerine muhalefet ve aykırı davranmamalarını istedi¹¹⁶. Muvaffak bu olaydan da yalnız askerî güçle burayı kolay ele geçiremeyeceğini bir daha anladı, bunun yanında ekonomik ambargoya da ehemmiyet vererek sıkı bir şekilde kontrol etmeye devam etti.

VII, 193-194; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 160-161; ez-Zehebî, *age*, 26; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 121.

¹¹⁵ Taberî, *age*, IX, 601; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 364; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 194; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 160; ez-Zehebî, *age*, ay; İbn Kesir, *age*, XI, 42; İbn Haldun, *age*, III, ay.

¹¹⁶ Taberî, *age*, IX, 598-599; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 219; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 358-359, 364; İbn Ebü'l-Hadid, VII, *age*, 193-194; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 160-161; ez-Zehebî, *age*, 26; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 121.

h- el-Muhtare'nin Düşmesi

Muvaffak hemen hemen 268/881-882 yılını Zencîlere sıkı bir ekonomik ambargo ile geçirdiğinden Sahibü'z- Zenc ile karşı karşıya gelmemiş, dolayısıyla el-Muhtare'ye de baskın düzenlememeşti. Onun bu yılda Zencîlerle direkt bir savaşa girmemesinin bir nedeni de ekonomik ambargo uygulama esnasında oğlu Ebü'l- Abbas'ın yaralanmasıydı. Zira o, oğlunun iyileşmesini beklemiş, oğlu iyileştikten sonra tekrar saldırıya geçmişti. Bu arada Abbasîler açısından olumlu bir hadise meydana gelmişti. İbn Tolun'un kölesi ve komutanı Lülü efendisiyle ihtilafa düşmüş ve araları bozulmuştu. Lülü Muvaffak'a mektup yazarak efendisinden ayrılıp bazı şartlarla kendisine katılmak istemişti. Muvaffak bu fırsatı kaçırmamak için şartlarını kabul ederek onu ordusuna almıştı¹¹⁷.

Bu olay Muvaffak için taze bir kan, güç ve destek olmuştur. Artık el-Muhtare'ye saldırı düzenlemek ve onu ele geçirmek için tüm şartlar tamamlanmıştır. Ayrıca Sahibü'z- Zenc, büyük komutanlarından Behbuz'un öldürülmesi üzerine onun çok miktarda mala sahip olduğunu iddia ederek bu malı akrabalarından istemiştir. O, akrabalarına, dostlarına ve askerlerine kamçı vurarak onları hapsedmiştir. O, bir define bulacağı ümidiyle Behbuz'a ait evleri yıktırmıştır. İşte Sahibü'z- Zenc'in mal talebiyle en yakın ve güvenilir komutanına, akraba ve dostlarına karşı böyle davranması onları kendinden kaçırarak Muvaffak'a yaklaştırmıştır. Muvaffak da bu durumu duyunca, onlara çağrıda bulunarak kendilerini davet etmiş ve onlar da tereddütsüz bu davete olumlu cevap vermişlerdir. Bu olay Muvaffak'ın el-Muhtare'ye saldırı düzenlemesi için uygun bir ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla el-Muhtare'nin alınma zamanı artık gelmiştir¹¹⁸.

Muvaffak kendi açısından bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, yine de rüzgarların esmesi ve dalgaların olması nedeniyle kendisinin Sahibü'z- Zenc'in karargahına ulaşmasının zor olacağını farkındaydı. Bunun için o kendisine ve askerlerine Deyr Cabil ile el-Muğire nehirleri arasında Dicle'nin batı tarafında bir karargah edinmeyi tasarladı. O Zencîlerin gece saldırılarından emin olabilmek için hurma ağaçlarının kesilmesini, yerin islah edilmesini, karargah etrafının hendeklerle çevrilmesini ve surlarla korunmasını emretti.

¹¹⁷ Taberî, *age*, IX, 608, 614; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 196, 207.

¹¹⁸ Taberî, *age*, IX, 614-615; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 374; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 197; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 163-164; ez-Zehabî, *age*, 30; İbn Haldun, *age*, III, 324.

Muvaffak'ın buraya karargahını kurdurması Sahibü'z- Zenc'i telaşlandırdı. Çünkü burası el-Muhtare'ye çok yakındı. Dolayısıyla Zencîlerden aman dileycekler ile Muvaffak'ın arasındaki mesafe çok yaklaşmıştı. Bunlar rahatlıkla ve kısa bir zamanda hemen karşı tarafa geçebileceklerdi. Bu da onun tüm planlarını alt üst etti. Ama Sahibü'z- Zenc yine de ümidini yitirmeyerek rüzgar esmesinin fırsatını bekliyordu. O gün gelince, fırsatı kaçırmayarak hemen değerlendirdi. Muvaffak'ın bazı birlikleri rüzgarın şiddetinden dolayı Dicle'yi geçemediler. O da onlara saldırarak bir çoğunu öldürdü, bir o kadarı da esir aldı ve gemilerini ele geçirdi, onları yerlerinden sürdü. Muvaffak Dicle'nin batı tarafının da güvenilir bir yer olmadığını anlayarak en iyi planın Sahibü'z- Zenc'in yaptırdığı kaleleri yıkmak, yolları ve geçitleri genişletmek olduğunu düşündü ve bu doğrultuda adım attı. İşte el-Muhtare'nin düşüşü bu safhada başladı¹¹⁹.

Muvaffak el-Muhtare kalelerini yıkmaya başlayınca, Zencîlerin çok güçlü savunmalarıyla karşılaştı. O, onlarla sabahtan akşama kadar savaşmasına rağmen istediği şekilde kaleleri yıkmaya imkanı bulamadı. Zira Zencîler, Menka nehri üzerinde kurulu iki köprünün bulunması nedeniyle savaş kızıştığı zaman bu köprülerden geçerek Abbasî kuvvetlerini arkadan çevirip kendilerine saldırdılar ve böylece kaleyi yıkmalarına engel olurlardı. Muvaffak Zencîlerin kullandıkları yolu kesmezse, onların kendine ve askerlerine arkadan saldırmalarından emin olamayacağını düşünerek köprülerin ortadan kaldırılmasını emretti, bunun için de kazma, testere ve diğer malzemeleri hazırlattı, bu vazifeyi yerine getirecek birliğe talimatlar verdi, Zencîlerle savaşa tutuşmalarıyla onları köprüleri korumaktan gafil düşürerek bu köprüleri ortadan kaldırmalarını istedi. Bu birlik verilen görevi yerine getirerek köprüleri ortadan kaldırıp yıkıntıları olan kalas ve kerestelerini Muvaffak'a getirdiler. Böylece Abbasî kuvvetleri el-Muhtare'yi ele geçirmek için bir adım daha ilerlediler ve artık şehre girmeleri an meselesi olduğunu anladılar¹²⁰.

Muvaffak askerlerini teşvik etmek amacıyla surları yıkmalarına bizzat hazır bulunarak katılmış. O bir yandan kalelerin yıkılması için birlik gönderirken, öbür yandan da Zencîlerle savaşa ısrar etmiş. Savaş Zencîleri kalelerini savunmaktan alıkoymuş. Böylece bu yıkım Ali b. Sem'an ile Süleyman b. Cami'in evlerine kadar genişlemiş. Bu evler Abbasîlerin ellerine geçerek yıktırılmış, içindeki mal ve eşya yağmalanmış. Hatta onlar Sahibü'z- Zenc'in Dicle nehrinde gölgelik olarak kurduğu ve adını el-Meymune koyduğu çarşayı ve Ali b. Eban'ın evini yıkarak içindekilerini ve bunlara bitişik hazinelerini ele

¹¹⁹ Taberî, *age*, IX, 615-616; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 374-375; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 197-199; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 164; İbn Haldun, *age*, III, 324; es-Samir, *age*, 118-119.

¹²⁰ Taberî, *age*, IX, 616-617; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 375; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 199; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 165;

geçirmişler. Bu gelişmelerden sonra Muvaffak, askerlerini Zencîlerin büyük camisi olan “Mescidü'l-Camiî”ye yönlendirmiş. Ama buranın diğer yerler gibi ele geçirilmesi kolay olmamış. Zira Sahibü’z-Zenc askerlerine camiye yardım etmelerini ve kutsallığını korumaları gerektiğini ve bunun vacip olduğunu bildirerek onları teşvik etmiş. Onlar da can siperane camiye müdafaa etmeye çalışmışlar. Zencîler camilerini öyle can siperane savunmuşlar ki, birisine ok, mızrak veya kılıç darbesi vurulduğu ve kendisi yıkıldığı zaman arkadaşı onu çekerek “yeri boş kalmasın ve arkadaşlarına bir zaafiyet gelmesin” diye yerine geçermiş.

Muvaffak bu savunma hattını ve bu yüzden savaşın uzamasını görünce saldırı yönünü değiştirerek, oğlu Ebü'l- Abbas'ın emrindeki seçkin ve kahraman birliklerle beraber “Mescid” dedikleri binanın bir köşesine hücum etmelerini emretmiş, bunların yanına yıkma ve delme işi gören birliği vermiş, onların surlara çıkması için merdivenlerin kurulmasını ve Zencîlere arkadan ok atmak için okçuların surlara çıkmasını emretmiş ve bunlarla da yetinmeyerek askerlerini teşvik etmek, heyecanlandırmak ve tahrik etmek amacıyla onlara mal, altın, künye ve bilezik gibi hediyeler dağıtmıştır. Böylece Abbasîler “Mescid” denilen yeri yıkmaya, minberini ele geçirip götürmeye muaffak olmuşlar ve bunu Muvaffak’a getirerek sevinç ve neşe içinde el-Muvaffakiyye’ye geri dönmüşlerdir.

O gün böyle geçtikten sonra Muvaffak ertesi gün Zencîlere tedbir alma fırsatı vermemek için tekrar geri dönerek kaleyi yıkmaya devam etmiştir. Muvaffak'ın askerleri Zencîlerin büyük komutanlarından Sahibü’z-Zenc'in oğlu Engulay ile el-Cubbaî'nin evleri arasındaki alanı ele geçirerek Sahibü’z-Zenc'in divanlarına ve hazinelerine ulaşmışlar ve zorla alarak yakmışlardır. Muvaffak artık herşeyin bittiğini ve fetih müjdelерinin geldiğini düşünüp hesaplarken 25 Cemadelula 269/10 Aralık 882 Pazartesi günü Kirtas adındaki Rum asıllı bir şahıs tarafından atılan bir ok kendisine isabet ederek yaralanmıştır. Kendisi de “askerleri bir vehme kapılmasın, cesaretleri kırılmasın veya onlara bir zaafiyet gelmesin” diye bunu gizleyerek el-Muvaffakiyye’ye dönmüş, yarasını tedavi ederek ertesi gün savaşa tekrar devam etmiştir. Ama bütün gayret ve ısrarlarına rağmen yarası büyük olduğundan savaşa devam edememiş, el-Muvaffakiyye’ye geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece bu olay, savaşın uzamasına sebep olması bir yana, Muvaffak’a pahalıya mal olmuş, bu münasebetle askerleri ve şehirde yaşayan halk Zencîlerin kuvvetlerinden korkarak huzursuz olmuşlar ve hatta bazıları şehri terk ederek göç etmişlerdir. Ama Muvaffak bütün bu olumsuzluklara ve şiddetli hastalığına rağmen “Zencîler tekrar güçlerini toparlamasınlar” diye şehirde kalmıştır¹²¹.

es-Samir, *age*, 119.

¹²¹ Taberî, *age*, IX, 617-619; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 375-377; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 199-200; en-Nüveyrî, *age*, XXV,

Muvaffak yara ve hastalığıyla boğuşurken kendisi ve Abbasîler açısından olumsuz bir gelişme olmuş. Halife olan kardeşi Mu'temid, Muvaffak'ın kendisinden idareyi aldığını, kendisini hesaba katmadığını, vergi ve haracları kendisine vermediğini, dolayısıyla kendisini takmadığını iddia ederek İbn Tolun'a mektup yazıp Mısır'a geleceğini bildirmiştir. Bu durumu öğrenen Muvaffak çok etkilenmiş. Bu onun yarasını deşmiştir. Kendisine Bağdat'a gitmesini ve yerine birisini vekil bırakması teklifi yapılmış. Ama o Zencîlerin tekrar toparlanmalarından korkması nedeniyle bu teklifi reddetmiştir. O çare olarak Musul ve el-Cezire bölgesinin valisi İshak b. Kundacık'a haber göndererek Mu'temid'i Mısır'a gitmekten vazgeçirmeye çalışmasını emretmiştir. İshak da Mu'temid'i kandırıp yakalayarak Semerra'ya geri göndermeyi başarmıştır. Böylece Muvaffak bu olumsuz olayı ucuz bir şekilde halletmesi ve iyileşmesi sonucu Zencîlere tekrar saldırmaya başlamıştır¹²².

Muvaffak kendi sorunlarını hallettikten sonra Şaban 269/883 tarihinde ciddi bir şekilde el-Muhtare'ye saldırmaya başladı. Tabii ki kendisinin hasta olması sebebiyle saldırıya yaklaşık üç ay ara verdiği süre içerisinde Sahibü'z- Zenc önceki saldırılarda yıkılan kale ve surlarını onarmış, açılan delikleri kapatmış ve savunma hatlarını güçlendirmişti. O, surlarını okçular, mancınklar, sapanlar, büyük taşları atan alet ve kurşunla donatmıştı. Bütün bu hazırlıklar Muvaffak'ı el-Muhtare üzerine yürüme fikrinden caydırmamıştı. Kendisi de boş durmayarak bütün hazırlıklarını tamamlamış ve askerlerine nasıl davranacaklarına, hangi cephede savaşacaklarına dair talimatlar vererek Zencîlere bulundukları ve toplandıkları Menka nehri tarafından hücum etme emri vermişti.

Abbasî askerleri burada Zencîlerle bir manevra yapmayı denediler. Bunlar savaşa tutuşurken, Muvaffak çizdiği plan gereği bir bölüm askerlerini Cuy-i Kur adındaki nehre yöneltti. Zira Zencîler Menka cephesinde bulundukları için burası savunmasız kalmıştı. Çünkü Zencîler Abbasîlerin buradan da saldıracaklarını ve cephe açacaklarını tahmin etmemişlerdi. Abbasî kuvvetleri buradan şehre hücum ederek kaleleri yıktılar, Zencîlerin bazı evlerine kadar ilerlediler, onları yağmaladıktan sonra yaktılar, bu evlerde bulunan çok sayıda kadını kurtararak el-Muvaffakiyye'ye gönderdiler, çok sayıda at ele geçirerek Dicle batısına götürdüler. Tabii ki bu saldırı ikindiden sonra yapıldığı için zaman kısa idi. Muvaffak bu başarı ve zaferden sonra güneşin batışı üzerine askerlerini geri çekmek zorunda kaldı ve el-Muvaffakiyye'ye geri döndü¹²³.

163-166; ez-Zehabî, *age*, 30; İbn Haldun, *age*, III, 324-325; es-Samir, *age*, 119-120.

¹²² Taberî, *age*, IX, 620-621; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 376-377, 394-395; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 200-202; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 166; ez-Zehabî, *age*, 30-32.

¹²³ Taberî, *age*, IX, 622-623; İbnü'l-Cevzî, *age*, XII, 224; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 377; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 202; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 166-167; İbn Haldun, *age*, III, 324; es-Samir, *age*, 120.

O, ertesi gün sabahleyin erkenden savaşa tekrar başladı ve seri bir şekilde ilerleyerek Sahibü’z-Zenc’in oğlu Engulay’ın evine ulaşmış yaktırdı. Bunun üzerine Zencîlerin lideri Ali ne yapacağı, Abbasî hücumlarını nasıl engelleyeceği ve nasıl bir taktik uygulayacağı konusunda şaşırıp kaldı. Abbasî kuvvetleri nerede ise şehri ve kendisini ele geçirerek bu harekete son vereceklerdi. İşte bu arada büyük komutanlarından Ali b. Eban onun imdadına yetişerek kendisine “Abbasî kuvvetlerin geldikleri ve kullandıkları yollara suyu akıtarak buraları bataklık haline getirmesiyle onları engellemesine ve bir çok yerde hendekler kazdırarak şehre girmelerini engellemesine” dair öneriler teklif etti. Sahibü’z-Zenc de bu önerileri makul görerek Abbasîlerin geldikleri yollara suyu akıttı ve evinin yakınına kadar bir çok yerde hendekler kazdırdı. Böylece düşman askerlerini engellemiş oldu.

Muvaffak zaferi kazanmak üzere iken bu engellerle karşılaşmasından dolayı sonuç alamadı. Ama o pes etmek niyetinde değildi. Zaferini sonuçlandırmak istiyordu. Bu nedenle kazılan hendek ve nehirlerin doldurulmasını ve süvari ile yaya askerlerin yollarının ıslah edilmesini emretti. Lakin bu kolay olmadı. Zira Sahibü’z-Zenc bunları kazdırdığı gibi başlarına da askerlerini yerleştirmişti. Bu hendekler her iki tarafa birbirlerine üstünlük sağlama imkanı tanımıyordu. Taraflar da mecburen göğüs göğüse çarpıyorlardı. Savaş uzayıp gidiyordu. Her iki taraftan çok sayıda yaralı olmuştu. Hatta bir günde yaklaşık iki bin kişi yaralanmıştı. Muvaffak bu durumun sonuç vermeyeceğini görünce, Dicle tarafından şehre ve Sahibü’z-Zenc’in evine saldırmak istedi. Ama Sahibü’z-Zenc’in buraya çok sayıda asker ve büyük miktarda araç-gereç yerleştirmesinden dolayı Muvaffak’ın askerleri ilerleyemiyordu. Örneğin bir gemi Sahibü’z-Zenc’in sarayına yaklaştığı zaman askerleri hemen surlardan ok, taş ve erimiş kurşun yağdırarak onu geri püskürtürürlerdi. Muvaffak bunlardan korumak için gemilerine ağaçtan direkler ekledi, bu direklere camusların ciltlerini çekti, bunun üzerine de ateşe dayanıklı ve yangın engelleyici maddelerle kaplanmış örtüler geçirdi, okçu ve mızrak kullanan kahraman askerlerini ve nefit kullanan bir grubu bu gemilere yerleştirerek Sahibü’z-Zenc’in sarayına hücum etmeye gönderdi. Bunlar da giderek gemilerini Sahibü’z-Zenc’in evinin kalesine dayandırdılar. Onlar şiddetli çarpışmalar sonucu Zencîleri yerlerinden kaldırarak evlerini yaktılar. Muvaffak bunlara Dicle üzerinde bulunan evlerin de yakılmasını emretti. Bu evler birbirlerine bitişik ve ahşap olduklarından ateş çabucak gürleyerek yayıldı ve Sahibü’z-Zenc’in evine kadar ulaştı. Bunun üzerine Sahibü’z-Zenc ve beraberindekiler can dertlerine düşerek evinde bulunan her şeylerini terkedip kaçtılar. Muvaffak’ın askerleri Sahibü’z-Zenc’in evine girerek yakılmayan her türlü değerli eşya, altın, gümüş, cevher, zinet eşyası gibi mallarını ele geçirip aldılar, aynı zamanda Sahibü’z-Zenc’in diğer evlerini ve oğlu Engulay’ın evlerini de yakıp yıktılar. Onlar çok sayıda kadını kurtararak el-Muvaffakiyye’ye gönderdiler. Abbasî kuvvetleri ilk defa el-Muhtare’den bir parçayı tam anlamıyla hakimiyetleri altına aldılar. Onlar, Sahibü’z-Zenc başta olmak üzere Zencîleri büyük bir

hezimete uğratarak onların daha önce ele geçirdikleri yerlerde uyguladıklarının aynısını onlara tattırdılar. Abbasî askerleri bütün mallarına el koydular ve şehri ele geçirerek bütün kuvvetlerini dağıttılar, onun çocuğu Engulay'ı, büyük komutanı Süleyman b. Cami'yi ve bir çok askerlerini yaraladılar ve bir çok aile fertlerini esir aldılar. Kısacası Muvaffak ve askerleri Zencîlere büyük bir darbe vurarak sonuca bir adım daha yaklaştılar. Ama Muvaffak'ın nıkris hastalığına yakalanmasıyla tam sonucun alınması bir kaç ay daha gecikti¹²⁴.

Zencîler bu saldırıdan sonra artık hareketlerinin sonu geldiğini, eninde sonunda her şeylerini kaybedeceklerini görerek hayatta kalabilmek için en doğru yolun aman dileyip Muvaffak'a sığınmak olduğunu anladılar. Dolayısıyla el-Muhtare'nin bir kısmının ele geçirilmesinden sonra çok sayıda Zencî aman dileyerek Muvaffak'a müracaat etti. Bunlar içerisinde Sahibü'z- Zenc'in katibi ve veziri Muhammed b. Sem'an da bulunuyordu. Hatta Sahibü'z- Zenc'in oğlu Engulay bile amanda bulunmuş, ama bunu duyan babası onu vazgeçirmişti. Muvaffak siyasetinin propagandasını yapmak ve Zencîleri kendine çekmek amacıyla Muhammed b. Sem'an'ı onlara göndererek kendisine yaptığını anlatmasını istemiş ve o da bu isteği yerine getirerek bir çok Zencîyi getirebilmişti¹²⁵.

Muvaffak nıkris hastalığına yakalandığı için yaklaşık iki buçuk ay Zencîlerle savaşmaya ara vermişti. Bu arada Sahibü'z- Zenc de bu durumdan istifade ederek savunma hatlarını güçlendirmiş, eksiklerini gidermiş, yıkılan köprüleri tekrar inşa ettirmiş, gemileri alıkoymak için giriş ve geçitleri daraltmış ve şehrin batı tarafından doğu tarafına geçerek buraya yerleşmişti. Burası korkulu bir yerdi. Zira sık kamlık, ağaç ve ormanla kaplı idi. Kimse kolayca buraya ulaşamıyordu. Zencîler daha güvenli gördükleri için buraya yerleşmişlerdi. Ama yanlış hesap yapmışlardı. Çünkü buraya kimse ulaşamayacağından kendileri erzak sıkıntısı çekeceklerdi. Nitekim kendilerinden erzak temelli kesilmişti. Artık hiçbir yerden kendilerine mal sevkiyatı yapılamıyordu. Açlık ve pahalılık had safhaya ulaşarak bir ritl buğdayın fiyatı on dirhemi bulmuştu. Onlar buğdayı tükettikten sonra arpayı, bunu bitirdikten sonra diğer hububatlarını ve bunları da tükettikten sonra artık birbirlerini yemeye başlamışlardı. Yani ekonomik ambargo ve açlık onları o kadar etkilemişti ki, birbirlerini yemeye kalkışmışlardı. Birisi تنها yerde bir çocuğu veya kadını ya da güçsüz birisini bulduğu zaman onu boğazlayıp yedi. Güçlü olanı güçsüze saldırarak onu boğazlayıp etini yedi. Hatta açlık öyle bir safhaya ulaşmıştı ki, onlar evlatlarını

¹²⁴ Taberî, *age*, IX, 623-626; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 377-380; İbn Ebü'l-Hadid, VII, *age*, 202-203; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 167-169; İbn Haldun, *age*, III, 324-325; es-Samir, *age*, 120-121.

¹²⁵ Taberî, *age*, IX, 624; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 224; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 378; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 202; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 167-168; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 121.

yemeye başlamışlardı. Sahibü'z- Zenc de buna çare bulamıyordu. O, böyle yapanları hapis dışında başka bir ceza uygulayamıyordu. Bu ceza da belli bir süre sonra kaldırılarak cezaevindekiler salıveriliyordu¹²⁶.

Muvaffak hastalığından iyileştikten sonra Zencilere son darbeyi indirmek için çok ciddi bir şekilde hazırlıklara tekrar başladı. O, Sahibü'z- Zenc'in Ebü'l- Hasib nehirinin doğu tarafına çekildiğini ve burada savunma hatları oluşturduğunu öğrendiği zaman, bu nehrin batı tarafında iken nasıl bir savaş taktiği uygulamışsa, doğu tarafında da aynısını uygulamak istedi. Zira Zenciler çok güçlü bir savunma hattı yapmışlardı. Muvaffak sık ağaç ve ormanları kestirdi, nehirleri kapattırdı, hendekleri doldurdu, yolları genişletti, surları delerek tahrip etti, evleri yakıp yıktırdı ve böylece savaşçıların gemilerle Sahibü'z- Zenc'in haremine kadar ilerletti.

Tabii Muvaffak bunları yaparken çok çetin direnişle karşılaşılıyor, yüzlerce insanın kanı akıtıldığı büyük bir savaş veriyordu. Ama o bu direnişleri kırarak savaşları kazanıyordu. Nihayet Zencilerin durumu gün geçtikçe kötüleşiyor, Sahibü'z- Zenc'e en yakın adamları dahi sonlarının geldiğini farkediyorlar ve son çarelerinin aman dileyip sığınma talebinde bulunmak olduğunu anlayarak Muvaffak'a baş vuruyorlardı. İşte bunlardan birisi de Süleyman b. Musa eş-Şa'ranî idi. Ama Muvaffak onun Vasıt taraflarında yaptığı azgınlık ve akıttığı kan yüzünden aman talebini ilk etapta kabul etmedi. Bu durum aman dilemek isteyen Zencî komutanlar tarafından hoş karşılanmadı ve bu yüzden onlar aman dilemeye yanaşmadılar. Bu haber Muvaffak'a ulaşınca, eş-Şa'ranî hakkında izlediği politikanın isabetli olmadığını anlayarak ötekileri de çekebilmek için onun aman dileğini kabul etti ve onu çeşitli hediyelerle ödüllendirdi.

Muvaffak, çok asi ve geçmişî kötülüklerle dolu insanı affedip ödüllendirmesinin propagandasını yapmak üzere eş-Şa'ranî'yi Zencilerin görebilecekleri yere gönderdi. O da giderek Muvaffak'ın kendisine yaptığı ihsanları onlara anlattı. Bunun üzerine çok sayıda Zencî aman dileyip teslim oldular ve Muvaffak da onları çeşitli ödüllerle taltif etti¹²⁷.

eş-Şa'ranî'nin Muvaffak'a katılması Zencilerin maneviyatlarının kırılmasına, karargahlarının arka taraflarının korumasız kalmasına sebep oldu. Bu yüzden Sahibü'z- Zenc'in durumu iyice kötüleşerek zayıfladı. O, eş-Şa'ranî'nin koruduğu karargahın arka tarafının sorumluluğunu Şibl b. Salim'e verdi. Ama

¹²⁶ Taberî, *age*, IX, 630-631; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 375-377; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 203; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 163-166; ez-Zehebî, *age*, 30; İbn Haldun, *age*, III, 324-325; es-Samir, *age*, 119-120.

¹²⁷ Taberî, *age*, IX, 632-643; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 383-389; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 203-204; en-Nüveyrî, *age*,

Şibl'in de akşam olmadan aman dilemesi eski liderlerini büsbütün zor duruma düşürdü. Artık herkes bu hareketin sonu geldiğine ve Sahibü'z- Zenc'e kısa bir zamanda vurucu darbenin indirileceğine kanaat getirmeye başlamış oldu¹²⁸.

Şibl Sahibü'z- Zenc'e geceleyin saldırmak için Muvaffak'a bölgeyi tanıyan ve aman dileyen Zencilerin emrine verilmesi teklifi yaptı. Muvaffak da bu teklifi uygun görerek Şibl'in emrine aman dileyen cesur Zencileri verip Sahibü'z- Zenc'in bulunduğu yere gönderdi. Şibl gizli yoldan giderek sabaha karşı onlara saldırdı, bir çok Zenciyi öldürdü, bir çoğunu da esir aldı, çok miktarda silah ele geçirdi. Böylece o muzafer bir şekilde Muvaffak'a geri dönerek onun itimadını kazandı. Bunun üzerine Muvaffak kendisine büyük miktarda ödülleri verdi.

Bu saldırı Zencileri kökten rahatsız etmeye sebep olmuştu. Zira bu olay onları o kadar korkutmuştu ki, uykuları kaçırmış ve onları her gece nöbet tutmaya sevk ederek zamanlarını uykusuz geçirmek zorunda bırakmıştı. Bu olay üzerine Zenciler arasında sürekli bir hoşnutsuzluk ve huzursuzluk meydana geldi, onlar hiç rahat edemediler ve korkudan kendi aralarında daima görüldü ve patırtı çıkarırlardı. Hatta görüldüleri el-Muvaffakiyye'den duyuluyordu¹²⁹.

Muvaffak bunun faydasını görünce, Zencilerin üzerine gece gündüz sürekli akınlar gönderdi, geceleri onları uyutmadı, erzakları kestirdi. Muvaffak'ın devamlı akınlar düzenlemesinin temel amacı askerleri büyük taarruza ve son darbeyi vurmaya hazırlamaktı. Bu akınlar sayesinde askerleri o heybetli, korkulu ve dolambaçlı yolları tanıdılar, Sahibü'z- Zenc'in şehrine nasıl gireceklerini ve onu nasıl ele geçireceklerini öğrenerek deneyim kazandılar ve devamlı Zencilere korku saldılar. Muvaffak askerlerinin tam deneyim, tecrübe ve bölgeyi tanıma fırsatlarını yakaladıklarına kanaat getirdiği zaman Zencilere son darbeyi indirmek için ellerinde bulunan son kale Ebü'l- Hasib'in doğu tarafı üzerine yürüme emri verdi¹³⁰.

Muvaffak bütün hazırlıklarını yaparken Şibl'in sağladığı yarardan yola çıkarak bölgeyi iyi tanıyan ve aman dileyinde bulunup sığınan Zencilerden istifade etmek, aynı zamanda onları sınamak,

XXV, 172-177; İbn Haldun, *age*, III, 326-327; es-Samir, *age*, 121-122.

¹²⁸ Taberî, *age*, IX, 643; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 389; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 204; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 177; İbn Haldun, *age*, III, 327; es-Samir, *age*, 122.

¹²⁹ Taberî, *age*, IX, 643-644; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 390; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 204-205; en-Nüveyrî, *age*, XXV, ay; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, ay.

¹³⁰ Taberî, *age*, IX, 644; İbnü'l- Esir, *age*, VII, ay; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 205; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 177-178; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 123.

samimiyetlerini öğrenmek ve bir de kendilerine yapılan iyiliğin karşılıksız olmadığını göstermek amacıyla komutanlarının, süvari ve yayaların ileri gelenlerinin hazır bulunmalarını emrederek onlarla genel bir toplantı yaptı. Toplantının ağırlık konusu Zencilerle ilgili idi. Muvaffak onlara hissettirmeden aba altında soba göstererek yumuşak bir dille ve etkileyici bir üslupla konuştu. O, konuşmasında onların geçmişte yaptıkları sapıklıklarını, cehaletlerini, kötülüklerini, haramları çiğnemelerini, Sahibü’z- Zenc’in kafalarına soktuğu Allah’a isyanlarını kendilerine hatırlatarak, bu hataların kendisine kanlarını akıtmasını helal kıldığını, ama kendisinin bu yanlış ve kusurlarını affettiğini, kendilerine aman verdiğini, bununla da yetinmeyerek aman dileyen ve sığınanlara ihsanda bulunduğunu, bol miktarda mal, erzak ve hediyeler dağıttığını, hatta kendilerini askerleriyle eşit tutarak ordusuna aldığını, bütün bunların kendisinin üzerlerine bir hakkının varlığını gösterdiğini ve bunun da kendisine itaat etmeleri olduğunu dile getirdi. Muvaffak onları etkilemek, heyecana getirmek, sınamak amacıyla onlara “kendilerinin Allah’ın rızasını kazanmak ve sultanlarının rızasını celpetmek için Allah’ın düşmanı ve hain Ali b. Muhammed ile taraftarlarına karşı ciddi bir şekilde savaşmak ve mücadele vermekten daha makul bir şeyin yapılmadığını ve eğer bunu yaparlarsa en makul hareketi sergilemiş olacaklarını, aynı zamanda kendilerinin Sahibü’z- Zenc’in karargahına gidecek yollarını, şehrin dar geçitlerini, bir hezimet olduğu zaman kaçmak için yer altı sığınaklarını daha iyi bildiklerinden kendisine olan bağlılık ve samimiyetlerini göstermek, öteki eski arkadaşlarını Sahibü’z- Zenc’in aleyhine olacak şekilde etkilemek ve bizzat akınlara katılmak kendilerine daha uygun ve yaraşır olduğunu, bunu yaparlarsa kendilerine daha fazla ihsanda bulunacağını” ifade etti. Bundan sonra Muvaffak tehditlerini akılcıca dile getirerek şöyle dedi : “Her kim bunda zaafiyet ve acziyet gösterirse, bu davranış “sultan durumumu düşürsün, konumumu küçülsün ve mertebemi indirsın” demek olur”.

Tabii ki Zenciler hep beraber tek ağızdan Muvaffak’ın kendilerine olan iyilik ve ihsanını itiraf ederek “kendilerinin ona samimi olarak içten bağlı olduklarını ve eski liderlerine karşı savaşmaya, kendisinin istediği doğrultuda canlarını ve ruhlarını vermeye, kanlarını akıtmaya hazır olduklarını, kendisinin böyle bir davette bulunmasının hakkındaki niyetlerini güçlendirdiğini, kendilerine itimadı ve güveni olduğuna ve kendilerini sayarak diğer askerleriyle eşit tuttuğuna delalet ettiğini” söyleyerek cevap verdiler. Buna ileveten onlar, samimiyetlerini ve içten bağlılıklarını ortaya koymak için Muvaffak’tan kendilerini ayrı bir grup olarak ayırmasını istediler. Muvaffak da bu samimi istekten hoşlanarak bunu kabul etti¹³¹. Muvaffak bölgeyi tanıyan, karşı tarafın zaafiyet noktalarını bilen ve

¹³¹ Taberî, *age*, IX, 644-645; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 390-391; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 205-206; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 178.

gönüllü olarak savaşmak isteyen bu Zencîlerin desteğini ve katılımlarını aldıktan sonra artık bu hareketin sonunun geldiğine adı gibi emin oldu ve son hazırlıklarına hız verdi.

Muvaffak valilerinden Dicle, Batiha ve civarında bulunan gemi ve sandalların toplanarak kendisine gönderilmesini istedi. Zira o, hücumla sevkedecek askerlerin elinde bulunan gemi, kayık ve sandallara sığamayacağını hesaplamıştı. Çünkü askerlerine erzak götüren kişiler dışında Beytülmal'dan aylık maaş alanların sayısı yaklaşık on bin gemici idi. Dolayısıyla elindeki gemi, kayık ve sandallar bunları taşıyamaz durumda idi. Bu nedenle o takviye gemi istemişti.

Muvaffak her komutanına ve emrindeki askerlerine yeterli miktarda gemi, kayık ve sandal verdikten, eksiklerini tamamladıktan ve sayılarına rıza gösterdikten sonra artık askerlerine hazır olmalarını emrederek yerlerini belirledi. O, oğlu Ebü'l- Abbas'ı emrindeki yaklaşık sekiz bin askerle arkadan kendilerine gelecek bir saldırıdan korunmak ve emin olmak amacıyla Ebü'l- Hasib nehrinin batı tarafında bulunan Sahibü'z- Zenc'in karargahının arka cephesine, kölesi Raşid'i emrindeki yaklaşık yirmi bin süvari ve yaya birliklerle Ebü'l- Hasib nehrinin doğu tarafına, bir grubu da el-Muhellebî'nin katipi el-Kerenai'nin evinin bulunduğu tarafa, özel birliğinden bir grubu da Ebül- Hasib nehrinin aşağısında bulunan Ebü Şakir nehrinin boğazına ve başka bir grubu da Cuy-ı Kur nehrinin boğazına gönderdi; hepsine yaya askerlerin süvari birliklerin önünden yürüyeceklerine, herkesin hedefi bulunduğu yerden ilerleyerek Sahibü'z- Zenc'in evine ulaşmak olacağına ve hep birden hücum edeceklerine dair talimatlar verdi. Bütün askerlerin sayısı yaklaşık elli bin kişi idi¹³².

Muvaffak bu güçle 7 Zilkade 269/18 Mayıs 883 tarihinde öğle namazından itibaren yola çıkarak akşamın geç vaktine kadar yürüyüp Sahibü'z- Zenc'in karargahının aşağısına askerlerini konuşlandırdı. Askerler o gece burada kalarak düşmanlarını korkutmak amacıyla devamlı tekbir, tehlil ve salavatlar getirdiler, Kur'an okudular ve ateş yaktılar. Sahibü'z- Zenc bunların çokluğunu, mükemmel hazırlanışlarını ve dizilişlerini görünce ne yapacağı konusunda şaşırıldı.

Muvaffak Salı günü Sahibü'üz Zenc ile savaşmak için askerlerini daha önce belirlediği yerlere gönderdi. Böylece savaş başladı, göğüs göğüse devam ederek her iki taraftan çok ölü ve yaralı oldu. Sahibü'z- Zenc'in askerleri var güçleriyle ölüm pahasına savunma yapıyorlardı. Ama Abbasi kuvvetleri de sabır ve ısrarla savaşa devam ederek samimi bir şekilde savaşıyorlardı. Onlar şiddetli çarpışmaların

¹³² Taberî, *age*, IX, 645-647; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 391; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 178-179; İbn Haldun, *age*, III, 327; es-Samir, *age*, 124.

sonunda galip gelerek Zencileri hezimete uğrattılar; çok sayıda Sahibü'z- Zenc'in askerlerini öldürdüler ve bir o kadar da savaşçılarını ve komutanlarını esir aldılar. Muvaffak bunları savaş meydanında öldürterek bizzat askerleriyle birlikte Sahibü'z- Zenc'in evine yöneldi. Sahibü'z Zenc, beraberindeki kuvvetle evini savunmaya çalıştıysa da koruyamayarak herşeyini geride bırakıp teslim edip kaçtı. Muvaffak'ın özel birliği evine girerek her türlü mal ve eşyayı aldılar, sonra evi ve geri kalan eşyayı ateşe verdiler; Sahibü'z- Zenc'in eşlerini ve sayıları yüz kişiden fazla olan erkek ve kız çocuklarını ele geçirerek Muvaffak'a götürdüler. O da, bunların el-Muvaffakiyye'ye götürülmesini ve kendilerine iyi bakılarak ihsanda bulunulmasını emretti. Böylece Muvaffak Sahibü'z- Zenc'in doğu tarafındaki evini de almış ve bir aksilik olmazsa sona doğru bir adım daha yaklaşmış oldu. Sahibü'z- Zenc ise geride bıraktığı ailesine ve çocuklarına bakmadan canını kurtarma peşine düşerek el-Mühellebî'nin evinin bulunduğu yere kaçmıştı¹³³.

Bu arada Ebü'l- Abbas'ın komutasındaki askerler de Muvaffak'ın emri gereği Ebü'l- Hasib nehrini geçerek el-Mühellebî'nin evine yöneldiler ve arkadaşlarını beklemeden buraya saldırdılar, fazla bir mukavemetle karşılaşmadan eve girdiler. Onlar burada bulunan mal ve eşya ile meşgul olarak ele geçirdiklerini gemilere çektiler. Sahibü'z- Zenc ile komutanlarının büyük bir bölümü buradaydılar. Bunlar Ebü'l- Abbas'ın askerlerini mal toplamakla meşgul olduklarını ve ellerine geçirdikleri bir miktar malı gemilerine götürdüklerinden dolayı sayılarının azaldığını fırsat bilerek onlara saldırdılar ve tuzaklarda bekleyen Zenciler de kendilerine destek vererek Abbasî kuvvetlerini geri püskürtmeyi, bir kaç yaya ve süvarileri öldürmeyi ve bazı mal ve kadınları geri almayı başardılar.

Muvaffak'ın bulunduğu yerde de askerlerin mal ve ganimetle meşgul olmaları üzerine Zenciler bunu fırsat bilerek üzerlerine atladılar, onları geri püskürterek Sukü'l- Ganem denilen yere kadar takip ettiler. Burada Muvaffak'ın cesur ve pehlivan bazı komutanları bunlara karşı direnerek onları geri çevirdiler. Böylece Abbasî kuvvetleri kendine gelerek yerlerini aldılar. Savaş ikinci vaktine kadar devam etti. Muvaffak bunun üzerine birliklerinden Zencilere samimi bir şekilde saldırılarını istedi. Onlar da hep birden saldırıya geçerek Zencileri bir daha hezimete uğrattılar ve onları Sahibü'z- Zenc'in evine

¹³³ Taberî, *age*, IX, 646-648; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 224; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 391-392; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 206; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 179; ez-Zehabî, *age*, 34; İbn Haldun, *age*, III, 327; es-Samir, *age*, 124. İbnü'l- Esir, en-Nüveyrî ve İbn Haldun Sahibü'z- Zenc'in çocuklarının sayıları yirmi olduğunu söylerler. Aynı zamanda İbnü'l- Esir ve en-Nüveyrî bunların ve annelerinin Bağdat'a gönderildiklerini iddia ederler. Aslında bunlar ilk önce el-Muvaffakiyye'ye ve daha sonra buradan Bağdat'a gönderiliyorlar. Ayrıca es-Samir, Sahibü'z- Zenc'in ailesi ve çocukları ağır ve acıklı bir yolculuk yapmaları gerektiğini iddia ederek bunları kaydetmeyen tarihçileri gafletle suçlar. Halbuki Taberî ve İbn Ebü'l-Hadid gibi tarihçiler Muvaffak'ın bunlara iyi bakılmasını ve ihsanda bulunulmasını emrettiğini kaydederler. Bkz. yukardaki eserlere.

kadar izlediler. Muvaffak geri dönme zamanı geldiğini düşünerek onlara “dönün” emri verdi. Bunlar da yavaş ve sakin bir şekilde geri döndüler¹³⁴.

Muvaffak bu saldırıyla Zencî ve liderlerine büyük bir darbe indirmiş, evini, ailesini ve bütün çocuklarını ele geçirerek şehre götürmüş ve himayesine almış, Zencîlerin ellerinde esir ve köle olarak bulunan bir çok kadın ve çocukları kurtararak ailelerine iade etmiş, bu zaferi mektuplarla her yere bildirmiş ve kutlamıştır. Bunun üzerine kendisine her taraftan destek ve yardım teklifleri gelmiştir. Kendisi ve karşıtı artık son dem ve hamlelerini oynadıklarını anlayarak son kozlarını paylaşmak için hazırlıklara girişmişlerdir.

Muvaffak son darbeyi indirmek ve Sahibü’z- Zenc’i esir veya ölü olarak ele geçirmek için tüm hazırlıklarına devam ederken katibi Said b. Muhallled komutasındaki on bin yaya ve süvari ile gelerek kendisine katıldı. Bunlar da istirahat ettikten sonra hazırlıklara giriştiler. Aynı zamanda Muvaffak hücum etme hazırlığı safhasında iken Ahmed b. Tolun’un valisi ve komutanı Lülü’den kendisine katılmak istediğine dair bir mektup almış ve “onun ileri sürdüğü şartlarını kabul ettiğini ve kendisini beklediğini” diye cevap vermişti. Bu yüzden Muvaffak Lülü’ün gelişini bekleyip saldırıyı biraz geçiktirmişti¹³⁵.

Yardım ve destekler bununla kalmayarak ülkenin dört tarafından gelmeye devam etmişti. Artık Sahibü’z- Zenc’in mağlup olacağına kesin inanarak bu yenilgiden pay almak isteyen kişiler destek vermek için can atmaya başlamışlardı. Böylece onlar geçmişte Ali’ye verdikleri destekten dolayı kusur ve hatalarını affettirerek ve bu nedenle ileride doğacak Abbasî yönetiminin gazab ve nefretini bertaraf ederek hayat ve konumlarını sağlamlaştırmışlardı. Örneğin, Ali ilk hareketine Bahreyn’in Abdülkays kabilesinde başlamış ve bunlardan bir kitle taraftar bulabilmişti. Ali’nin hareketinin bastırılacağına kesin kanaat hasıl olunca, bu kabileden birisinin komutasında iki bin kişilik bir gönüllü birlik destek olmak amacıyla Muvaffak’a katılmıştı. Bunlardan önce de Ahvaz bölgesinden İzec ve civarına vali olan Ahmed b. Dinar’ın komutasındaki gönüllü yaya ve süvari birlikler gelerek destek vermişlerdi. Bunların ardından Fars bölgesinden Ebü Seleme idaresinde bin kişilik bir gönüllü birlik gelip Muvffak’a katılmıştı. Daha sonra yardım ve destek ülkenin dört tarafından gelmeye devam etmişti.

¹³⁴ Taberî, *age*, IX, 648-649; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 392-393; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 206-207; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 179-180; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, ay.

¹³⁵ Taberî, *age*, IX, 649-650; İbnü’l- Esir, *age*, VII, 393; İbn Ebü’l-Hadid, *age*, VII, 207; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 180; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 124-125.

Yardım ve destek sadece askerî alanda olmamış, aynı zamanda ekonomik ve ticarî alanda da olmuştur. el-Muvaffakiyye şehrine dört bir taraftan yardım ve ticaret malı akmış, asker erzağı çoğalmış, mal çokluğundan şehirde fiyatlar düşmüş, mallar ucuzlamış, her çeşit mal bulunur olmuş, artık mal, erzak ve çeşitlilik bakımından hiç bir sıkıntı kalmamıştır. Bu da Muvaffak açısından sevindirici bir durum olmuştur. Böylece o, yardımına koşan askerlere bol miktarda mal, para ve erzak dağıtabilmiştir. O sadece gönüllü birliklere dağıtmamış, aynı zamanda askerlerini motive etmek, savaşa içten gitmelerini sağlamak ve morallerini yükseltmek amacıyla paralı askerlerine de bol miktarda para, maaş ve erzak dağıtmıştır. Hatta o, Lülü'nün askerlerine maaşlarından bir kat fazlasının verilmesini emretmiştir¹³⁶.

Böylece Muvaffak askerî, ekonomik ve psikolojik bakımdan bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra maaşlı, seçkin iki bin süvari ile elli bin veya daha fazla yayayla Sahibü'z- Zenc'i ve devletini ortadan kaldırmak üzere 3 Muharrem 270/13 Temmuz 883 tarihinde hücumla geçti. O, hücum emri vermeden önce askerlerini Zilkade 269/Mayıs 883 tarihinde istediği şekilde tertib etti. Zira bunlar gidecekleri cepheleri artık iyi tanıyorlar ve bu yüzden fazla sıkıntı çekmiyorlardı. O, gelen gönüllü birlikleri komutanlarına dağıttı ve Lülü'ü de mevlası Raşid'in bulunduğu cepheye gönderdi.

O bu hücumda bazı yenilikler getirdi. Çünkü önceki hücumdan dersler alarak bu yenilikleri tesbit etmişti. Yeniliklerden bir tanesi kendisinden hücum işareti görülmeden hiç bir cephede hücumla geçilmeyecekti. Hücum işaretleri el-Kerenbaî evinin üzerine dilecek siyah renkli bir bayrak dikilip sallanması ve yüksek sesli bir borazanın çalınmasıydı. Birlikler bunları görmeden ve işitmeden hücumla kalkışmayacaklardı. Bu emirlere genellikle riayet edildi. Ama münferit de olsa bazı aksi durumlar da oldu. Nitekim Cuy-ı Kur cephesinde bulunan Abbasî birliklerinden bir kısmı işaretleri beklemeden hücumla geçmişler ve Zencîler tarafından karşılanarak bir çok ölü verip geri püskürtülmüşlerdi. Öteki birlikler, askerlerin çokluğundan ve aralarındaki mesafenin uzak oluşundan dolayı bu hezimet olayını duymamışlardı¹³⁷. Böylece bu münferit olay Abbasî kuvvetlerinin morallerini bozmaya sebep olmamıştı.

Muvaffak bütün askerlerinin belirlenen yerlere ulaştıklarını ve herkesin yerini aldığını görünce, bayrağın sallanmasını ve borazanın üfürülmesini emretti. Böylece, şimdiye kadarki en şiddetli savaş başlamış oldu. Abbasî kuvvetleri verilen emir gereği arka arkaya hücumla geçtiler. Zencîler onları karşılayarak cesaretli bir şekilde çarpıştılar. Abbasî askerleri de samimiyetle ve olgunlukla savaşa devam

¹³⁶ Taberî, *age*, IX, 650, 654-655; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 399; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 207-208; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 181.

¹³⁷ Taberî, *age*, IX, 655-656; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 400-401; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 182.

ederek onları defalarca yerlerinden sökü� attılar. Her iki taraftan çok sayıda insan öldü ve yaralandı. Ama sonunda Abbasî kuvvetleri onları hezimete uğratarak mağlup ettiler, kaçanları takip ederek bir çok Zencîyi öldürdüler ve bir o kadarı da esir aldılar. Öldürülenlerin, nehirde boğulanların ve esir düşenlerin sayıları sayılamayacak kadar çoktu. Muvaffak'ın askerleri şehri bütünüyle ele geçirerek hakimiyetleri altına aldılar. Onlar, Zencîlerin genel kurmayı mesabesinde bulunan Ali b. Eban'ın bütün aile fertlerini ve iki kardeşi el-Halil ve Muhammed ile birlikte çocuklarını ve Süleyman b. Cami'in çocuklarını ele geçirerek el-Muvaffakiyye'ye götürdüler. Aynı zamanda onlar Zencîlerin ellerinde bulunan çok sayıda esir erkek, kadın ve çocuğu kurtardılar. Onlar şehirde bulunan evleri ve özellikle el-Muhellebî'nin evini yağmalayarak yakıp yıktılar ve buralarda bulunan her şeylerini alarak geri döndüler¹³⁸.

Sahibü'z- Zenc ise büyük ve seçkin komutanları el-Muhellebî, Süleyman b. Cami, kendi oğlu Engulay ve diğerleriyle birlikte bir mağlubiyet esnasında kaçmak için daha önceden hazırladığı es-Süfyanî nehrinin üzerinde bulunan yere kaçtılar. Muvaffak bunu öğrenince, Lülü ve askerleriyle birlikte onu ve askerlerini takip ettiler. Lülü ve askerleri nehri geçerek Sahibü'z- Zenc ile askerlerinin bulunduğu karargaha ulaştılar. Sahibü'z- Zenc ve askerleri burada da barınamayacaklarını anlayınca, buradan da kaçarak el-Karirî nehrine doğru hareket ettiler. Lülü ve askerleri yine peşlerini bırakmayarak bu nehirde onlara yetişip hücum ettiler. Onlar buradan kaçarak el-Musavan nehrine ve buradan da arkasında bulunan dağa çıkarak hayatlarını kurtardılar. Muvaffak bunu görünce, Lülü ve askerlerine dönmelerini emretti, kendilerinin Sahibü'z- Zenc'in peşini bırakmayarak sürekli takip edişlerini ve bu hususta sarfettikleri fedakarlıklarını takdir ederek onu ve askerlerini ödüllendirdi; rütbelerini yükseltti ve bol ihsanda bulundu¹³⁹. Böylece Muvaffak ilk kez Sahibü'z- Zenc'in başkenti el-Muhtare'nin tümünü ele geçirerek hakim oldu ve artık bu hareketin sona yaklaştığına kesinkes inandı. Halk da buna inanarak bu zaferi kutlamaya başladılar. Ama Muvaffak Sahibü'z- Zenc'i esir veya ölü olarak ele geçirmediği sürece tehlikesinin sona ermeyeceğini düşünerek öldürücü darbeyi vurmak için tekrar hazırlıklara devam etti.

Sahibüz-Zenc ise askerleriyle birlikte Abbasî kuvvetlerinin çekilmeleri üzerine tekrar şehre dönmüş, burada kalarak savunma hatlarını güçlendirmeye çalışmış, eski günlerinin geri geleceğini ve daha uzun zaman savaşa devam edebileceklerini ümitleriyle burada yaşamaya devam etmişler. Abbasî kuvvetleri Muharrem ayında yaptıkları hücumda elde ettikleri zaferden tam sonuç almamalarının intikamını alırcasına 2 Safer 270/11 Ağustos 883 tarihinde Sahibü'z- Zenc'e ve askerlerine tekrar

¹³⁸ Taberî, *age*, IX, 656; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 228; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 393; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 208; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 182; İbn Haldun, *age*, III, 328; es-Samir, *age*, 126.

¹³⁹ Taberî, *age*, IX, 656-657; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, ay; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 401-402; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII,

saldırarak üzerlerine yürümüş, onları mevzilerinden çıkartmış, hezimete uğratarak dağıtmışlar. Zenciler hiç bir şeye aldırmayarak birbirlerinden ayrılmışlar. Herkes yöneldiği tarafa kaçmış. Sahibü'z- Zenc'in komutanları kendisini yalnız bırakarak canlarını kurtarma peşine düşmüşler. Onun oğlu Engulay, büyük komutanları Ali b. Eban ve Süleyman b. Cami bunlardan bir kaçmış. Ebü'l- Abbas'ın emrindeki bir komutan Süleyman'ı esir alarak Muvaffak'a getirmiş. Halk Süleyman'ın esir alınışına çok sevinerek bunu tekbirlerle kutlamışlar ve zaferin kazanıldığına inanmışlar. Süleyman'ın ardından büyük komutanlardan İbrahim b. Cafer el-Hemedanî ile Nadir el-Esved el-Haffar da esir alınanlardanmış¹⁴⁰.

Muvaffak, Sahibü'z- Zenc'in çoğu komutanlarının öldürülmeleri veya esir alınmalarını yeterli görmeyerek kendisinin öldürülmediği veya esir alınmadığı sürece tam bir sonuca ulaşamayacağını düşünüp bizzat onun ardına düşerek Ebü'l- Hasib nehrine kadar izledi. Bu durumu gören askerleri de kendisine katılarak Sahibü'z- Zenc'in peşine düştüler. Muvaffak bu nehre vardığı zaman birisi Sahibü'z- Zenc'in öldürüldüğü haberinin müjdesini kendisine getirdi. Ama o habere pek inanmadı. Bu haberin ardında başka bir şahıs elinde taşıdığı bir elin Sahibüz-Zenc'e ait olduğu müjdesini iletince haber biraz inandırıcı bulundu. Bunun ardından da Lülü'ün askerlerinden biri Sahibü'z- Zenc'in başını yanında tutup atı üzerinde getirerek "Bu onun başıdır" deyince, Muvaffak afallayıp inanısı gelmeyerek tasdik ve doğrulamak amacıyla kendisine sığınan ve aman dileyen Sahibü'z- Zenc'in eski arkadaşlarına bu başı gösterdi ve bunlar da bu başın ona ait olduğunu söyleyince, heyecanlanarak sevinçten secdeye kapandı¹⁴¹. Böylece Muvaffak Sahibü'z- Zenc'i ve hareketini ortadan kaldırarak Abbasî devletini ihya etti. Ama o işinin tam bitmediğini ve bu zaferini pekiştirmek için bir dizi faaliyetleri gerçekleştirmesi gerektiğini anlayarak Sahibü'z- Zenc'den sonra doğan boşluğu doldurmak ve kaçan askerlerini yeniden topluma kazandırmak için bazı girişimlerde bulundu.

Muvaffak, Sahibü'z- Zenc'in öldürüldüğü günde yaklaşık bin kişinin kendisine gelerek aman dileyip teslim olduklarını görünce, geri kalanlarını da kendine çekmek, sayıları çok ve kendileri cesaretli olduklarından halka ve İslam dinine kendilerinden zarar gelmemek ve onları topluma yeniden kazandırmak için onlara aman tanıyarak genel bir af çıkarttı. O kendiliğinden teslim olup aman dileyenleri af edeceğine dair duyurular dağıttı. Bunun üzerine üç gün içinde Zencîlerden beş bin kişi gelerek aman talebinde bulundular. Yaklaşık bin kişilik bir Zencî grubu da bunlardan ayrılarak kara

ay; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 182-183; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, ay.

¹⁴⁰ Taberî, *age*, IX, 658-659; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 402-403; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 209-210; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 184; ez-Zehabî, *age*, 36; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 126-127; Şakir, *Tarih*, 76.

¹⁴¹ Taberî, *age*, IX, 659-660; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 228; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 403; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 210; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 185; ez-Zehabî, *age*, ay; İbn Haldun, *age*, III, ay; es-Samir, *age*, 127.

yolunu izleyip çöllere kaçtılar. Bunların çoğu susuzluktan öldü ve sağ kalanları da bedevi Araplar tarafından yakalanarak köleleştirilip eski hallerine döndürüldüler.

Muvaffak bunları böylece bertaraf ettikten sonra Zencîlerin büyük komutanlarından Ali b. Eban el-Mühellebî ile Sahibü'z- Zenc'in oğlu Engulay'ın işlerini halletmeye çalıştı. O, bunların nerede olduklarına dair bir haber alınca, onları etkisiz hale getirmek ve teslim almak amacıyla seçkin bir birliği üzerlerine gönderdi. Bu birlik onları ablukaya aldı. Bu beş bin kişilik grup, üzerlerine gönderilen birlikten kurtulamayacaklarını anlayınca teslim oldular. Bu birlik de onları alarak hiç bir şeylerine dokunmadan olduğu gibi Muvaffak'a getirdiler. Böylece Muvaffak burayı Zencîlerden temizlemiş oldu¹⁴².

Bu arada Dicle'nin batı tarafında bulunan el-Fehrec nehrinin arkalarında yaşayan ve Sahibü'z- Zenc tarafından çok önceden buraya gönderilen Dermeveyh el-Zencî komutasında bir grub Zencîler arta kalmıştı. Bu grub sık ağaçlık ve korkulu yerde yaşayarak Batiha bölgesinin köylerine ve civarlarına akınlar düzenlerdi, liderlerinin başına gelenden haberleri yoktu. Bunlar bu akınlarına devam ederken içinde kadınlar da bulunan ve Bağdat'a giden bir kafiye saldırarak kadınları ele geçirdiler. Bunlar kadınlara liderlerini ve durumunu sorunca ve onlar da gerçeği söyleyince donup kaldılar. Bunun üzerine komutanları Dermeveyh Muvaffak'a elçisini göndererek aman talep etti ve talebi kabul olunca da beraberindeki askerlerle birlikte gelerek teslim oldu. Böylece Zencîlerin son halkası da teslim olunca, bölge Zencîlerden tam anlamıyla temizlenerek güvene kavuştu¹⁴³.

Muvaffak bölgenin eski canlılığına tekrar kavuşması için Zencî hareketinden dolayı burayı terk eden Basra, Übüle, Ahvaz, Vasıt ve civarlarının halkına mektuplar yazarak "Sahibü'z- Zenc'in öldürüldüğünü, hareketinin tamamen bastırıldığını, bölge Zencîlerden temizlenerek tam güvenli bir hale geldiğini, dolayısıyla dönmek için bir sebep kalmadığını" duyurup eski bölgelerine ve yerlerine tekrar dönmelerini istedi. Halk bu emre uyarak eski yerlerine döndüler. Öbür taraftan Muvaffak halka güven vermek, onları bulundukları yerlere alıştırmak gibi amaçlarla bir süre daha kurduğu şehirde kaldı ve bundan dolayı her taraftan insanlar buraya akın ederek şehrin nüfusunu kalabalıklaştırdılar¹⁴⁴. Bu nedenle

¹⁴² Taberî, *age*, IX, 660-661; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 404; İbn Ebü'l-Hadid, *age*, VII, 211-212; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 185; İbn Haldun, *age*, III, ay, es-Samir, *age*, 128; Şakir, *age*, ay.

¹⁴³ Taberî, *age*, IX, 661-662; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 404-405; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 185-186; İbn Haldun, *age*, III, ay.

¹⁴⁴ Taberî, *age*, IX, 663; İbnü'l- Cevzî, *age*, XII, 228; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 405; en-Nüveyrî, *age*, XXV, 186; İbn Haldun, *age*, III, ay, es-Samir, *age*, 128.

bölge eski canlılığına kavuşmasa da yine de kalabalık bir topluluğa ve canlı bir ticarete nisbeten kavuşmuş oldu. Böylece Muvaffak Zencîlerin yaptıkları tahribatın izlerini bir nebze de olsa silebildi.

Lülü ve askerlerinin Zencî hareketinin bastırılmasının son safhalarındaki katkıları ve payları hayli büyüktü. Bunlar olmasaydı, belki Sahibü'z- Zenc ve askerleri bu kadar erken zamanda bastırılmayacaklardı. Bu sebeptendir ki halk nezdinde Sahibü'z- Zenc'i ortadan kaldıran Lülü ve askerleri takdir edilmiş ve itibar görmüşlerdi. Hatta onu öldürme konusunda Lülü'ün askerleri ile Muvaffak'ın askerleri arasında münakaşa ve tartışma çıkmış ve bu durum nerede ise kavgaya dönüşecek bir hale gelmişti. Aynı zamanda Sahibü'z- Zenc'i öldürme hadisesi şiirlere konu olarak Lülü savunulup “siz istediğiniz şekilde söylemeye devam edin; fetih Lülü'ün elinde gerçekleşmiştir” şeklindeki ifadeler yer almıştı¹⁴⁵. Ama kim ne derse desin, Zencîleri bastıran, ortadan kaldıran ve bunun için canını ve çocuğunun hayatını defalarca tehlikelere atan, onları bertaraf etmek amacıyla ısrarla Zencîlerin üzerlerine giden kişi Muvaffak'tan başka biri değildi. O olmasaydı, Abbasî devleti belki son bulacaktı. Devleti çökmekten kurtaran kişi yine kendisiydi. İşte bu yüzden kendisine Abbasîlerin ikinci kurucusu denilmişti.

Zencîler ikinci olarak 272/884 tarihinde Vasıt'ta hareketlenmişlerdir. Ama Muvaffak erken davranarak onları bastırmış ve bunların uzantıları olan ve cezaevinde bulunan Engulay, Ali b. Eban, Süleyman b. Cami' gibi komutanlarını da öldürtmüştür. Böylece o, umutlarını keserek bir daha bellerini doğrultmayacak şekilde onları vurup ortadan kaldırmıştır. Artık Zencîler bu olaydan sonra sakın durarak böyle hareketlerle tarih sahnesinde görülmemişlerdir¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Mesudî, *Muruc*, IV, 212.

¹⁴⁶ Taberî, *age*, X, 11; İbnü'l- Cevzî, XII, 249; İbnü'l- Esir, *age*, VII, 420; Şakir, *age*, 76.

SONUÇ

Zenciler Doğu Afrika sahilinden çeşitli yöntemlerle ve değişik yollarla getirilen, Abbasî idaresinde çeşitli işlerde çalıştırılan bir köle grubudur. Bunlar genellikle zor işlerde karın tokluğuna çalıştırılmışlardır. Bazen bu işler güç ve takatlarını aşacak nitelikte olmuştur. Dolayısıyla onlar bu ağır ve zor yüklerden kurtulmak için çare aramaya koyulmuşlardır. Bunun için onlar kendi aralarında bu ağır yüklerden nasıl kurtulacaklarını tartışmışlar, ama istedikleri sonuca ulaşamamışlardır. Onlar etrafında toplanacakları, kendilerine yol gösterecek ve liderlik yapacak birisine ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu kişi de Ali b. Muhammed olmuştur.

Ali b. Muhammed Zencilerle karşılaşmadan önce beş altı seneden beri kendi adına bazı faaliyetlerde bulunmuştur. O, Bahreyn. Ahsa, badiye, Basra ve Bağdat serüvenlerinden sonra Basra'nın bataklık (Batiha) bölgesine geldiği zaman bambaşka bir düşünceye sahip olmuştur ki, bu düşünce şimdiye kadar aklına hiç gelmemiştir. Bu düşünce yepyeni bir fikirdir. O, onların statülerine ve iktisadi durumlarına bakarak kendilerine el atmış, kısa zaman zarfında sayıları yüzlerle ve binlerle ifade edilen Zencî köleleri etkili hitabeti ve cezbedici vaadleriyle etrafında toplamayı başarmıştır. Yine kısa bir sürede onları teştilatlandırarak kendilerinden düzenli ve disiplinli bir ordu oluşturmuştur.

Ali'nin başlattığı harekette ve oluşturduğu orduda sadece Zenciler yer almamıştır. Başka bir ifadeyle harekette sadece Zenciler yoktur. Bunlarla birlikte çeşitli sınıflardan, değişik etnik gruplardan başka insanlar da vardır. Dolayısıyla bu hareketin tarihte onların adlarıyla anılması Zencilerin ekseriyeti teşkil etmelerindendir.

Ali, kıvrak ve kurnaz yapıyla kısa bir zamanda Basra bataklıklarında Zencileri kendine çekerek elinde araç ve gereçlerin bulunmamasına rağmen burada bulunan hükümet kuvvetlerini yenerek bölgede bir güç haline gelmiş, yapılan savaşlarda defalarca onları yenmiş, Abbasîlerin can damarları olan Basra şehrinin üzerine yürüyerek onlara zor anlar yaşatmış, bu şehri ablukaya alarak etrafından tecrit etmeye çalışmış ve bunda muvaffak olmuştur. O, Übüille, Abbadan ve Ahvaz şehirlerinden sonra Basra'yı ele geçirerek Abbasîlere siyasî, iktisadî ve içtimâî bakımından büyük bir darbe indirmiştir. Böylece bölgede hakimiyetini kurarak Abbasî güçlerini buradan çıkartıp geri göndermeyi başarabilmiştir.

Zenciler Basra bölgesiyle yetinmeyerek nüfuzlarını Vasıt'a kadar genişletmişlerdir. Buradan da Cerceraya ve Numaniyye'ye kadar uzanmışlardır. Onlar güney bölgesine de inerek Kufe bölgesine kadar

akınlar düzenleyebilmişlerdir. Dolayısıyla Abbasîlerin eski başkenti Bağdat'a yaklaşık yetmiş 70 km. yaklaşmışlardır. Artık onlar Abbasî merkezini tehdit etmeye başlamışlardır. Bu nedenle buralarda bulunan ve yaşayan insanlar korkularından yerlerini terk ederek daha güvenli olan bölgelere kaçmışlardır.

Abbasîler Zencîlerden daha tehlikeli olan güçlerle meşgul olduklarından dolayı yeteri kadar onlara kuvvet gönderememişlerdir. Onlar, can düşmanları Yakub es-Saffar'ın ölümü üzerine tüm yoğunluklarını Zencîlere yönlendirmişlerdir. Dolayısıyla Yakub'un ölümü Zencîler için tam bir dönüm noktası olmuştur. Zira Zencîler bu ana kadar hareketlerinde hep ilerleme kaydetmişlerdir. Bu olaydan sonra Abbasîlerin bütün ağırlıklarını kendilerine yönlendirmesiyle hücum ve akınları durmuş, saldırı pozisyonundan savunma durumuna geçmişlerdir. Muvaffak'ın bölgeye gelmesiyle Zencîlerin pozisyonları temelli değişmiştir. Artık Zencîler zaptettikleri yerlerdeki barınmayı bir tarafa, kendileri tarafından kurulan ve surlarla çevrilerek korunan şehirlerde bile barınamaz duruma düşmüşlerdir. Muvaffak'ın Vasıt'a gelmesiyle maddî ve manevî olarak Abbasî güçlerinin morelleri yükselmiş, karşıtlarını mağlup etme umutları artarak güçlenmiştir.

Muvaffak kısa zaman zarfında onların kurdukları el-Menia ve el-Mansure şehirlerini ele geçirerek onlara büyük bir darbe indirmiştir. Bundan dolayı Sahibü'z- Zenc korkuya kapılarak çok zorluklar ve mücadeleler sonucunda ele geçirdiği yerlerdeki askerlerini bulunduğu el-Muhtare şehrine çağırmıştır. Sanki o buraları Muvaffak'ın askerleri için boşaltmıştır. Muvaffak'ın askerleri hiçbir mükavemetle karşılaşmadan buraları ele geçirerek Abbasî hakimiyetinin altına tekrar almışlardır. Yani Muvaffak Ali'nin yaptığı hata yüzünden kısa sürede Abbasi otoritesini buraya kadar genişletmiştir. Aynı zamanda Ali, yaptığı bu hatası yüzünden hareketinin sonunu hazırlamıştır. Zira o ve askerleri bu çekilme yüzünden hem erzak hem de asker bakımından çok zarar görmüşlerdir. Onların maddi durumları zayıflamış, hazineleri boşalmıştır. Karşı tarafın durumu ise Zencîlerin geride bıraktıkları mal, erzak, eşya ve her türlü malzemelerin ele geçirilmesiyle tam düzene girmiştir. Dolayısıyla Abbasîlerin ekonomik bakımından sıkıntıları kalmamıştır.

Muvaffak bu hareketi sona erdirmek için askerî tedbirlerin yeterli olmadığını görerek başka tedbirlere de baş vurmuştur. Zencîlere genel bir affın çıkarılması, aman ve sığınma hakkı verme, ekonomik ambargonun konulması, onları kontrol etme ve ambargoyu denetleme, askerlerini barındırma ve Zencîlerin üzerlerine hızlı saldırı imkanları elde etme gibi gayelerle bunların şehirleri karşısında el-Muvffakiyye şehrinin kurulması, Arapları onlardan koparmak ve uzaklaştırmak gibi amaçlarla onlara

Basra'da serbest bölgenin kurulması, tüccarlara mal ve can güvenliği sağlanması gibi işler bu tedbirlerden bazılarıdır. Muvaffak takip ettiği bu siyasetiyle çok yarar görmüş, hedeflediklerinin tümünü gerçekleştirmiştir. Böylece o artık rahatlıkla el-Muhtare üzerine yürüyebilmiştir.

Muvaffak bütün bu tedbirleri aldıktan sonra zor ve çetin uğraşlar sonucunda da olsa, ilk etapta el-Muhtare'nin bir bölümünü, daha sonra göğüs göğüse çarpışmalar sonucunda tamamını ele geçirmiştir. Kendine yardım ve destek verme amacıyla gelen Lülü'ün bazı askerlerinin Sahibü'z- Zenc'i öldürerek, kimi bir elini ve kimi de onun başını kendisine getirmeleriyle bu harekete son verilmiştir. Böylece Sahibü'z- Zenc'in ve askerlerinin ondört yıllık mücadeleleri sonucunda pekçok insanların ölümleriyle ve bir çok yerlerin harap olmasıyla noktalanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdul Jabbar Beg, Muhammed, "The 'Serfs' of Islamic society under the 'Abbāsīd regime", *Islamic Culture* 49 (1975), s. 107-118, Hyderabad India April, 1975.

Ahsan, Manazir Muhammed, *Social life under the Abbasids* (170-289/786-902), London and New York 1979.

Bacharach, Jere L. , "African military slaves in the Medieval Middle East : The cases of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)", *Int. J. Middle East Stud.* 13 (1981), 471-795, Cambridge University Press.

el-Bekrî, Ebu Ubeyd (487/1094), *Kitabü'l- Mesalik ve'l- memalik*, (nşr. A. P. van Leeuwen - A. Ferre), I-II, Tunus 1992.

el-Belhî, Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl (322/934), *el-Bed' ve't- tarih*, (nşr. Halil Umran el-Mansur), I-II, Beyrut 1417/1997.

el-Cahiz, Amr b. Bahr b. Mahmud (255/869), *el-Barasan ve'l- aracan ve'l- umyan ve'l- havelan*, (nşr. Muhammed Mursî el-Hulî), Kahire 1972.

....., *el-Beyan ve't- tebyin*, (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), I-IV, Kahire 1388/1968 (4. bs.).

....., *el-Buhala*, (nşr. Taha Hacıfî), (Daru'l- Mearif), Kahire 1981 (6. bs.).

....., *Kitabü'l- Hayevan*, (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), I-VII, Beyrut 1388/1969 (3. bs.).

....., *Resailü'l- Cahiz*, (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), I-IV, Kahire 1964.

Cohn, Chojef, *el-İslam fi memalik ve imparatoriyat Afrika es-Sevda*, (trc. Muhtar es-Suveyyfî), Kahire ts.

Çabuk, Vahid, "Zenc", İA, XIII, 521-522.

Dayf, Şevkî, *el-Asrû'l- Abbasiyyü's- sani*, Mısır ?

Ed-Durî, Abdülaziz, *Tarihü'l- Iraki'l- iktisadî fi'l- karni'r- rabü'l- hicrî*, (Daru'l- Meşrik), Beyrut 1974 .

Hasan İbrahim, Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit ve dğr.), I-VI, İstanbul 1985-86.

el-Hemdani, Lisanü'l- Yemen Hasan b. Ahmed b. Yakub (334/945), *Sıfatü Cezireti'l- Arab*, (nşr. Muhammed Ali el-Ekva' el-Havafî), (Daru'l- Yemame), Riyad ?

el-Hudarî, Muhammed Beg, *Muhadaratu Tarihi'l- ümemi'l- İslamiyye (ed-Devletü'l- Abbasiyye)*, (Daru'l- Marife), Beyrut 1353/1934.

İbn Ebü'l-Hadid, Ebu Hamid İzzüddin Abdülhamid b. Hibetullah (656/1258), *Şerhu Nehci'l- belağa*, (nşr. Ebü'l Fazl), I-XX, Kahire 1385-87/1965-67.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Kitabü'l- İber ve divanü'l- mübtedei ve'l- haber*, I-VII, Beyrut 1399/1979.

İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir (681/1282), *Vefayatü'l- a'yan ve enbau ebnai'z- zaman*, (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1398/1978.

İbn Havkal, Ebü'l- Kasım en-Nasibî (IV/X), *Kitabü Surati'l- arz*, (nşr. M. J. de Geoeje), Leiden 1967.

İbn Kesir, İsmail b. Ömer (774/1374), *el-Bidaye ve'n- nihaye*, I-XIV, Kahire 1351-58/1932-39.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem (711/1311), *Lisanü'l- Arab*, I-XV, Bulak 1299-1308.

İbn Tağrıberdî, Yusuf (874/1469), *en-Nücümü'z- zahire fi mülûki Mısır ve'l- Kahire*, I-XII, Kahire 1956; XIII (nşr. Fehim Şeltut), Kahire 1970; XIV (nşr. Cemal Muhriz-Fehim M. Şeltut), Kahire 1972; XV (nşr. İbrahim Ali Tarhan), Kahire 1972; XVI (nşr. Cemaleddin eş-Şeyyal-Fehim M. Şeltut), Kahire 1972.

İbn Cevzî, Abdurrahman b. Ali (597/1199), *Kesfü'n- nikab ani'l- esma ve'l- elkab*, (nşr. Muhammed Riyad el-Malih), (Daru İbn Kesir), Beyrut?

....., *el-Muntazam fi tarihi'l- mülûk ve'l- ümem*, (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Ata), I-XVIII, Beyrut 1412/1992.

İbnü'l- Esir, Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kamil fi't- tarih*, (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, (Daru Sadır), Beyrut 1399/1979.

İbnü'l- Fakih, Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed (290/903), *Muhtasaru Kitabü'l- Buldan*, (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

İbnü'r- Rumî, Ebü'l- Hasan Ali b. el-Abbas b. Cureyc (283/896) *Divan*, (nşr. Hüseyin Nassar), I-VI, Kahire 1994, (2. bs.).

el-İdrisî Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed (560/1165), *Sifatü'l- Mağrib ve arzü's- Sudan ve Mısır ve'l- Endelûs*, (nşr. R. Dozy - M. J. de Goeje), Leiden 1968.

el-Kayravanî, Ebu İshak İbrahim b. Ali, *Zehrü'l- adab ve semerü'l- elbab*, (nşr. Ali Muhammed el-Becavî), I-II, Kahire 1389/1969, (2. bs.).

el-Mesudî, Ebü'l- Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Ahbarü'z- zaman*, Beyrut 1416/1996.

....., *Murucü'z- zeheb ve meadinü'l- cevher*, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1384-85/1964-65.

....., *et-Tenbih ve'l işraf*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut 1981.

Mez, Adam, *el-Hadaretü'l- İslamiyye fi'l- karni'r- rabii'l- hicri*, (trc. M. Abdülhadi Ebu Ride), I-II, Kahire 1377/1957, (3. bs.).

en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab (733/1333), *Nihayetü'l- ereb fi fünûni'l- edeb*, I-XVIII, Kahire ts. (1923)(Vezatü's- Sekafe ve'l- irşad), XIX-XXVII, (nşr. M. Ebü'l- Fazl - Ali Muhammed el-Bicavî - Hüseyin Nassar ve dğr.), Kahire 1395-1405/1975-85.

es-Samir, Faysal, *Savretü'z- Zenc*, Bağdat 1967.

es-Sem'anî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1166), *el-Ensab*, (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Yemani), I-VI, Beyrut 1980.

Shaban, Muhammed Abdulhayy, *Islamic History a new interpretation*, I-II, Cambridge 1990.

Strayer, Joseph, *Dictionry of the Middle Ages*, Vol. XII, pp. 738-740, New York 1989.

es-Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman (911/1505), *Lübbü'l- libab fi tahriri'l- ensab*, (Muhammed - Eşref Ahmed Abdülaziz), Beyrut.

Şakir, Mahmud, *et-Tarihü'l- islamî (ed-Devletü'l- Abbasiyye)*, el-Mektebü'l- İslamî.

Şemseddin Sami, Ali, *Kamusü'l- a'lam*, I-IV, İstanbul 1306-16/1888-99.

eş-Şentanavî, Ahmed, "*Zenc*", *Dairetü'l- Mearifi'l- İslamiyye*, X, 422.

et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihü'r- rüsül ve'l- mülûk*, (nşr. Muhammed Ebü'l- Fazl), I-XI, (Daru Süveydan), Beyrut ts.

Talhami, Ghada Hashem, "The Zanj rebellion reconsidered", *The International Journal of African Historical Studies*, X, 3, s. 443-461, New York 1977.

Tolmacheva, M. A., *Zanc, Dictionary of the Middle Ages*, (XII), s. 734-740, New York 1989.

el-Uş, Yusuf, *Tarihu asri'l- hilafeti'l- Abbasiyye*, (Tasvir), (Daru'l Fikr), Beyrut 1990.

Wansbrougs, John, "Africa and the Arap geographers", *Language and History in Arica*, 1970.

ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1347-48), *Tarihü'l- İslam ve vefayatu'l- meşahir ve'l- a'lam (251-260, 261-270, 271-280)*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-XXXXVII, 1407-19/1987-99.

Zeydan, Corcy (1914 m.), *Tarihü't- temeddiüni'l İslamî*, (nşr. Hüseyin Munis), I-V, Kahire 1958.